

T.C
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**MUHİTU'T-TEVÂRİH ADLI FARŞÇA ESERİN TÜRKÇE'YE TERCÜMESİ
VE TAHLİLİ (S. 98 – 210)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EMRULLAH MADEN

TEZ DANIŞMANI

DOÇ. DR. SEDA YILMAZ VURGUN

Bilecik, 2021

10427696

T.C
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**MUHİTU'T-TEVÂRİH ADLI FARŞA ESERİN TÜRKÇE'YE TERCÜMESİ VE
TAHLİLİ (S. 98 – 210)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EMRULLAH MADEN

TEZ DANIŞMANI

DOÇ. DR. SEDA YILMAZ VURGUN

Bilecik, 2021

10427696

BEYAN

“Muhitu’t-Tevârih adlı Farsça Eserin Türkçe ’ye Tercümesi ve Tahlili (s. 98-210)”

adlı yüksek lisans tezi hazırlık ve yazımı sırasında bilimsel araştırma ve etik kurallarına uyduğumu, başkalarının eserlerinden yararlandığım bölümlerde bilimsel kurallara uygun olarak atıfta bulunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, tezin herhangi bir kısmının Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını, aksinin tespit edileceği muhtemel durumlarda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Bu çalışmanın, Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP), TÜBİTAK veya benzeri kuruluşlarca desteklenmesi durumunda; projenin ve destekleyen kurumun adı proje numarası ile birlikte, ETİK KURUL onayı alınması durumunda ise ETİK KURUL tarih karar ve sayı bilgilerinin beyan edilmesi gerekmektedir.		
DESTEK ALINMIŞTIR		DESTEK ALINMAMIŞTIR +
Destek alındı ise;		
Destekleyen kurum;		
Desteğin Türü	Proje Numarası	
1- BAP (Bilimsel Araştırma Projesi)		
2- TÜBİTAK		
Diğer;.....		
ETİK KURUL onayı var ise;		
ETİK KURUL karar tarih/sayı:	/.....	

Emrullah Maden

..... / / 2021

İMZA

ÖN SÖZ

Türk toplulukları tarih boyunca birçok coğrafyada yaşamışlardır. Gittikleri yerlere kendi kültürlerini aktardıkları gibi diğer coğrafyadaki insanların kültürlerinden de ciddi şekilde etkilenmişlerdir. Bu unsurlardan bir tanesi de lisan meselesidir. Türkler İslamiyet’i kabul ettikten sonra Farsça dilini hem resmî dil hem de edebiyat dili olarak kullanmıştır. Bu bağlamda Türkler arasında, Farsça tarih yazıcılığı gelişmiştir.

Türkistan’da kurulan üç Özbek hanlığından biri olan Buhara Hanlığının son zamanına kadar resmi yazışmaları ve bazı istisnalar dışında edebiyat lisanı Farsça olmuştur. İkinci hanlık olan Hive Hanlığı Orta Asya Türkçesi kullanmış, üçüncü hanlık Hokand Hanlığı ise bazen Türkçe ama çoğunlukla Farsça lisanını kullanmıştır.

Orta Asya coğrafyasında kurulan hanlıkların himayesindeki âlimler birçok eserini Farsça kaleme almıştır. Üzerinde çalıştığımız eser, XVII. yüzyılda Buhara Hanlığının hükümdarı Sübhan Kulu Han döneminde Muhammed Emin tarafından kaleme alınan bir derleme çalışmasıdır. Eserin, Türkiye Türkçesine çevrilerek araştırmacıların hizmetine sunulması amaçlanmıştır.

Muhitu’t-Tevârih adlı eserin çevirisinin ve tahlilinin yapıldığı bu tez çalışmasında, eserin orijinal dili olan Farsçadan Türkiye Türkçesi’ne tercüme ederken anlam bütünlüğünün sağlanmasına mümkün olduğu kadar gayret gösterilmekle birlikte lehçe ve ifade farklılıklarından kaynaklanan yanlışlıklar olabileceğini beyan ederim.

Bu çalışmada beni yüreklendiren ve esere ulaşmamı sağlayan Sayın Prof.Dr. Mehmet Alpargu’ya ve bu tez çalışmasının planlanmasında, araştırılmasında, yürütülmesinde ve yazılmasında çalışmamı sahiplenerek takip eden, bilgi ve birikiminden yararlandığım danışmanım Sayın Doç.Dr. Seda Yılmaz Vurgun’a değerli katkıları ve emekleri için teşekkürlerimi ve saygılarımı sunarım.

Tez çalışmamın oluşumunda ilgi ve desteğini esirgemeyen, engin bilgi ve tecrübelerinden yararlandığım, yönlendirme ve bilgilendirmeleriyle çalışmamı bilimsel temeller ışığında şekillendiren, Sayın Doç.Dr. Muhammed Bilal Çelik’e ve çalışmamın son haline gelmesindeki değerli katkıları adına Sayın Doç.Dr. Vedat Turgut’a teşekkürlerimi ve saygılarımı sunarım.

Son olarak tez çalışmam sürecindeki desteği ve sabrından dolayı değerli eşim Kübra Demir Maden’e ve bu günlere ulaşmamdaki emekleri adına aileme teşekkür ederim.

ÖZET

MUHİTU'T-TEVÂRİH ADLI FARŞÇA ESERİN TÜRKÇEYE TERCÜMESİ VE TAHLİLİ

Türkistan'da kurulan Buhara Hanlığı, Türk tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. Şibanîler (1500-1599), Astrahanîler (1599-1785) ve Mangıtlar (1785-1920) olmak üzere üç hanedanlık mezkûr hanlığın yönetimini üstlenmiştir. Çalıştığımız Muhitu't-Tevârih adlı eser, Sübhan Kulu Han döneminde (1681-1702) Astrahanlı soylularına mensup İbrahim Koşbeği'nin isteğiyle Muhammed Emin Bin Mirza Muhammed Zaman Buhârî tarafından kaleme alınmıştır. Eser on bölümden oluşmaktadır. Müellif eserinde, Şibanîler ve Astrahanîler Hanedanı'nın hükümdarları, ilim adamları ve sanatçıları hakkında kıymetli bilgiler sunmaktadır. Özellikle dönemin siyasi olaylarının yanı sıra edebiyat, müzik ve o dönemde kullanılan çalgı aletleri hakkında bilgiler aktarmaktadır. Müellifin neşrettiği bilgilerden yola çıkarak hükümdarların yakınında bulunduğunu ve kültür seviyesinin yüksek olduğunu anlayabiliriz. Müellifin eseri kaleme aldığı tarihi bilmemekle birlikte 5 Mart 1699 yılında eseri tamamladığını görmekteyiz. Çalışmamız, tahlil ve tercüme olmak üzere iki kısımda ele alınmıştır. Tahlil kısmında, müellif ve eseri hakkında bilgiler verilmiştir. Tercüme edilen kısmın genel bir değerlendirilmesi yapılarak, yazarın kaleme aldığı eserde ismi geçen şeyhler ve ilim adamları hakkında kısa anekdotlar verilmiştir. Müellifin eserini oluştururken yararlandığı kaynaklar aktarılmıştır. Ayrıca Şibanîler ve Astrahanîler hakkında, dönemin iyi anlaşılabilmesi için genel bir değerlendirme yapılmıştır. Tercüme kısmında eser, Farsça lisanından Türkçe lisanına çevrilmiş, şiir kısımları basit bir şekilde aktarılmıştır. Mehrdad Fallahzadeh ve Forogh Hashabeiky tarafından orijinal metinler 2014 yılında matbu şekilde aktararak yayımlanmıştır. Eserin Farsça nüshası tezin son kısmına eklenmiştir. Türk dünyasında birçok vakayiname Türkçe diline kazandırılmayı beklemektedir. Bu çalışmamız diğer araştırmacıları yüreklendirmesi ümidiyle hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Muhammed Emin Bin Mirza Muhammed Zaman Buhârî, Muhitu't-Tevârih, Buhara Hanlığı, Şibanîler, Astrahanîler, Vakayiname

ABSTRACT

THE TRANSLATION AND ANALYSIS OF MUKHIT AT-TAWARIKH IN PERSIAN TO TURKISH

The Bukhara Khanate which is established in Turkestan, has an important place in Turkish history. Three dynasties, which are named the Shaybans (1500-1599), Astrakhanids (1599-1785) and Mangits (1785-1920) undertook the administration of the aforementioned khanate. The work called Muhitu't-Tevârih, which we are working on, was written by Muhammed Emin Bin Mirza Muhammed Zaman Buhârî as a request of İbrahim Koşbeği who is a member of the Astrakhan nobles, during the reign of Sübhan Kulu Khan (1681-1702). The work consists of ten chapters. In his work, the author provides valuable information about the Shaybanli and the Astrakhan dynasty, scholars and artists. In addition to the political events of the period, it conveys information about literature, music and instruments used in that period. Based on the information published by the author, we can understand that he was close to the rulers and he was highly cultured. Although we do not know the date when the author wrote the work, we see that he completed the work in 5 Mart 1699. Our study is handled in two parts, analysis and translation. In the analysis part, information about the author and his work is given. A general evaluation of the translated part was made and short anecdotes were given about the sheikhs and scholars mentioned in the work written by the author. The sources that are used by the author while creating his work are shared. In addition, a general evaluation was made about the Shaybanli and Astrakhanids in order to understand that period much better. In the translation part, the work has been translated from Persian to Turkish, and the parts of the poem have been translated in a basic structure. Original texts by Mehrdad Fallahzadeh and Forogh Hashabeiky were published in print in 2014. The Persian copy of the work has been added to the last section of this study. Many chronicles in the Turkish world are waiting to be translated into Turkish language. This study has been prepared in the hope that it will encourage other researchers.

Key Words: Muhammed Emin Bin Mirza Muhammed Zaman Bukhari, Muhitu't-Tevârikh, Khanate of Bukhara, Shaybani Khanate, Astrakhanids Khanate, Chronicle

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖN SÖZ.....	i
ÖZET	ii
ABSTRACT	iii
İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMALAR.....	vii
1. GİRİŞ.....	1
2. ESERİN TAHLİLİ.....	3
2.1. Müellif Muhammed Emin bin Mirza Muhammed Zaman Buhârî	4
2.2. Eser Muhitu't-Tevârih	6
2.3. Eserin İçerik Bakımından Değerlendirilmesi ve Eser İçerisinde İsmi Geçen Hükümdarlar ve Âlimler Hakkında Kısa Anekdotalar	7
2.4. Müellifin Eserini Kaleme Alırken Yararlanmış Olduğu Kaynaklar	10
3. ŞİBANÎLER VE ASTRAHANÎLER DÖNEMİNE GENEL BAKIŞ	12
3.1. Şibanîler Dönemi	12
3.2. Astrahanîler Dönemi	20
4. ESERİN TERCÜMESİ.....	28
4.1. Padişah'ın Güzel Sıfatları, Emirlerine itaat edilen, Saltanatı İzzet Veren, Allahın Dinini Koruyan Ebu'l-Hayr Han * Feridun Makamındaki İhtişamlı Yıldız Gibi Olan Çocukları Askerlere Sahip, Her Bir Eyaletin Tahtının Üstünde Ferman Veriyor ve Tahtlarının Üzerinde Dünyayı Fetih Etme Arzusıyla Allah'ın lütfuyla Tahtta Oturuyorlar.	28
4.2. Padişahlığın Zikri ki Büyük Ebu'l-Hayr Han'ın Sarayına Katılan Hanlar Hakkında Han O Zaman İstediklerini Elde Ederek Geri Dönmüştü.....	30
4.3. Muhammed Şibanî Hanın Tahta Çıkması Üzerine Etkisi ve Dünya'nın Zikri	31
4.4. Han'ın Döneminde Şehitliğin Saadetini Tadan Şeyhlerin Zikri	32
4.5. Ubeydullah Han Bin Muhammed Sultan Bin Şah Budak Bin Ebu'l-Hayr Hanın Bağımsızlığı Adaleti, İtibarı ve Büyüklüğünün Haberi, Dünyanın Çoğu Yerine Ulaştı	33
4.6. Padişahın Hükümdarlığı Zamanında Şeyhlerin ve Dinin Koruyucusuydu	36
4.7. Abdülaziz Han Bin Abdullah Han	37

4.8. Söyünç Muhammed Sultan.....	38
4.9. Pir Muhammed Han İbn Cani Bey Han.....	39
4.10. Cani Bey Han İbn Hoca Muhammed Sultan İbn Ebu'l-Hayr Han 'ın Olaylarının Kısa Bir Açıklaması.....	40
4.11. Her Daim Hazır Bulunan Büyük Alimlerin Ve Ulemanın Neşeli Olması Burun Deliklerinin Faziletlerinin Kokusuyla Güzellik Doluydu	41
4.12. İskender Han'ın Cuybarî Hoca ile İlişkisi ve Cemşid Mertebesinde Güneşe Benzeyen Şanlı Mübarek İskender Han Allah Tarafından Kutsal Kılınmış Yüce Yol Gösterici Cuybarî Hoca Allah Ruhunu Mübarek Eylesin.....	42
4.13. Cuybarî Hoca'nın Kökeni ve Ailesi Hakkında	43
4.14. Cuybarî Hoca'nın En Büyük Sevgili Oğlu, Yani Asillerin Gözlerinin Işığı, Hazreti Kalan Hoca, bin Hoca Cuybar	45
4.15. Abdullah Han'ın Doğumunun ve Hükümetinin Yükselişinin Açıklanması.....	45
4.16. Hazreti Mevlâna Hoca Kâsânî'nin İlâhi İlhamına Dayalı Olarak Abdullah Han'ın Kutsiyetiyle İsimlendirilmesi Üzerine.....	47
4.17. Hazretlerinin (Abdullah Hanın) Okuma ve Yazma Tutkusu.....	48
4.18. Ordunun Lideri Olan Abdullah Hanın Gücünün Yükselişi İtibarının ve İhtişamının Artması	50
4.19. Herşeyden Değerli ve Kıymetli Abdullah Han'ın Huzuruna Toplanan Yıldız gibi Ordunun Hikâyesi	53
4.20. Abdullah Han'ın, İlk Kez Başkent Buhara'da Tahta Oturması ve İlk o Diyardan Yola Çıkması.....	55
4.21. Nevruz Ahmed Han'ın Dünyanın Bu Topraklarından Diğer Dünyanın Ebedi Evine Geçiş Hikâyesi:.....	56
4.22. Hakan İskender Gibi Bir Komutan Olan Abdullah Han'ın Meymene? Garcistan ve Ceyhından Geçerken Nevruz Ahmed Han'ın Vefatı	57
4.23. İlan Utî'de Dünyayı Aydınlatan Han ile Nevruz Ahmed Han'ın Oğulları Arasındaki Savaş Üzerine	58
4.24. Muzaffer Padişah Abdullah Han Döneminde Olan Büyükler ve Şeyhler.....	65
4.25. Bu Musiki İlminin Açıklanmasında Bir Risaledir	67
4.26. On İki Makamın Beyanı Hakkında	67
4.27. On Yedi Bahr-ı Usulün Açıklanması ve Ustaların Çeşitli Görüşlerinin Açıklanması.....	69
4.28. Makamda Bilinen Kar, Kavl, Amel, Pişrev, Savt, Nakş, Rihte, Seci, Zerbeyn ve Dünyada Meşhur Olan Ses Yapılarını Tanımak	70
4.29. Çalgıların, Tahtasının ve Telinin Keşfi.....	72
4.30. Çalgıların Bulunmasının Açıklanması.....	73

4.31. Bu Sanatın Yaratıcılarıyla İlgili	76
4.32. Abdülmümin Han'ın Buhara tahtına Çıkması	95
4.33. İmam-Kulu Muhammed Han'ın Güvenilir Yurt Olan Buhara Tahtına Oturması:	97
4.34. Saltanat Nişaneli İmam-Kulu Muhammed Han Döneminde Olan Şeyhler ve Âlimler	97
4.35. Seyyid Muhammed Nadir Han'ın "İslam Kubbesi Belh'teki" Cülusu:	98
4.36. İhtişamlı, Bahtiyar, Seyid Nadir Muhammed Han'ın Belh vilayetinde Nüvvab Medresesini Tesis Etmesi	100
4.37. Hazreti Abdülaziz Han Bin Nadir Muhammed Han'ın Hocend'te Tahta Oturması ve Nadir Muhammed Han'ın Neseftede Duyması Vilayeti Bırakıp Gitmesi	102
4.38. Abdülaziz Han Hacı'nın Saltanatı Sırasında Ürgençli Anuşa'nın ve Yüce Buhara'ya Saldırması ve Tüm Şehir ve Toprakları Yağmalanması Üzerine	103
4.39. Sancağı Güneş Olan Süleyman Tabiatlı Hanın Zamanında Yaşayan Maiyet, Büyük Seyyidler ve Şeyhler, Kadılar, Önde Gelen (Dini) Liderler, Halk Uleması ve İlim Efendileri	107
4.40. Abdülaziz Han'ın Fermanının Kılıç Bi Türkmen Vasıtasıyla Seyyid Sübhan Kulu Bahadır Han'a Gönderilmesi, Kendisi Başkent Buhara'ya (Sübhan Kulu'ya) teslim ederek Kabe'ye Doğru Yola Çıkması ve Şaban'ın Yirmi Yedinci Cuma Günü (11 Eylül 1681) Bu Haberin (Sübhan Kulu Han)'a Ulaşması	109
4.41. Muzaffer Heybetli ve Yüce ve Büyük Han Sübhan Kulu Muhammed Han'ın (Buhara) Şehrine Girişi ve Allah'ın Lütfuyla Bağımsız Olarak Yönetime ve Zengin Tahta Yükselişi	112
4. SONUÇ	116
EKLER	117
KAYNAKÇA	231

KISALTMALAR

TDK: Türk Dil Kurumu

TÜBAV: Türk Bilim Araştırma Vakfı

İA: İslam Ansiklopedisi

AÖF: Açık Öğretim Fakültesi

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

TA: Türkler Ansiklopedisi

Haz: Hazırlayan

Çev.: Çeviren

Bknz: Bakınız

s. : Sayfa

s. : Sayı

c. : Cilt

yy: Yüzyıl

1. GİRİŞ

Tarihî hadiselerin araştırılıp incelenmesi konusunda ana kaynakların değerlendirilmesi önem arz etmektedir. Güncelliğini koruyan konuların daha iyi ifade edilebilmesi veya tarihi olayların açıklığa kavuşması konusunda ana kaynaklarımız bizlere ışık tutmaktadır. Bu tarz eserlerin tahkiki sayesinde, yeni nesillere geçmişin bilgi ve birikiminin aktarılması sağlanmaktadır. Ayrıca bu eserlerin yayımlanarak bilim dünyasına kazandırılması, gelecek nesil araştırmacılarına feyz olacak ve yol gösterecektir.

Seyahatnameler, destanlar, kitabeler, arkeolojik kazılar ve ana kaynaklar dönemleri hakkında bilgiler vermektedir. Bu bağlamda ana kaynaklardan biri olan vakayinamelerin yazıldığı dönemin daha iyi anlaşılabilmesi için tahkik edilmesi önem arz etmektedir. Üzerinde çalıştığımız eser bir vakayinamedir. Vakayiname, genellikle hükümdarları ya da devlet adamlarını konu alan ve gerçekleşen hadiselerin günü gününe vakanüvis tarafından kaleme alındığı eserlerdir. Vakayinameler ve arşiv belgeleri tarih araştırmalarının önemli kaynaklarından. Vakanüvisler, vakayinamelerini oluştururken sadece kendi dönemlerinde gerçekleşmiş olayları yazmakla kalmamış olayların kesintisiz belirlenmesi için seleflerinin eksik bıraktıkları devrin tarihini tamamlamak görevini de üstlenmişlerdir. (Kütükoğlu , 2012: 457-461)

Müellifler eserlerini kaleme alırken, İslam tarihi anlayışı, İran tarihi anlayışı veya Batıların tarih anlayışlarından şekil ve muhteva bakımından etkilenmişlerdir. İçerik bakımından Muhitü't-Tevârih isimli çalışma incelendiğinde İslam tarihçiliği anlayışı görüldüğü gibi İran tarihçiliği anlayışının özellikleri de görülmektedir. İslam tarihçiliği anlayışının en önemli unsurlarından biri olan Kuran-ı Kerimde, mevcut olan tarihsel süreklilik ve evrensel tarih anlayışı mevcuttur. Bu sebeple İslam tarihçiliği anlayışını benimseyen eserlerde ilk olarak tarih ilk insanla başlamaktadır. Müellif Muhammed Emin on bölümden oluşan eserini oluştururken, İslam inancına göre ilk insan Hz. Ademin yaratılışı ve Hz. Muhammedin nurunun yaratılışı ile başlaması İslam tarihçiliği anlayışından etkilendiğini göstermektedir. Ayrıca Müellif, eserinde adını geçirdiği alimlerin veya devlet adamlarının vasıflarından övgüyle bahsetmesi, süslü üslubu ve abartılı betimlemelerini göz önünde bulundurursak İran tarih yazıcılığı anlayışının özelliklerinden biri olan bu tarzdan da etkilendiği görülmektedir.

Türkistan coğrafyası, birçok siyasi teşekküle ev sahipliği yapmıştır. Siyasi oluşumlardan biri olan Özbekler XV. asrın ilk yarısında Ebu'l-Hayr han liderliğinde ayrı bir ulus haline

gelmişler ve literatürde “*Göçebe Özbek Devleti*” adıyla anılan bir konfederasyon kurmuşlardır. Ancak bu konfederasyon XV. yüzyılın ikinci yarısının başında dağılmış ve içlerinden ayrılan bir grup Kazaklar adıyla ayrı bir siyasi oluşuma gitmişlerdir. Özbekler ise dağılma aşamasına gelmişlerdir bu dağılan Özbekleri Muhammed Şibanî bir araya getirerek yaptığı uzun mücadeleler neticesinde 1500 yılında Semerkand’ı ve Buhara’yı fetih ederek Buhara hanlığını kurmuştur.

Özellikle dağınık Özbek kabilelerini bir araya getiren Muhammed Şibanî Han birçok fetih hareketlerinde bulunarak kurduğu hanlığın topraklarını genişletmiştir. Emir Timur’un varisleri ile mücadelelere girişerek özellikle Zahirüddin Muhammed Babür ve Hüseyin Baykara ile mücadeleleri dikkat çekmektedir. Ayrıca Kazak Hanları ve İran toprakları üzerinde kurulan Safevilerle yoğun mücadelelere girişmiştir. Muhammed Şibanî Han 1510 yılında Merv şehri yakınlarında Safevi hükümdarı Şah İsmail’e yenilmiş ve hayatını kaybetmiştir. Bu yenilgi ise hanlığı zor duruma sokmuştur. Hanlık II. Abdullah Han dönemine kadar ancak toparlanabilmiştir. II. Abdullah Han’ın vefatı üzerine yerine oğlu Abdülmümin geçmiştir. Abdülmümin, han olduktan sonra hanedan üyelerinin hepsini öldürmüştür, 1598 yılında öldürüldüğü zaman ise Şibanîlerden hanlığın başına geçecek kimse kalmadığı için Şibanîler ailesinden sonra başka bir Cengiz Han’ın soyundan gelen Astrahanîler ailesi yönetimi ele almıştır. Astrahanîlerin ilk hükümdarı Canı Muhammed Handır. Fakat resmi hükümdar Canı Muhammed Han olarak gözüke de aktif olarak oğlu Baki Muhammed Han yönetimi elinde bulundurmıştır.

Eserin kaleme alındığı dönem olan Astrahanîlerin yedinci hükümdarı olan Sübhan Kulu Han’ın dönemi karışıklıklar içinde geçmiş, Hive hanı Anuşa Han’ın akınlarından dolayı ciddi mücadeleler gerçekleşmiştir.

Çalışmamız tahlil ve tercüme olarak iki kısımdan oluşmaktadır. İlk olarak müellif Muhammed Emin hakkında bilgiler verilmiş, kaleme almış olduğu Muhitu’t-Tevârih adlı eseri hakkında ayrıntılar aktarılmıştır. Eserin içerik bakımından değerlendirilmesi yapılarak eserin içerisinde geçen âlimler hakkında anekdotlar verilmiştir. Çalışmasında aktarmış olduğu siyasi olayları daha iyi anlaşılabilmesi için Buhara Hanlığının yönetici hanedanlarından Şibanîler Hanedanlığı ve Astrahanîler Hanedanlığı hakkında genel bir değerlendirme yapmıştır. Müellifin eseri kaleme alırken yararlandığı kaynaklar yazılarak, Farsça yazılan eser Türkçe ‘ye aktarılmış, Farsça aslı metinler örnekte verilmiştir.

Eser, başlangıç olarak Şibanîler Hanedanlarına mensup hükümdarlar, âlimler, sanatçılar, şairler, halifeler Nakşibendi ve Cuybarî Şeyhleri hakkında detaylı bilgiler

içermektedir. Aynı şekilde Astrahanîler hanedanlığına mensup hükümdarlar ve dönemlerinin âlimleri, sanatçıları, şairleri ve musiki ilmiyle uğraşan ilim adamları hakkında bilgiler aktarmıştır.

Eserin Farsça nüshaları ilk olarak, 2014 yılında Mehrdad Fallahzadeh ve Forogh Hashabeiky tarafından Muhit al -Tavarikh (The Sea of Chronicles) (Fallahzadeh & Hashabeiky, : 2014) isminde yayımlanmış 2020 yılında ise The Sea of Chronicles (Muhiṭ al-tavarikh) (Fallahzadeh & Hashabeiky, : 2020) ismindeki eserin tamamı mezkûr yazarlar tarafından İngilizce 'ye çevrilerek yayımlanmıştır.

Eser Farsçadan Türkçeye tercüme edilirken Mehmet Kanar'ın "*Farsça-Türkçe sözlüğünden*" yararlanılmıştır. Mütercim Asım Efendi'nin kaleme aldığı "*Burhan-ı Katı*" sözlüğünden istifade edilmiş Farsçadan-Farsçaya olan "*Lügatname-i Dihhodâ*" sözlüğü kullanılmıştır.

2. ESERİN TAHLİLİ

2.1. Müellif Muhammed Emin bin Mirza Muhammed Zaman Buhârî

Astrahanîler dönemi soylularından İbrahim Koşbegi'nin isteğiyle Muhammed Emin bin Mirza Muhammed Zaman Buhârî Muhittu't-Tevarih adlı vakayinameyi kaleme almıştır. (Çelik, 2012a: 107) Müellifin lakabı ise “*Kirak Yarakçı*”dır. (Çelik, 2012a: 107) Yazarın ismi hakkında farklı görüşler mevcuttur. Semenov, Blochet ve Miklukho-Maklay'ın çalışmalarında yazarın ismi “*Muhammed Emin b. Muhammed Zaman Buhârî Sufiyani*”, “*Muhammed Emin b. Mirza Zaman Buhârî*” ve “*Muhammed Emin b. Muhammed zaman Kirak Yarakçı*” şeklinde ifade edilmektedir. (Semenov, 1952: 42); (Blochet, 1905: 295); (Miklukho-Maklay, 1964: 534); (Muhammad Amin, 2014: 5-6) Bu farklılıkların sebebi ise farklı yerlerde bulunan el yazmalarına atıfta bulunulmasıdır. El yazmalarında bilgi farklılıkları mevcuttur. Yazar, Rusya'nın Petersburg şehrinde bulunan el yazmasındaki önsözde kendisini “*Muhammed Emin*” olarak tanıtmaktadır. Fakat yazarın isminin “*Muhammed Mirza Zamanın oğlu Muhammed Emin*” olduğunu kesin olarak bilmekteyiz. (Muhammad Amin, 2014: 5-6)

Müellifin 1630 yılının sonunda dünyaya geldiği tahmin edilmektedir. Çünkü müellif çalışmasında, 60 yaşına geldiği zaman, bu eseri yazma fikrinin kendisinde oluştuğunu ifade etmektedir. Eserin 5 Mart 1699 tarihinde bittiğini göz önünde bulundurursak, doğum tarihinin doğru olduğu tahmin edilmektedir.

Yazarın ismindeki “*Buhârî*” ifadesinden dolayı Buhara'da doğduğu düşünülmektedir. Ayrıca “*Sufiyani*” ifadesi ise Buhara'nın bir mahallesi olarak tahmin edilmektedir. Yazarın babasının ismindeki “*Mirza*” ifadesinden yola çıkarak, babasının bir memur veya eğitimli bir kişi olduğu tahmin edilmektedir. (Muhammad Amin, 2014: 6)

Müellifin lakabı olan “*Yarakçı*” ifadesinden ise hanlığın cephaneliğinde ya da erzak depolarından sorumlu bir kişi olduğu düşünülebilir fakat dikkatli bir şekilde bu deliller değerlendirilmelidir. Müellifin eserindeki bilgilerden müellifin, hanlıktaki yüksek rütbeli kişilerle yakın ilişkiler içinde olduğunu ve onların düzenlemiş olduğu meclislere ve bayram törenlerine katıldığını görmekteyiz. Ayrıca hanların mektuplarındaki olan bilgileri ayrıntılı bir şekilde eserinde aktarması hanlığın yazışmalarına rahat bir şekilde erişebildiğini göstermektedir. Müellifin hanlıktaki ressam, hattatlar, hanlığın kütüphanesi ve atölyesi hakkındaki verdiği detaylı bilgilerden müellifin ya hükümdar tarafından önemli bir göreve getirildiği ya da han ve ailesinin özel hazinesinden sorumlu olduğu yorumu çıkabilir. Kesin olarak söylenebilir ki müellifin resim müzik ve edebiyat alanındaki verdiği bilgilerden

kendisinin eğitimli bir kişi olduğu ortaya çıkmaktadır. (Muhammad Amin, 2014: 8) Yazarın lm tarihi hakkında ise kesin bilgi mevcut değildir. Müellifin Paris, Taşkent ve Petersburg’da bulunan nüshalarında ölüm tarihi ne ilişkin net bir bilgi bulunmamaktadır.

2.2. Eser Muhitu't-Tevârih

Muhitu't-Tevârih kelime anlamı olarak “*Muhit*” deniz (okyanus), “*Tevârih*” ise tarihler demektir. Mezkûr kelime Türkiye Türkçesine “*Tarihler denizi*” olarak çevrilmektedir. Müellifin bu ismi seçmesinin sebebi İnsanlık tarihinden başlayıp yaşamış olduğu döneme kadar ki tarihi olayları kaleme almasından dolayıdır.

Eser 1699 yılında tamamlanan bir dünya tarihi niteliğindedir. (Çelik, 2012a: 107) Ayrıca Sübhan Kulu Han dönemi ve önceki dönemleri anlatan bir derleme çalışmasıdır. (İvanov, 2020: 174)

Çalışmanın ana bölümünü oluşturan eser bir önsöz ile başlayıp on bölümden meydana gelmektedir ve “*Fastl*” ismi verilen alt bölümlere ayrılmaktadır. (Çelik, 2012a: 107) Çalışma, son kısmı dışında derleme bir kitaptır ve müellifin, ön sözünde ifade ettiği gibi eseri kaleme alırken, kendisinden evvel yazılmış otuz yedi kaynaktan yararlanmıştır. (Çelik, 2012a: 107-108) Çalışmanın Birinci Bölümü: Tanrı'nın yarattığı ilk şey Hz. Muhammed ve nuru başlıklıdır. İkinci bölüm: Hz. Âdem ve yaratılışı hakkındadır. Üçüncü Bölüm: Peygamberlerin yaratılışı hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Dördüncü Bölüm: Antik dönemde yaşamış krallar ve hükümdarlar ile ilgilidir. Beşinci bölüm: Hz. Muhammed'in doğumu, halifeler ve Şii imamlar ile ilgilidir. (Muhammad Amin, 2014: 10) Altıncı bölüm: Emeviler ve Abbasiler hakkındadır. Yedinci bölüm: Samaniler ve Gazneliler hakkındadır. Sekizinci bölüm: Cengiz Han ve evladı hakkındadır. Dokuzuncu Bölüm: Timur ve Timurluların tarihine değinerek, Şibanî Hanları ve Astrahanîler hanlarından dört hükümdar ile ilgilidir. Onuncu bölüm: Sübhan Kulu Han dönemi ayrıntılı şekilde anlatılarak, dönemin âlimleri ve bilginleri hakkında bilgiler verilmiştir. (Çelik, 2012a: 108). (Muhammad Amin, 2014: 10)

Muhitu't-Tevârih 'in dokuzuncu ve onuncu bölümün özellikleri bölgedeki şairler ve müzisyenler hakkında biyografik bilgiler verdiği gibi o dönemdeki çalgı aletleri ve şiir türleri hakkında detaylı bilgiler vermesi sebebiyle ilk eserdir. Ayrıca eserin IX. bölümünde yer alan Sübhan Kulu Han dönemini ele alması bakımından o dönemde yazılmış tek “düz yazı” tarih çalışmasıdır. (Muhammad Amin, 2014: 21-23)

Eserin el yazmaları, Fransa'nın Paris şehrinde, Özbekistan'ın Taşkent şehrinde ve Rusya'nın Petersburg şehrinde bulunmaktadır. Petersburg'da bulunan el yazması diğerlerine göre tam olsa da önsözü eksiktir. (Muhammad Amin, 2014: 1)

2.3. Eserin İçerik Bakımından Değerlendirilmesi ve Eser İçerisinde İsmi Geçen Hükümdarlar ve Âlimler Hakkında Kısa Anekdötler

Müellif Muhammed Emin'in kaleme almış olduğu Muhitü't-Tevârih adlı eserde ilk olarak çalışmanın maiyeti ve eser kaleme alınırken kullanılan kaynaklar yer almaktadır. Emir Timur'un siyasi mücadelelerinden ve büyük ölçüde Toktamış Han ile mücadelesinden bahsetmektedir. Emir Timur vefat ettikten sonra çocukları ve torunları arasında yaşanan taht mücadelelerine yer veren müellif, akabinde Emir Timur'un evlatları Şahrüh ve Miranşah'ın siyasi faaliyetleri üzerinde durarak, Uluğ Bey ve Abdüllatif Mirza arasındaki anlaşmazlıklarına dikkat çekmiştir. Ayrıca Timur Hanlığının şehzadeleri ve dönemin ilim adamları üzerine de kıymetli bilgiler mevcuttur.

Tercüme ettiğimiz kısım olan, çalışmanın devamında ise Müellif Ebu'l-Hayr Hanın doğumu ve Şibanî evladından olan Cumaduk Han ile mücadelesine değinmiştir. Han'ın Emir Timur'un evlatlarıyla münasebetleri hakkında bilgi vererek, Mevlâna Kemaleddin Hüseyin Harizmi'nin "*Kaside-i Bürde*" ye yazdığı şerhten bahsedilmiştir. Ebu'l-Hayr Han'ın çocukları ve eşleri hakkında kısa bilgiler vermiştir.

Ebu'l-Hayr handan sonra Müellif Muhammed Şibanî han hakkında anekdotlar paylaşmıştır. Muhammed Şibanî Han'ın Emir Timur'un varislerinin hüküm sürdüğü toprakları fetih etmek için mücadelesine değinmiş, Safevi hükümdarı Şah İsmail ile Merv yakınlarında yaptığı savaşta yenilerek şehit düştüğü süreci anlatmıştır. Ayrıca Muhammed Şibanî Han'ın döneminde yaşamış Ubeydullah Hoca Ahrar, Hoca Muhammed Yahya, Hazreti Kâşif Semedani, Şeyh Şerif gibi alimler hakkında bilgiler verilmiştir.

Muhammed Şibanî Han öldükten sonra yerine Muhammed Timur Han Semerkand'daki tahtın başına geçmiş, Şah İsmail'in komutanı Necm-i Sani öldükten birkaç ay boyunca Herat şehrini yönetmiş, H.920/M1514 yılında ölmüştür. Diğer ana kaynaklarla mukayese ettiğimizde ise bu bilgi yeni bir bilgidir. Muhammed Timur Handan sonra yerine Ebu'l-Hayr hanın oğlu Küçüm Han Semerkand tahtına oturmuş kısa bir süre sonra tahtı oğlu Ebusaid Hana bırakmış fakat Ebusaid han da kısa vakitte hayatını kaybetmiştir.

Muhammed Şibanî Hanın yeğeni Ubeydullah Bahadır Hanın 1533 yılında tahta geçişini ve Şah İsmail'in komutan Necm-i Sani ile mücadelesini ve ona karşı kazandığı zafere değinmiştir. Onun döneminde Buhara şehrinin bayındır hale geldiğini ve yapılan imar faaliyetlerinin göz alıcı olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca Ubeydullah Hanın özellikleri eğitim

aldığı hocalardan Abdullah Yemeni, Hoca Mevlâna İsfahani gibi döneminde yaşamış olan âlimler hakkında bilgiler vermiştir.

Ubeydullah Handan sonra yerine Semerkand'taki tahta H.947/M.1540 yılında Abdullah Hanın geçtiğini ve dokuz yıl hükümdarlık sürdüğü bilgisini vererek¹ H.956/M.1549 yılında Abdülatif Hanın tahta çıkmasının akabinde Belh'te Pir Muhammed Han'ın tahta çıktığını kısa ifadelerle açıklamıştır.

Daha sonra Abdülaziz Han tahta geçmiştir. Müellif Abdülaziz Han döneminde yaşamış âlimler ve hanın yaptırmış olduğu dergâh ve saraylara değinmiştir. Abdülaziz Handan sonra Muhammed Şibanî Han'ın oğlu Söyünç hanın Kaş vilayetine vali olarak atandığını ve akabinde oğlu Yar Muhammed Han'ın Buhara tahtına çıktığı bilgisi verilmiştir. Fakat Ubeydullah Hanın oğlu Muhammed Rahim Sultan, oğlu Burhan Sultanı tahta çıkartmasına değinilmiştir. Ayrıca Cani Bey Han, Küçüm Han, Söyünç Muhammed Sultan, Muhammed Timur Han ve Ubeydullah Han'ın kuvvetlerini birleştirip Safevi hükümdarı Tahmasb ile mücadelesine değinilmiştir. İskender Han hakkında malumatlarını yazarak, Cuybarî Hocanın kökeni ve ailesi hakkında bilgiler verilmiştir.

Buhara tahtına oturan Abdullah Hanın, dönemin yetenekli hükümdarlarından biri olduğunu mabetleri ve türbeleri tamir ettiğini ve huzurunda Şeyhlerin Tefsir, Hadis, Fıkıh ile ilgili görüşlerini alarak Şeyhlerin malumatlarını dinlediğini ifade etmiştir. Müellif, dönemin valileri ile ilgili örnekler vererek Âlim Celaleddin Beyazıd Pervani ile irtibatına değinmiştir. Hoca Mevlâna İsfahani'nin Kuran ayetleri hakkında vermiş olduğu şerhler, Mevlâna Muhammed Gazi'nin sıfatları ve ders almış olduğu âlimler, Abdullah Han hakkında yazdığı kasidelerle meşhur olan Mevlâna Müşfeki ve o dönemde yaşayan şeyhler, hakkında bilgiler mevcuttur.

Daha sonra Nevruz Ahmed Han hakkında anekdotlar paylaşmıştır. Musiki ilmi hakkında risaleye yer verilerek, Musiki ilminde kullanılan on iki makam hakkında detaylı bilgi verilmiştir. Ayriyeten Musikide kullanılan On yedi Bahr-ı Usul hakkında malumatlarını aktarmış ve bu usulü kullanan âlimler hakkında bilgiler verilmiştir. Musiki Makamlarında kullanılan ve dünyaca ünlü olan Kar, Kavl, Amel, Pişrev, Savt gibi birçok ses yapısına değinilmiştir. Âlimlerin ve sanatçıların kullanmış olduğu Tambur, Çeng, Flüt, Ut, Robab, Kopuz gibi birçok çalgı aletinin yapımı, malzemesi ve tel çeşitleri hakkında bilgiler vermiştir.

¹ Diğer kaynaklardan edindiğimiz bilgiye göre Abdullah Han'ın hükümdarlık süresi 3 ya da 4 aydır. Fakat Muhitü't Tevarih isimli eserin 109. sayfasında Abdullah Han'ın 9 yıl tahtta kaldığını ifade etmektedir.

Müellif, Rudek algısını çok iyi aldığı ve şiir sanatını Fars diline getiren kişi olduğu için “*Rudeki*” mahlasını kullanan Cenab-ı Üstad Rudekiyi tanıtmıştır. “*Sarayın Üstadı*” olarak anılan Derviş Ahmet Kanunî, flüt âlimi Muhammed Divane, ilim ve hatiplik konusunda üstad Mevlâna Şerafettin Yezdi, engi aletinin üstadı Mevlâna Mirek engi Buhârî Efendi, Abdullah Han’a yazdığı eleştirel şiirler sebebiyle ünlenen Mevlâna Helali, “*Buhara’nın en iyi şairi*” olarak gördüğü Mevlâna Nesari Efendi, dönemin el yazısında üstad sayılan Mevlâna Mir Aliyülkatip Nüvvire ve Muhammes-Irak usulünde şiirler yazan Hasan Kavkebi hakkında kıymetli bilgiler sunmuştur.

Abdalmümin Han’ın Buhara tahtına çıkış süreci hakkında bilgi verip ve Kazaklar ile mücadelesine değinilmiştir. İmam-Kulu Han’ın tahta çıkış süreci ve Veli Muhammed Han ile mücadelesi anlatılmıştır. İmam-Kulu Han döneminde yaşamış şeyhlerden olan Molla Hoca Payende, Hoca Molla Yusuf Karabağ gibi şeyhler hakkında bilgiler verilmiştir.

Seyyid Muhammed Nadir Han’ın Belhde ki tahta çıkış sürecini ve döneminde yaptırmış olduğu imar çalışmalarını örnek göstererek hayırsever bir han olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca siyasi mücadelelerine yer verilmiştir.

Seyyid Muhammed Nadir Handan sonra Abdülaziz Han’ın Semerkand tahtına oturması ve Harezim Hanı Ebulgazi, sonrasında ise babasının yerine geçen Anuşa ile mücadelesine değinmiştir. Ayrıca Müellif imar çalışmalarına önem verdiğini vurgulamıştır. Abdülaziz Han döneminde yaşamış Cuybarî Hocalarından olan Muhammed Yusuf Hoca, Ahund Molla Bedir Hoca, Ahund Molla Kasım Hoca, Ahund Molla Kemal Hoca, Ahund Sufi Nasır Hoca gibi birçok âlim hakkında bilgiler vermiştir.

Onuncu bölümde Müellif, Hive hanı Anuşa Han’ın akınlarını ele alarak Buhara’ya yaptığı harekâtından bahsetmiş, akabinde Kermine’ye Miyankal’a yapılan seferlerine değinmiştir. Sübhan Kulu Han’ın yaşamı ve siyasi mücadeleleri hakkında bilgiler vererek dönemin âlimleri hakkında malumatını aktarmıştır. alışmasının sonunda hanlığın kütüphanesi ve dönemin ressamı hakkında bilgiler vermiştir.

2.4. Müellifin Eserini Kaleme Alırken Yararlanmış Olduğu Kaynaklar

Birinci: Tarih-i Taberi, Yazarı: Muhammed Bin Cerir, Tercüme Eden: Samanilerin Veziri Ebu Ali Muhammed Balami

İkinci: Tarih-i Fütuh, Yazarı: Ahmed Bin Asım Kufi, Tercüme Eden: Muhammed Bin Ahmed Mustafi

Üçüncü: Tarih-i Mürücü Ez Zeheb, Mesudi tarafından kaleme alınmıştır.

Dördüncü: Tarih-i Muntazam, Yazarı: Abdurrahman El Meşhur, “Cuzi” olarak bilinir.

Beşinci: Tarih-i Ali Abbas

Altıncı: Tarih-i Abi Şeref, Cürbadakani

Yedinci: Tarih-i Kesf ül Ümera, Yazarı: Ali Bin İsa

Sekizinci: Tarih-i Cami ül Hikayet, Yazarı: Nureddin Muhammed Ufi

Dokuzuncu: Tarih-i Miratül Cenab, Yazarı: Abdullah Yafi Yemeni

Onuncu: Cami üt Tevarih, Yazarı: Vezir Reşiduddin Fazlullah-ı Hemedani

On birinci: Tarih-i Güzide, Yazarı: Hamdullah Müstevfi Kazvini

On ikinci: Tarih-i Nüzhet ül Kulüb, Yazarı: Hamdullah Müstevfi Kazvini

On üçüncü: Tarih-i Vasayayi, Yazarı: Hoca Nizamül Mülk

On dördüncü: Tarih-i Kavamül Mülkü Kazi Kavamül Mülk Aberkuh

On beşinci: Firdevs ül Tevarih, Yazarı: Mevlâna Hüsrev Aberkuh

On altıncı: Tabakatı Nasiri, Yazarı: Minhac-ı Sirac Bin Nasiri Cüzcani

On yedinci: Tarih-i Fahreddin Benageti

On sekizinci: Tarih-i Mecma ul Nevadir, Yazarı: Ahmed Nizami Aruzi Semerkandi

On dokuzuncu: Tarih-i Zafername, Mevlâna Şerefeddin Ali Yazdi'nin Mukaddimesi (Önsöz)

Yirminci: Tarih-i Cihan Güşai, Yazarı: Hoca Ata el melik Cüveyni

Yirmi birinci: Mecmüa'i Ahbar, Yazarı: Rumi

Yirmi ikinci: Tarih-i Fütuhat Miran Şahi, Yazarı: Mevlâna Said el din Kirmani

Yirmi üçüncü: Tarih-i Mesalik el Memalik Mevlâna Abdurrahim Meşhedi

Yirmi dördüncü: Tarih-i Seyyid Zahir el Din Maraşi Mazenderani

Yirmi beşinci: Tarih-i Vasit, Yazarı: Seyyid Cafer Bin el Hüseyini

Yirmi altıncı: Tarih-i Matla el Sa'deyn Mevlâna Abdürrezzak Semerkandi

Yirmi yedinci: Nizamü't Tevarih Mevlâna Kazi (Kadı) Beyzavi

Yirmi sekizinci: Tarih-i Ravzatü's Safa, Yazarı: Muhammed Bin Havendşah Belhi, "Mirhand" olarak meşhur olmuştur.

Yirmi dokuzuncu: Tarih-i Habib el Siyer Gıyaseddin Bin Hüsameddin, "Handemir" olarak meşhur olmuştur.

Otuzuncu: Tezkiretü'ş Şuara, Yazarı: Mevlâna Devletşah Bin Yahyaşah

Otuz birinci: Nafahat al uns, Yazarı: Hazreti Mevlâna Cami

Otuz ikinci: Mecalis'ün Nefais, Yazarı: Ali Şir Nevai

Otuz üçüncü: Siyer, Yazarı: Mevlâna Mualla Muin Taftazani

Otuz dördüncü: Şehname, Yazarı: Mevlâna Firdevsi Tüsi

Otuz beşinci: Reşehat, Yazarı: Mevlâna Fahreddin Ali bin Mevlâna Hüseyin Vaiz

Otuz altıncı: Abdullah Name Tarih-i, Yazarı: Hafız Teniş

Otuz yedinci: Tarih-i Bahr al Asrar, Yazarı: Hoca Mahmud Kitabdar

3. ŞİBANÎLER VE ASTRAHANÎLER DÖNEMİNE GENEL BAKIŞ

3.1. Şibanîler Dönemi

Şibanîler Hanlığı sülaleye ismini veren Şibanî Han'dan almıştır. Şibanî Han'ın adının okunuşuna dair yaygın bir hata mevcuttur. “Şiban” ismi birçok tarihçi tarafından Arapça “Şeyban” kelimesi ile karıştırıldığı için yanlış ifade edilmiştir. Bu kelime Moğolca olup “Şibani” şeklinde ifade edilmelidir.² (Kafalı, 2017: 336)

Şibanîler'in hükümdarlık sahası Orta Asya'dır. Orta Asya diye ifade edilen ve Türklerin tarihinde önemli bir yeri olan Türkistan'ın³ ismini ilk olarak eski İranlıların daha sonra Arapların Orta Asya'da, Türkler'in yaşadığı bölgeleri ifade etmek için kullandıkları bilinmektedir. (Taşağıl, 2012: 556)

Özbek topluluklarının sınırlarını belirlerken, konar göçer yapıdaki bu boyların sınırlarının tanımlanmasının güç olduğunu aklımızda tutarak sınırları, Hazar'ın doğusundan Amuderya deltasına kadar Harizm, Amuderya ile Sirderya arasında Maverâünnehir Havzası ve onun Semerkand ve Buhara gibi vahalarını içeren Zerevşan Vadisi, daha güneyde Yedisu Havzası, doğuda Tanrı Dağları'nın eteğindeki Fergana olarak tanımlayabiliriz. (Macit, 2016: 77)

Özbekler, Türk-Moğol devlet geleneğini benimsemiş ve “hanlık” olarak ifade edilen yeni siyasi yapıları oluşturmuşlardır. İslam dinini benimsemiş olan bu hanların yönetiminde, büyük bir bölümü Türk ve Müslüman olan halk yaşamıştır. (Çelik, 2014b: 13) Türkistan'ın siyasi yapısı, XVI. asır itibarıyla Özbeklerin Maverâünnehir mıntıkasına hâkimiyet kurması ile değişmeye başlamıştır. (Yılmaz Vurgun, 2020a: 13)

Özbeklerin Milli Türk Piri (Şeyhi) Ahmed Yesevi idi. Timurluların Ahmed Yesevi'nin mezarı üzerine yaptırılmış türbede, birçok Özbek han ve hatunlarının kabri bulunmaktadır. (Barthold, 2004: 200)

Özbek Hanlarının Cengiz soyundan gelmesi anlayışı, devletin kuruluşundan itibaren görülmektedir. Cengiz Han'ın soyuna dayanan Han'a itaat ve bağlılık her zaman etkinliğini devam ettirmiştir. (Vurgun Yılmaz, 2013b: 72) Cuci'nin halkı, göçer Türk boylarından meydana

² Şiban kelimesi Moğolca bir kelime olup kaynaklardaki imlası “jlai” şeklinde olduğu gibi “jLi” şeklinde de olabilir. Bu sebeple birinci imladaki “ى” harfi “y” karşılığı olarak değil “i” veya “ı” sesini getirebilmek için kullanılmaktadır. Moğolcada “ı” sesi olmadığından dolayı bu harf “i” sesini karşıladığını göstermektedir. Detaylar için bkz. Mustafa Kafalı “Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusu”, Atsız Armağanı I, Altınordu Yayınları, 2017, Ankara, s. 336

³ Türkistan: Batı'da Hazar denizi ile Horasan dağları, güney'de Hindikuş ve Küh-i Sefid dağları, kuzey'de Kazakistan bozkırlarının kuzey sınırları arasında kalan ve 5.340.066 kmlik alanı içerisine alan bir bölgedir. Bknz: Zeki Velidi Togan, Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi, İstanbul, 1942-47, s. 1

gelmektedir. (Alpargu, 2007a: 119) Bu boylardan biri olan Özbeklerin bağımsız bir şekilde ortaya çıkışı, İbrahim Ayba'nın torunu ve Tuğlu Şeyh'in oğlu Ebu'l-Hayr Han zamanında gerçekleşmiştir. (Macit, 2016: 78) (Omorov, 2012: 10) Ebu'l-Hayır Han, 1414 senesinde doğmuştur. (Muhammad Amin, 2014: 97) Çocukluğu Şiban ulusuna mensup pek çok Han'ın mücadele ettiği döneme denk gelmektedir. İlk olarak Şiban ulusunda hâkimiyeti ele almış olan Ming-Timur soyundan Mahmudek Hoca'yı yenerek öldürmüştür. 1428 yılında Şiban ulusunun merkezi olan Tura-Tümen bölgesinde kabile beylerinin rızasını alarak han seçilmiştir. (Türkoğlu, 2010a: 45) (Omorov, 2012: 10) Han seçildikten sonra Ural ırmağının doğusunda bulunan ve Sirderya'nın kuzeyinde kalan toprakları ele geçirmiştir. (Türkoğlu, 2010a: 45)

1430 yılında Ebu'l-Hayr Han, Cumaduk Han ile mücadele etmiştir. Cumaduk Han, halka zulüm edip hanlığın hizmetlilerini ve devlet erkânını himayesi altına almıştır. Akabinde Cumaduk Han'ın 70.000 kişilik ordusu, Ebu'l-Hayr Han'ın ise neredeyse 4.000 kişilik ordusu karşı karşıya gelmiş, bu mücadele Ebu'l-Hayr Han'ın zaferiyle sonuçlanmıştır. (Muhammad Amin, 2014: 97-98)

Ebu'l-Hayr Han, 1430-1431 yılında Ürgenç şehri ile Harezmi'n kuzey tarafını zapt etmiş, 1446 yılında ise Sıgnak şehrini kendisine baş şehir olarak seçmiştir. (Macit, 2016: 79) (Omorov, 2012: 10) Bu sülalenin kökeni, Moğol hükümdarı Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci'nin oğlu Şiban Han'a dayanmaktadır. (Macit, 2016: 78) (Roux, 2018: 45) Şibanlılar, Cuci sülalesi üzerinde hüküm süren dört aileden birisidir. (Macit, 2016: 78)

Timur İmparatorluğu'nun dördüncü hükümdarı Uluğ Bey, 1448 yılının sonbaharında Şahruh'un ölümünde Horasan'ı hâkimiyeti altına almaya çalıştığı sırada Ebu'l-Hayr Han Maverâünnehir bölgesine bir akın yapmış, 1451 yılında Semerkand şehrini yağmalamıştır. (Barthold, 2004: 196) Timurluların himayesinde bulunan Sirderya hattındaki şehirleri ele geçirip Sıgnak'ı başkent yapmıştır. (Türkoğlu, 2010a: 45) Sıgnak şehrinin yönetiminde önemli başarılar elde eden Özbekler, Moğol kökenli Oyratlar'ın saldırılarından dolayı zor durumda kalmışlardır. (Alpargu, 2007a: 119) Timur'un torunları arasında çıkan mücadelelerden faydalanan Ebu'l-Hayr Han, Türkistan'ın iç işlerine karışma fırsatı yakalamış ve Arkuk, Suzak, Akkurgan ile Özkent kalelerini ele geçirmiştir. (Macit, 2016: 80) Ayrıca Timurlular arasında Maverâünnehir 'de meydana gelen iç savaflara karışmıştır. Ebu'l-Hayr Han'ın yardımı ile Miranşah'ın oğullarından Ebu Said, Şahruh'un oğullarından Uluğ Bey'in yeğeni Abdullah'ı yenmiştir. (Barthold, 2004: 196) Kısaca Ebu'l-Hayr Han Timur'un soyundan olan Ebü Said Mirza'nın Semerkand 'da tahtı himayesi altına almasında yardımcı olmuştur. (Türkoğlu, 2010a: 45) Ebu Said Mirza ile arasındaki irtibat sayesinde Uluğ Bey'in kızı Rabia Sultan Begüm ile evlenmiş,

böylece Timurlular nezdinde konumunu güçlendirmiştir. (Macit, 2016: 80) Yaşamı boyunca topraklarını genişletmiş ve 1470 yılında 57 yaşında vefat etmiştir. (Muhammad Amin, 2014: 100) Ebu'l-Hayr Han'ın iç meseleler konusundaki hatalı tutumundan dolayı Özbeklerin bir kısmı ana kitleden ayrılıp Moğolistan Han'ı İsen Buga Han'ın yanına gitmiştir. (Alpargu, 2007a: 19) Ana kitleden ayrılan bu topluluk, Kazak topluluklarını oluşturmuştur. (Alpargu, 2007a: 19) İsen Buga Han, yanına gelen iki Özbek lideri Giray Han'ı ve Cani Beg Han'ı memnuniyetle karşılamıştır. Onlara Moğolistan'ın bir kısmında ikamet etmeleri için yer tesis etmiştir. İsen Buga'nın iki Kazak beyini topraklarına kabul etmesinin temel sebebi ise Kazaklarla ittifak yapmasının kendisine güç kazandıracağı düşüncesi ve Ebu'l-Hayr Han'a karşı kendi ulusunun siyasi güç kazanacağı fikrini benimsemesinden dolayıdır. (Duman & Karadağ Çınar, 2017: 121)

Ebu'l-Hayr Handan sonra Ebu'l-Hayr Han'ın on bir oğlundan biri olan (Han, 2020: 135) Şeyh Haydar, hanlığın başına geçmiştir. Şeyh Haydar'ın istikrarsız yönetiminden dolayı kendisinden rahatsız olan halk ile handan uzaklaşan sultan ve emirler de Giray ve Cani Beg Hanlarına tabi olmuştur. Kuvvetlenen Giray ve Cani Beg Hanları Deşti Kıpçak'a geri dönmüşler ve Şeyh Haydar ile mücadele etmişlerdir. Savaşı kazanan hanlar devlet yönetimini ele geçirmişlerdir. Giray ve Cani Beg Hanların Yedisu civarında Kazak hanlığını kurmasıyla 16. Yüzyılın başlarında Özbekler Maverâünnehir'e taşınmış, böylelikle Özbekler ve Kazaklar arasında ciddi mücadeleler gerçekleşmiştir. (Duman & Karadağ Çınar, 2017: 122-123)

Şeyh Haydar'dan sonra Şah Budak'ın oğlu Muhammed Şibanî tahta çıkmıştır. (Türkoğlu, 2010b: 45). Muhammed Şibanî, 1451 yılında dünyaya gelmiştir. (Macit, 2016: 85) Aynı yıl babasını ve dedesini kaybettikten sonra kardeşi Mahmud ile birlikte Atabeg Uygur Han ve Emir Karaçin Beg'in sorumluluğunda Deşt-i Kıpçak'tan ayrılmıştır. (Türkoğlu, 2010a: 43) Bu olaydan sonra Muhammed Şibanî Astrahan'a gitmiş ve düşmanlarının takibinden kaçmak için buradan Taşkent'e geçmiştir. (Doğan ve Erdoğan, 2019: 30) 1488 yılında Muhammed Şibanî'nin hizmetlerinden memnun kalan Mahmud Han, Muhammed Şibanî 'ye Türkistan'ı (Yesi'yi) yurtluk olarak vermiştir. (Doğan ve Erdoğan, 2019: 30)

1500-1507 yılları arasında Maverâünnehir, Harizm ve Horasan'ın bütün şehirlerini himayesi altına alıp Şibanîler Hanedanlığını kurmuştur. Muhammed Şibanî Han siyaset ilmi ve askeri stratejisi konusunda yeteneklidir. Maverâünnehir bölgesini fethetmeden önce birkaç kez ziyaret ederek, oradaki şartları çok iyi öğrenmiştir. (Mukminova, 2003: 35)

Muhammed Şibanî Han ilk olarak dikkatini Buhara'ya çevirmiştir. Sultan Mahmud Mirza tarafından Buhara'ya vali olarak atanmış olan Bakır Turhan ile karşı karşıya gelmiştir. İkisinin arasında gerçekleşen mücadeleden sonra Muhammed Şibanî Han'ın zaferiyle

sonuçlanmıştır. Muhammed Şibanî Han, Buhara'ya inerek eski Samaniye saltanatının tahtına oturmuştur. 1501 yılında Semerkand valisi Ali Bin Sultan Mahmud'u öldürmüş Semerkand şehrinde adına hutbe okutup, para bastırmıştır. (Muhammad Amin, 2014: 101) Muhammed Şibanî Han'ın karşısında ise ciddi bir rakip olarak ortaya çıkan Zahiruddin Muhammed Babür, babası vefat ettikten sonra kendisini Fergana'nın hâkimi ilan etmiştir. (Doğan ve Erdoğan, 2019: 33) Fergana'nın hâkimiyetini sağladıktan sonra Semerkand şehrini kuşatmış, bu durum üzerine Muhammed Şibanî Han 1501 yılının baharında Babür'e karşı Semerkand yakınlarında yaptığı Ser-i Pul savaşını kazanmıştır. Bu yenilgiden sonra Babür, birkaç ay Semerkand şehrinde kalabilmiş ve Timurlulardan istediği desteği alamayınca şehri terk etmek zorunda kalmıştır. (Mukminova, 2003: 35) Daha sonra Muhammed Şibanî Han, Semerkand şehrini ele geçirmiştir. (Burton, 1997a: 3) Muhammed Şibanî Han'ın Maverâünnehir bölgesini himayesi altına aldığı zaman, ordusu kısmen göçebe ve yarı göçebelerden, kısmen de yerleşik nüfustan gelen askerlerden oluşmaktadır. (Mukminova, 2003: 35)

Muhammed Şibanî Han, 1507 yılında Herat bölgesindeki Bediüzzaman Mirza ve Muzaffer Hüseyin Mirza ile savaşımaya gitmiştir. Şehzadeleri yenmeyi başararak şehzadelerin nüfuslarını kırmıştır. Bu süreçte, Bediüzzaman Mirza Kandahar tarafına kaçmış Muzaffer Hüseyin Mirza ise Esterabad tarafına kaçmıştır. Böylelikle Muhammed Şibanî Han, başkent Herat'ı fetih etmiştir. (Muhammad Amin, 2014: 101) Muhammed Şibanî Han'ın oğlu Muhammed Timur, Sultan Ubeydullah'ı Ebu'l Muhsin Mirza ve Köpek Mirza ile savaşıması için Meşhed'e göndermiştir. Timur Mirzaları ile gerçekleşen savaşta zafer Sultan Ubeydullah'ın olmuş, Timur Mirzaları yakalanıp öldürülmüşlerdir. Akabinde Mazenderan ve Horasan memleketinin tamamını Muhammed Şibanî Han ele geçirerek, tekrardan Maverâünnehir'e yönelmiştir. (Muhammad Amin, 2014: 101-102) Böylelikle Merv ve Astarabad şehri de dahil olmak üzere Timurlular'ın egemenliği altında olan toprakları Muhammed Şibanî Han himayesi altına almıştır.

Muhammed Şibanî Han, Orta Asya'da Sünniliğin temsilcisi rolünü üstlenerek, İran'da Şii devletini kuran Şah İsmail ile mücadeleye girişmiştir. (Türkoğlu, 2010b: 45) 1507 yılında Şah İsmail'in batı sınırları, Diyarbekir vilayetinin de ele geçirilmesiyle Kayser-i Rum vilayetinin sınırlarına dayanmış ve böylelikle Şah İsmail doğu ve batı sınırı (Osmanlı Devleti) olarak iki Sünni devletle komşu olmuştur. (Macit, 2016: 92) Şah İsmail ile Muhammed Şibanî Han, Müslümanların ticari faaliyetlerini gerçekleştirebildikleri merkezlerden biri olan Horasan'ı elinde tutabilmek arzusuyla birbirlerini düşman ilan etmişlerdir. (Macit, 2016: 92) Muhammed Şibanî Han'ın yorgun ve yıpranmış ordusu ile tecrübeli Safevi ordusu arasında 1510 yılında

Merv yakınlarında ki Mahmudabad karyesinde (Muhammad Amin, 2014: 102) gerçekleşen savaşta Özbekler kaybetmiş ve liderleri Muhammed Şibanî Han ise savaş meydanında hayatını kaybetmiştir. (Burton, 1997a: 3)(Macit, 2016: 94) (Roux, 2018: 263) Özbekler bu savaşta sadece liderleri Muhammed Şibanî Han'ı değil 10.000 Özbek askerini de kaybederek, sonuçları ağır olan bir yenilgi almışlardır. (Macit, 2016: 95) Şah İsmail, Şibanî Han'ın kafatasını samanla doldurarak diğer rakibi Osmanlı Hükümdarı II. Bayezid'a göndermiştir. Muhammed Şibanî Han'ı destekleyenleri kılıçtan geçirmiş Horasan'da yaşayan Sünni halka zulmetmiştir. Sünniler büyük bir kıyıma uğradığı için Şibanî Hanları Safevi hükümdarlarına nefret beslemişlerdir. (Burton, 1997a: 3) Şah İsmail bu zaferin akabinde topraklarını iki katına çıkarmıştır. Fırat'tan Kandahar'a Kafkasya'dan Hint Okyanusu'na kadar 2.800.000 km'lik bir alana sahip olmuştur. (Roux, 2018: 264) Muhammed Şibanî Han, Şah İsmail'in takmış olduğu kızıl tacına karşılık olarak yeşil sarık takmış ve bu sebeple “yeşilbaş” lakabı verilmiştir. (Sümer, 2018: 33)

Muhammed Şibanî Han Merv 'de öldürüldükten sonra O'nun oğlu Muhammed Timur Han, Semerkand'taki saltanat tahtına çıkmıştır. Şah İsmail'in komutanı Necm-i Sani öldükten sonra başkent Herat'ı birkaç ay yönetmiş, 1514 yılında ölmüştür⁴. Muhammed Timur Han'dan sonra Uluğ Bey'in kızıdan olan Küçüm Han (Köçkuncü) Semerkand tahtına oturmuştur. (Muhammad Amin, 2014: 103)

Hanedanın en yaşlı üyesi olan Küçüm Han'ın liderliğinde toplanan kurultayda, hanedanlığın ileri gelenleri arasında ülkenin topraklarını tekrar bölmüşlerdir. Ayrıca bu kurultayda Küçüm Han öldükten sonra onun yerine kimin geçeceği de belirlenmiştir. (Türkoğlu, 2010b: 46) Küçüm Han'ın vefatı üzerine oğlu Ebusaid Han tahta çıkmıştır. 1533 yılında ise Ebusaid Han da hayata gözlerini yummuştur. (Muhammad Amin, 2014: 103)

Ebusaid Han'dan sonra tahta çıkan, Ebulgazi Ubeydullah Bahadır Han, Muhammed Şibanî Han'ın kardeşinin oğluydu, dindar bir kişiliğe sahip olduğu gibi cesareti ve adaleti ile tanınmıştır. Mescitler, Dergahlar ve Türbeler yaptırmıştır. Ubeydullah Han zamanında Buhara şehrine yapılan imar faaliyetleri sayesinde Buhara'nın namı artmış “*Buhara şehri için gözler böyle bir şehir görmedi, kulaklar böyle şehir duymadı*” denilmiştir. (Muhammad Amin, 2014: 104) Ubeydullah Han, Muhammed Şibanî Han'ın üçüncü oğlu olan Söyünç Muhammed Han'ı (asıl adı Ebu'l-

⁴ Diğer kaynaklara göre Şibanî Han'ın 1510 yılında öldürülmesinin akabinde tahta çok kısa bir süreliğine Ebu'l-Hayr Han'ın oğlu Söyünç Hoca Han geçmiştir. Söyünç Hoca tahta geçtikten sonra bazı bölgelerin idaresini hanlığın ileri gelenlerine bırakmıştır. Aynı yıl Söyünç Han'dan sonra tahta sırasıyla Köçkuncü Han ve Ebu Said Han oturmuştur. Fakat Müellif Muhammed Emin'in eserinde ise Muhammed Şibanî Handan sonra Muhammed Timur Han'ın tahta geçtiğini akabinde sırasıyla Küçüm Han ile Ebu Said Han'ın tahta çıktığını ifade etmiştir. Ama Müellif'in eserinde, şehzadeler tahta çıkmasada farklı şehirlerin yönetimi verildiğini ifade ederken “tahta çıktı” ifadesini kullandığını göz önünde bulundurmamız gerekir.

Hayr) babasını kaybettikten sonra ona şefkat ve merhamet göstererek büyötmüştür. Han, Maveräünnehir bölgesini tekrardan ele geçirince Söyünç Sultan'ı, Kaş vilayetine vali olarak atamış ve Söyünç Sultan uzun bir süre Ubeydullah Han'a hizmet etmiştir. (Muhammad Amin, 2014: 112)

1511 yılında Şah İsmail komutanı Necm-i Sani ile birlikte, 70.000 kişilik ordusunu Kül Malik Gücdüvani'ye göndermiştir. 3000 silahlı süvariyle Safevi ordusunu karşılayan Ubeydullah Han zafer kazanmıştır. (Muhammad Amin, 2014: 104) Bu dönemde Ubeydullah Han Buhara'da askeri faaliyetlerini yönetmekteydi. (Alışık, 2009: 17) Safevilerle mücadele ederek Safevileri Maveräünnehir 'den atmış ve Horasan'a akınlar düzenlemiştir. (Yıldırım, 2003: 127) Ayrıca Şah İsmail ile birlikte hareket eden Babür ordusu Semerkand, Karşı ve Buhara'ya girmiş, Ubeydullah Han ise Canı Muhammed komutasındaki atlı birliklerini savaş alanına yönlendirerek Babür ve Şah İsmail'e karşı büyük bir zafer kazanmıştır. (Alışık, 2009: 17) Babür, savaşı kaybetmiş ve Hisar-ı Şadman'dan çekilmiştir. (Alışık, 2009: 17)

1512 ve 1550 yılları arası verasete dayalı toprak pay etme usulünün sonucunda Söyünç, Köçkuncü, Canı Muhammed ve Şah Budak aileleri arasında ortaya çıkan iç mücadeleler gerçekleşmiştir. (Macit, 2016: 113) İç mücadelelerin dışında Safevilere karşı birlikte olduğu dönemlerde olmuştur. 1524 yılında Şah İsmail öldükten sonra yerine Şah Tahmasb gelmiştir. Muhammed Şibanî Han'ın intikamını almak için 1524-1525 Cani Bey Han, Küçüm Han'ı, Söyünç Han'ı, Muhammed Sultan'ı, Muhammed Timur Han'ı ve Ubeydullah Han'ı yani Turan'ın tüm hanlarını toplayarak büyük bir ordu kurmuş ve hareket etmiştir. Bu durum üzerine Şah Tahmasb büyük bir ordu göndermiştir. Cam vilayetinin Hargard şehrinde karşı karşıya gelen iki kuvvet Şah Tahmasb'ın zaferiyle sonuçlanmıştır. Bu durum üzerine Özbek hanları dağılarak anavatanlarına geri dönmüştür. Cani Bey Han yenilginin üzüntüsünden dolayı hastalanmış Mevlâna Hoca Kasani'den kendisi için dua etmesini istemiştir. 1528 yılında ise kutsal Kermine şehrinde hayatını kaybetmiştir. (Muhammad Amin, 2014: 115-116).

Ubeydullah Han tahtındayken Miyankal'da Cani Bey Han'ın oğulları farklı bölgelerde hanlıklarını ilan ederek bağımsızlık talep ettiler, çocuklarından biri İskender Handır. İskender Han bu dönemde Semerkand'ta tahta oturmuştur. Belirli bir süre çocuk sahibi olamamış fakat 1533-1534 yılında Abdullah (II. Abdullah Han) dünyaya gelmiştir. İskender Han'ın isteği üzerine Mevlâna Derviş Efendi Han'ın çocuğunun ismini Abdullah vermiştir. İskender Han oğlu Abdullah'ı koruyup kollaması için Seyyid Bey Celayer'i görevlendirmiştir. Ayrıca Yar Muhammed'i ondan sorumlu olarak atamıştır. Abdullah okçulukta çok yetenekliydi ve bu hüneriyle etrafındakileri kendisine hayran bırakıyordu.

Canı Bey Han öldüğünde Ubeydullah Han'ın oğlu Abdülaziz Han, Buhara'yı istila ederek bağımsızlığını ilan etti, bu dönemde Nevruz Ahmed, Abdüllatif ve Abdülaziz Han arasında ciddi mücadeleler gerçekleşmiştir. (Muhammad Amin, 2014: 123-128) Bu mücadelelerden sonra Nevruz Ahmed (Barak Han) Dönemi başlamıştır. Nevruz Ahmed, Türkistan ve Taşkent'in başında idare görevini üstlenmiş, aynı zamanda Muhammed Şibanî Han'ın kardeşi Söyünç Han'ın soyundan gelmektedir. (Macit, 2016: 105) Nevruz Ahmed, yaşanan iç savaşlar döneminde Semerkand hâkimi Küçüm Han'ın oğlu Abdüllatif Han da olmak üzere diğer sultanlarla iş birliği yapmıştır. (Macit, 2016: 105) Ubeydullah Han vefat ettikten bir yıl sonra Nevruz Ahmed, Kermine ve Miyankal da bulunan Canı Muhammedler ile Buhara'da bulunan Ubeydullah Han'ın oğlu Abdülaziz'in üzerine yürüyerek Buhara'yı ele geçirmiştir. Bu durum üzerine Abdülaziz, Belh şehrine kaçmıştır. (Macit, 2016: 105)

Ubeydullah handan sonra Şibanî Hanları, I. Abdullah Han (1539-1540), Buhara'da bulunan Abdülaziz Han (1540-1550) ve Semerkand'ta bulunan Abdüllatif Han (1540-1552) dönemlerinde iç mücadeleler şiddetlenmiş ve merkezî otorite zayıflamıştır. (Türkoğlu, 2010a: 46)

1551 yılında Semerkand Han'ı Abdüllatif Han ölünce bu durumu fırsat bilen Taşkent hâkimi Nevruz Ahmed Semerkand'ı ele geçirerek Maverâünnehir tahtına oturmuş ve beş yıl şehri elinde tutmuştur. Semerkand'ı ele geçirdikten sonra yönünü Buhara'ya çeviren Nevruz Ahmed Han, Buhara Han'ı Burhan Sultan'ın elinden şehri alarak kendi adına para bastırıp hutbe okutmuştur. Nevruz Ahmed Han alkol kullanmaktan sağlığı bozulmuş, bu sebeple hayatını kaybetmiştir. Hatta bu konuyla alakalı dönemde yaşamış alimlerden Molla Urfi onun ölümüyle alakalı rubai yazmıştır. (Muhammad Amin, 2014: 136) Bu dönemde Nevruz Ahmed Han, 1556 yılında vefat ettikten sonra Semerkand'taki en büyük oğlu Baba Sultan Semerkand'taki tahta oturdu. O diyarın yöneticilerinden Abdüllatif Han ile hükümdarlığı paylaşmıştır.

Ebul Hayır Han'ın torunlarından Pir Muhammed Han en yaşlı hanedan üyesi olarak Belh'te han ilan edilmiştir. (Macit, 2016: 108) Böylelikle Söyünç ailesinin hâkimiyeti veraset usulü gereği Canı Muhammed ailesine geçmiştir. Barak Han'ın oğlu Baba Sultan, Taşkent tahtına oturmuş ve babasının bıraktığı mücadelenin devamını Baba Sultan sağlamıştır. (Macit, 2016: 107-108) Gelecekte ise Şibanî Hanlığının tahtına İskender Han'ın oğlu II. Abdullah oturacaktı. II. Abdullah Taşkentli Nevruz Ahmed Han ve Semerkand'lı Abdüllatif Han'ın saldırılarına karşı koymaya çalışmış, topraklarını Buhara ve Karşı bölgelerine doğru genişletmek için çaba sarf ettiyse de önceleri başarı elde edememiştir. (Saray, 2007a: 104) Fakat Nevruz Ahmed Han'ın ölümünden sonra tekrardan Kermine ve Şehr-i Sebz hâkimiyetini tesis

etti. (Saray, 2007a: 104) 1557 yılında Buhara'yı tekrar alarak babası İskender'i, Özbeklerin Han'ı olarak ilan etti. (Saray, 2007a: 104) II. Abdullah merkeziyetçi yönetime önem vermiş ve geniş bir fütuhat hareketlerini her daim kendisine hedef kılmıştır. (Macit, 2016: 110) II. Abdullah babasını ne kadar Özbek Han'ı olarak ilan ettirse de yönetimi kendi elinde tutmuştur. Hanedan üyeleri arasındaki anlaşmazlıkları ortadan kaldırdıktan sonra 1574 yılında Belh'i, 1578 yılında Semerkand'ı, 1582 yılında Taşkent ve Siriderya'nın kuzeyini, 1583 yılında da Fergana'yı alarak ülkesinin topraklarını iyice genişletti. (Saray, 2007a: 104) 1583 yılında babasının ölmesi üzerine tahta II. Abdullah Han geçti.

Özbek hanlığı, II. Abdullah Han döneminde toparlamış hem ekonomik anlamda hem de siyasi istikrar anlamında eski ihtişamına kavuşmuştur. II. Abdullah'ın fetih politikalarından biri Horasan bölgesi oluşturmuş ve 1588 yılına kadar bölgedeki pek çok şehri himayesi altına almıştır. 1584 yılında Kunduz şehri, akabinde Bağlan ve bütün Kuhistan bölgesi, 1595 yılında ise Sistan, hanlığın kıymet verdiği emirlerinden biri olan ve annesi II. Abdullah'ın kız kardeşi olan (Burton J. , 1988b :19) Din Muhammed'e verilmiştir. Böylelikle o ve ailesi Horasan bölgesi şehirlerinin büyük bir bölümünün yöneticisi olmuştur. (Çelik, 2016c: 603-604)

Şibanî Hanedanlığı'nın hükümdarları: Muhammed Şibanî Han (1500-1510), Küçüm Han (Köçkuncü) (1510-1530), Ebu Said Han (1530-1533), I. Ubeydullah Han (1533-1539), I. Abdullah Han (1539-1540), Abdüllatif Han (1540-1551), Nevruz Ahmed Han (1551-1556), Pir Muhammed Han (1556-1561), İskender Han (1561-1583), II. Abdullah Han (1583-1598), Abdülmümin Han (1598), II. Pir Muhammed Han (1598-1599)

3.2. Astrahanîler Dönemi

Astrahanîler hanedanlığı, köken olarak Astrahan şehrinden geldiklerinden “*Astrahanîler*”, ailenin ilk hanı Canı Muhammed olduğu için “*Canıoğulları*” (Burton J., 1988c: 482)⁵, ailenin soyu Cengiz Han’ın on üçüncü oğlu Tukay-Timur’a dayandığı için “*Tukay-Timuriler*” adıyla anılmıştır. Astrahanîler terimi ilk olarak 1726 yılında Hocam Kulu Belhi tarafından kaleme alınan “*Tarih-i Kıpçak Hani*” isimli eserde yer almaktadır. (Çelik, 2016c: 604)

Astrahanîler hanedanlığı’nın en yaşlı üyesi Yar Muhammedtir. Yar Muhammed oğlu Canı Muhammed’i İskender Han’ın kızı Zühre Hanım ile evlendirmiş, hanın başka bir kızı olan Masume Sultan Hanım’ı da kendisine nikahlamıştır. Böylelikle hanedan ile akrabalık kuran bu aileye II. Abdullah döneminde Safeviler ile Bedehşan yöneticileri Süleyman Şah b. Mirza Han ve Şahrüh Mirza b. İbrahim Mirza’ya karşı Buhara Hanlığın’a sağladıkları destek sayesinde Horasan’daki şehirlerin yöneticiliği verilmiştir. (Çelik, 2016c: 604-605)

II. Abdullah Han’ın hanlık adına yaptığı çalışmalar kalıcı olmamıştır. Bunun en büyük sebebi; II. Abdullah Han’ın vefatından sonra yerine geçen oğlu Abdülmümin’in babasının aksine bir politika izleyerek, II. Abdullah Han’ın kısa sürede gerçekleştirmiş olduğu yararlı işleri ortadan kaldırmasıdır. (Alpargu, 2002b: 969) Abdülmümin Han 1597-1598 yılında Belh’ten hareket ederek Buhara’da tahta oturmuş kendi adına sikke bastırıp, hutbe okutmuştur. Han altı ay sonra Kazak çetelerinden bir grub serserinin Semerkand civarında ki köylere saldırdığı haberini almıştır. Bu sebeple Semerkand’a doğru yola çıkmıştır. Oradan Taşkent’e geçtiği sırada şehit olmuştur. (Muhammad Amin, 2014: 186) Abdülmümin’in ölümüne müteakiben ortaya çıkan karışıklıklardan yararlanan İranlılar, önceden kendilerine ait olan toprakları elde etmek düşüncesiyle hareket etmişler ve İran hükümdarı öncülüğünde Şah Abbas, Sebzevar, Meşhed ile Herat’ı ele geçirmişlerdir. (Doğan ve Erdoğan, 2019: 50-51) Abdülmümin Şehzadeliği döneminde göstermiş olduğu başarıları han olduğu zaman gösterememiş, han olduğu zaman, hanedan üyelerinin hemen hemen hepsini öldürtmüştür. (Çelik, 2016c: 605) Bu sebeple Abdülmümin’in ölümünden sonra Şibanî Hanedanlığının yönetimi sona ermiştir. (Doğan ve Erdoğan, 2019: 51), (Çelik, 2016c: 606)

⁵ Canıoğulları şeklinde anılmasının temeli olmadığını ifade eden yazar Canı Muhammed Han’ın babası Yar Muhammed’in ve büyük oğlu Din Muhammed’in idarede söz sahibi olduğunu ifade eder. Detaylar için bkz. Burton, J. Audrey, (1988c). “*Who Were the First Astarkhanid Rulers of Bukhara?*” Bulletin of the School of Oriental and African Studies, Londra Üniversitesi, c51, No 3, 1988, s. 482

Abdalmümin Han'ın ölmesi üzerine Din Muhammed harekete geçerek Horasan'ın büyük şehirlerinden Herat'ı Dürmen kabilesinin seçilmişlerinden Hacı Bey'den alarak 1598 yılında dedesi Yar Muhammed'in han olmayı kabul etmemesi üzerine babası Can Muhammed'i Han ilan etmiştir.⁶ Fakat resmi hükümdar babası olsa da yönetimi elinde bulunduran Din Muhamedtir. Bu sırada II. Abdullah Han'ın öldüğü haberini alan Safevi Hükümdarı Şah Abbas, Horasan bölgesini tekrardan himayesine almak için harekete geçmiştir. Bu haberi alan Din Muhammed savaş meclisini toplamıştır. Savaş meclisinde Özbeklerin gerçek yurdu Maverâünnehir'e dönme kararını bildirseler de Din Muhammed bu durumun korkaklık olduğunu düşünerek, kendi tebaası arasında itibarının zedeleneyeceğini ve kendinden kopuşların olacağını düşündüğü için kabul etmemiştir. Din Muhammed Şah Abbas'a direnmiş fakat 10 Ağustos 1598 yılında Pul-ı Salar⁷ savaşında yaralanmış kısa bir süre sonra hayatını kaybetmiştir. (Burton J., 1988c: 483) Bu galibiyeti ile birlikte Safeviler bütün Horasanı hâkimiyeti altına almıştır. (Çelik, 2016c: 606-607)

Din Muhammed öldükten sonra Can Muhammed Han'ın üçüncü oğlu (M.C.Chesney, 1980: 75) Baki Muhammed kuvvetleriyle birlikte Buhara'ya çekilmiş ve tahta çıkan Pir Muhammed'in himayesine girmiştir. Pir Muhammed'e Kazaklara karşı büyük desteklerde bulunmuştur, kendisine Semerkand şehrinin yöneticiliği verilse de (M.C.Chesney, 1980: 77) bir süre sonra Pir Muhammed ile araları açılmıştır. Bu anlaşmazlığın sebebi Baki Muhammed'in han olmak istemesiydi, ilk olarak Baki Muhammed 3 haftalık bir kuşatma ile Miyankal şehrine sahip olmuş, akabinde Debusiye'yi ele geçirerek Buhara üzerine yürümüştür. Pir Muhammed ile Baki Muhammed 1599 yılında Bağ-ı Şimal savaşında karşı karşıya gelmişler ve Baki Muhammed, Pir Muhammed'i Buhara yakınlarında (M.C.Chesney, 1980: 77) yenilgiye uğratmıştır. Böylelikle Baki Muhammed liderliğinde Astrahanîler ailesi Buhara Hanlığına sahip olmuştur. (Çelik, 2016c: 607-608) (Burton J., 1988c: 483)

Kurultayı toplayan Baki Muhammed tekrardan dedesine hanlık teklif etmiş, dedesi yine kabul etmeyince babası Canı Muhammed'i Semerkand şehrinde tahta oturtup onun adına hutbe okutup sikke bastırtmış ve Canı Muhammed Han Semerkand şehrinde beş yıl hüküm sürmüştür.

⁶ Herat valisi, Abdalmümin Han döneminde Din Muhammed'e direnmektedir. Herat valisi Abdalmümin Hanın ölmesinden sonra mukavemet göstermekten vazgeçmiş hatta Safevi hükümdarı Şah Abbas tehlikesinden dolayı Din Muhammed'ten yardım isteyerek Herat'ta tahta oturmasını istemiştir. Din Muhammed teklifi kabul ederek Herat'ta tahta oturarak, Maverâünnehiri ele geçirmek için Horosan üzerindeki hakimiyetini pekiştirmiştir. Bu sırada Kandaharda olan dedesi bu haberi alınca Herat'a gelmiştir. Din Muhammed tahtı dedesi Yar Muhammed'e teklif etmiş, adına hutbe okutup para bastırırken Yar Muhammedten söz etmiş, Fakat Yar Muhammed'in eyaleti yönetme ve İran'a karşı savunma hazırlanmasında herhangi bir rol oynadığına dair elimizde bir kanıt yoktur. Bknz Burton, J. Audrey, a.g.e. s. 483

⁷ Herata yaklaşık olarak 20 km yakınında bulunan yer.

(M.C.Chesney, 1980: 77) Baki Muhammed ise Buhara'nın yönetimini eline almıştır. (Çelik, 2016c: 608)

Buhara Hanlığı'nın yeni hanedanlık döneminde ilk fetih ettiği yer Belh şehridir. (Çelik, 2016c: 608) Baki Muhammed, Canı Muhammed'in üçüncü oğlu Vali Muhammed'i halefi tayin ederek onu Belh'e vali olarak göndermiş ve bu tayinden sonra bu hadise gelenek haline gelmiştir. (Alpargu, 2002b: 970) Baki Muhammed Han döneminin başlangıcında hanlığın sınırları küçülmüştür. Kardeşi Din Muhammed Han'ın intikamını almak için Safevilerin elinde bulunan Kunduz'a saldırmış ve bu bölgede bulunan halkı katlederek Buhara'ya geri dönmüştür. (Doğan ve Erdoğan, 2019: 56) Bu hadise gerçekleşikten sonra Safevi Hükümdarı Şah Abbas, Maverünnehir'e asker göndermesi üzerine Baki Muhammed Han hızlıca Belh'e gelmiştir. (Doğan ve Erdoğan, 2019: 56) Şah Abbas'ın şehri kuşatmasına rağmen Baki Muhammed Han, Şah Abbas ile mücadele etmekten kaçınmıştır. (Doğan ve Erdoğan, 2019: 56) Şah Abbas'ın Belh kuşatması uzun sürmüş bu sırada Safevi ordusundaki askerlerin arasında veba hastalığının yayılmasından dolayı Safevi ordusu büyük kayıplar yaşamıştır. (Doğan ve Erdoğan, 2019: 56) Safevilerin başarısızlığı Baki Muhammed Han'ın saygınlığını arttırmış, Belh ve Kunduz şehirlerini kendi himayesi altına almıştır. (Alpargu, 2002b: 970) 1603 yılında Canı Muhammed Han ölmüş, Semerkand tahtı tekrardan hanlığın en yaşlı üyesi Muhammed Yar'a teklif edilmiş ve yeniden bu teklifi red etmiştir. Bu durum üzerine Baki Muhammed Han 17 Kasım 1603 yılında Semerkand şehrini kendi himayesi altına almıştır. (M.C.Chesney, 1980: 78)

1605 yılında Baki Muhammed Han öldükten sonra, yerine Belh 'de valilik yapan kardeşi Veli Muhammed Han Buhara hanlığının tahtına geçmiştir. (Alpargu, 2002b: 970),(Çelik, 2016c: 610) Veli Muhammed Han'ın en önemi başarısı Taşkent'i ele geçirmesidir. Fakat Taşkent'i uzun süre elinde tutamamış ve şehir Kazaklarla Özbekler arasında el değiştirmiştir. (Çelik, 2016c: 610)

Özbek soylularına karşı, merkezi bir otorite kurmak isteyen Veli Muhammed Han'ın yönetim şeklinden memnun olmayan Özbek emirleri, kısa bir zamanda Buhara'da Veli Muhammed Han'a karşı bir komplo düzenlemiştir. Bu durum üzerine Veli Muhammed Han iki oğlunu alarak İran'a kaçmış ve oradan topladığı kuvvetler ile tekrardan tahtı ele geçirme teşebbüsünde bulunmuştur. (Alpargu, 2002b: 970) Nadir Muhammed'in Din Muhammed'in Özbek kökenli eşinden doğan ağabeyi İmam-Kulu 15 Eylül 1611 Perşembe günü Semerkand yakınlarında yapılan mücadeleyi kazanarak amcasını öldürmüştür. (Çelik, 2016c: 610)

Veli Muhammed ortadan kalkınca Buhara Hanlığı tahtına “büyük han” olarak 1606 yılının başlarında İmam-Kulu (Muhammad Amin, 2014: 187) “küçük han” olarak Veli Muhammed’in anlaşmazlık yaşadığı Nadir Muhammed⁸ Belh valiliğine atanmıştır.

İmam-Kulu Han ile Veli Muhammed Han arasında anlaşmazlık ortaya çıkmıştır. Bu sebeple Veli Muhammed Han ordusuyla Belh’i ele geçirmek için Tirmiz’a gelmiştir. İmam-Kulu Han ile Nadir Muhammed Sultan Amuderya nehrinin kenarında Veli Muhammed Han’a karşı ordu göndermiş fakat aralarında 1607 yılında barış gerçekleşmiştir. Fakat tekrardan İmam-Kulu Han ile Nadir Muhammed Sultan ordusuyla saldırmış Veli Muhammed Han bu mücadelede yenilmiş, 1610-1611 yılında Huzar ve Nesef bölgesine çekilmiştir. Daha sonra Veli Muhammed Han İsfahan’daki Şah Abbas’ın yanına gitmiştir. Veli Muhammed Han Şah Abbas’ın yanından döndükten sonra Semerkand yakınlarında İmam-Kulu Han ve Nadir Muhammed Sultan ile savaşarak 1611 yılında İmam-Kulu Han tarafından öldürülmüştür. Daha sonra İmam-Kulu Han ve Nadir Muhammed Sultan Endekan bölgesine gitmiştir. 8. Mayıs 1613 yılında Veli Muhammed Han’ın oğlu Rüstem Sultan Belh’i fethetmek için geri gelmiş Abdurrahman Atalık tarafından mağlup olmuştur. (Muhammad Amin, 2014: 187-188) İmam-Kulu Han, İranlılar ve Veli Muhammed Han ile yaptığı mücadelelerde Kazaklardan yardım almıştır. (Alpargu, 2002b: 970) Ancak bir süre sonra Kazakların olumsuz faaliyetleri yüzünden, 1613 yılında Kazaklar ile mücadele ederek üstünlük sağlamış ve bu dönemde göçer grup olan Karakalpaklarla da anlaşmazlık yaşamıştır. (Alpargu, 2002b: 970) Kazak hücumları sonraki süreçlerde de devam ederek hanlığı zor duruma sokmuştur. Kuzey hac yolu ve Volga’ya giden ticaret yolu için Hive Hanlığı ile problemler yaşayan İmam-Kulu, Doğu Türkistan’da olan Yarkend Hanlığı hükümdarlarından tahtını kaybeden Sultan Ahmed Han’ı misafir etmiştir. (Çelik, 2016c: 611)

Hanlığın doğu kısımlarında, Kırgızlarla, Kalmuklar’ın tehditi, han’ı Kazaklar ile işbirliği yapmaya mecbur kılmıştır. Bu dönemde Hive Hanlığı’nda İsfendiyar Han’ın vefat etmesi üzerine hanlık emirlerinden bazıları Nadir Muhammed’e haber göndermiş hanlığı onun idaresine vermek istediklerini söylemişlerdir. Bu teklifi kabul eden Nadir Muhammed o bölgeye yönetici olarak dedesi Yar Muhammed’in oğullarından Tursun Muhammed’in oğlu

⁸ Babaları ölünce Nadir Muhammed 8 yaşındaki üvey kardeşi İmam-Kulu ile birlikte güvende olmaları için Maverünnehir’e götürüldü. Yolculukları sırasında bir eşşeğe yüklenen sepetlerde saklanmışlardır. Ancak İran askerleri eşşeğe doğru ateş ettiklerinden Nadir Muhammed’i sakat bırakacak bir yara almıştır. Detaylar için bkz Burton, J. Audrey,(1988b). “Nadir Muhammad Khan Ruler Of Bukhara (1641-1645) and Balkh (1645-1651), Central Asiatic Journal, c.32, No. 1/2 s. 20

Sufi Sultan'ı göndermiştir. Fakat Sufi Sultan'ın zaman geçtikçe Harezm'de başına buyruk hareketler sergilemesi sebebiyle Buhara Hanlığı'nın desteğini yitirmiş, akabinde 1645 yılında Ebu'l-Gazi Bahadır Hive Hanlığı'nın tahtını ele geçirmiştir. (Çelik, 2016c: 612)

Bu dönemde Kalmukların faaliyetleri Özbekleri huzursuz etmiştir. Fakat İmam-Kulu Han'ın başarılı yönetimi Kalmukları püskürtmüş ve bu durum İmam-Kulu Han'ın prestijini arttırmıştır. (Alpargu, 2002b: 970) Oğlu İskender'i Taşkent'e vali olarak atayan İmam-Kulu Han, oğlu çıkan ayaklanmadan sonra öldürülünce Taşkent'e karşı sert cezalar uygulamıştır. (Alpargu, 2002b: 970) Gelişen süreçte Kazaklar Taşkent şehrini ele geçirmiş ve bu durumu İmam-Kulu Han kabul etmek zorunda kalmıştır. (Alpargu, 2002b: 970)

Nadir Muhammed gözleri ağır gören İmam-Kulu Han'a yardım etmek için Buhara'ya gelmek istemiştir. Fakat Özbeklerin ileri gelenleri İmam-Kulu Han'ı Nadir Muhammed'in Buhara'ya gelmesine izin verilirse memlekette karışıklık olacağını söyleyip, gözlerinin tedavi edilebileceğini ve ülkenin sorunsuz bir şekilde yolunca devam edebileceği konusunda ikna etmişlerdir. Özbek soylularının bu düşüncelerinin temelinde ise Nadir Muhammed'in kötü yönetici olduğunu düşündüklerinden değil kişisel çıkarlar sebebiyle olduğu ortadadır. Ayrıca İmam-Kulu Han cömert ve Özbek soylularına itibar gösteren bir liderdi, daha enerjik ve yeni bir liderin başlarına gelmesini istemiyorlardı. Onların düşmanlığından dolayı İmam-Kulu Han kardeşine gelmemesi gerektiğini söylemiştir. Nadir Muhammed ilk olarak kabul etmiş fakat kısa bir süre sonra vazgeçerek Buhara'ya gitmesi tehlikeli olacağından ilk olarak Hisar'ı güvenliği altına alıp akabinde Semerkand üzerine yürümüştür. Bu olaylardan sonra Özbek Soyluları, İmam-Kulu Han'ında göz rahatsızlığının ileri seviyeye geldiğini gördüklerinden dolayı Nadir Muhammed Han'ı kabul etmek zorunda kalmışlardır. Farklı kaynaklarda ise bu hadisenin gerçekleşme şeklinin İmam-Kulu Han'ın tahta geçmesi için kardeşine mektup yazdığının ve bu durumdan dolayı Özbek Soylularının rahatsız olduğunu ve kardeşleriyle bir araya gelerek Semerkand'ta hanlığı kardeşi Nadir Muhammede devrettiğini ifade etmiştir. Bazı İranlı ve Özbek tarihçileri ise Nadir Muhammed Han'ın tahta oturduktan sonra kardeşi İmam-Kulu Han'ı muhtaç ve müşkül durumda hacca gönderdiğini ifade ederek eleştirmiştir. (Burton J. , 1988b : 24-25)

Kesin olarak söylenebilir ki 1641 yılının kasım ayında İmam-Kulu Han hanlıktan kendi isteği ile çekilme kararı almış, 1642 yılında ise hacca gitmiştir. Bu olayın akabinde Nadir Muhammed 1606 yılında Belh'te tahta geçmiştir. Nadir Muhammed Han'ın iyi bir karaktere sahip olduğu ve hayır işlerine çok meraklı olduğu ifade edilmektedir. Medrese-i Ali, Mescid-i Cami gibi binalar ve dergahlar inşa etmiştir. Ayrıca döneminde yaptırmış olduğu Nüvvab

medresesi önemlidir. Yapılan medrese için ilk tuğlayı koyan Kasım Hoca Parsayıdır. Dönemin yetenekli mühendisleri ve ustalarını toplamıştır.

Nadir Muhammed Han'ın beş tane oğlu olduğu ifade edilmektedir. Oğulları Abdülaziz Muhammed Sultan, Kutluk Muhammed Sultan, Behram Sultan, Hüsrev Sultan ve Seyyid Sübhan Kulu Muhammed Bahadır Sultandır. (Muhammad Amin, 2014: 190-192) Çocuklarından Abdülaziz Sultan veliaht ilan edilerek Semerkand valiliğine atanmış, diğer oğlu Sübhan Kulu ise Belh valiliğine atanmıştır. (Çelik, 2016c: 612)

Hanlıkdaki emirlerden bazıları, Nadir Muhammed'in yönetimine karşı durarak oğlu Abdülaziz'e destek vererek 1645 yılında tahta çıkarmışlardır. Nadir Muhammed'i ise Belh bölgesine yönetici olarak göndermiş, oğullarını ve onun himayesindeki emirleri de Maveräünnehir bölgesinden uzaklaştırmışlardır. Bu olay üzerine Nadir Muhammed, Babürlü Şah Cihan'ı yardıma çağırmış, Bu durum üzerine Babürlü Şah Cihan 1646 yılında ordusuyla Kunduz'a gelmiştir. Fakat Nadir Muhammed bu orduyla işbirliği yapmayarak Horasan'a gitmiştir. Şah Cihan ise on beş aylık bir kuşatmadan sonra başarısız olarak 1647 yılında ordusunu geri çekerek yönetimi tekrardan Nadir Muhammed'e bırakmıştır. Nadir Muhammed dört yıl daha Belh'de kalmış, 1651 yılında yönetimi Sübhan Kulu'ya bırakmış hacca gitmiştir. Fakat 19 Haziran 1651 yılında yolda hayatını kaybetmiştir. Hanlık Nadir Muhammed döneminde ikili yönetim şeklinden vazgeçilsede tekrardan 1651 yılında uygulanmaya başlanmıştır. Özerk bir şekilde Maveräünnehir Abdülaziz, Belh bölgesi ise Sübhan Kulu tarafından yönetilmeye başlanmıştır. (Çelik, 2016c: 612-613)

Abdülaziz Han ilk olarak Kazaklarla ile birlikte Kalmuklar'a saldırarak Türkistan ve Sayram şehirlerini ele geçirmiştir. Hive Han'ı Ebu'l-Gazi Bahadır Han 1655-1661 yılları arasında Maveräünnehir bölgesine fetih amacı gütmekten yedi defa sefer düzenleyerek çapul ve yağma hareketlerinde bulunmuştur. 1663 yılında Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın ölmesi üzerine yeni han Anuşa Han, seferlere devam etmiştir. Abdülaziz'in Buhara şehrinde olmamasını fırsat bilen Anuşa Han kısa süreliğine'de olsa 1681 yılında Buhara şehrini zapt etmiştir. Abdülaziz Han şehri geri alsa da yetmiş yaşına geldiği için hanlığı Sübhan Kulu Han'a bırakarak Mekke'ye gitmiş, 1684 yılında Mekke'de vefat etmiştir.

Abdülaziz Han öldükten sonra tahta Sübhan Kulu Han geçmiştir. Sübhan Kulu Han döneminde Belh şehri 1685 yılına kadar veliahdın gönderildiği şehir olma özelliğini korusa da Belh şehrine atanan oğullarının emirlerin elinde oyuncak olup ölmeleri sebebiyle sonraki on yıl boyunca valileri eliyle şehri yönetmiştir. Fakat emirlerin problem çıkarması sebebiyle Sübhan Kulu Han 1679 yılında doğan torunu Muhammed Mukim Han b. İskender Sultan'ı 1697 yılında

Belh Şehri'nin yönetimine atanarak, 1707 yılına kadar görevinde kalmıştır. (Çelik, 2016c: 613-614)

Sübhan Kulu Han'ın oğulları arasında ciddi taht kavgaları meydana gelmiştir. Han'ın ilk dönemi Özbek emirlerinin itaatsizlikleri, Hive Hanlığı ile yaşanan askeri çatışmalar ve oğullarının iktidar mücadelesinden dolayı karışıklık içinde geçmiştir. (Doğan ve Erdoğan, 2019: 61-62) Bu durumdan faydalanan Hive Han'ı Anuşa Han, Maveräünnehir'e akınlar düzenleyerek 1681 yılında Buhara'yı ele geçirerek kendi adına hutbe okutmuştur. (Doğan ve Erdoğan, 2019: 62) Sübhan Kulu Han, Hiveliler ile mücadelelerinde kendi emirlerinden ve oğlu Sağıdık Sultan'dan yardım alamamıştır. Yalnızca Bedehşan emiri olan Mahmud Bi Atalık ona yardım etmiştir. (Doğan ve Erdoğan, 2019: 62) Mahmud Bi Atalık yardımlarından dolayı Belh ve Bedehşan valiliğine atanmış bir süre sonra ise Buhara'da bağımsızlığını ilan etmiştir. (Doğan ve Erdoğan, 2019: 62) Sübhan Kulu Han Hive Han'ı Anuşa'nın saldırılarını durdurmaya muvaffak olmuştur.

Sübhan Kulu Han'ın vefatı üzerine oğlu Ubeydullah Han 1681 yılında tahta çıkmıştır. Ubeydullah Han iktidar döneminde Özbek Emirlerinin isyanlarıyla uğraşmış, Mahmud Beg ise Katagan, Belh ve Tirmiz'i ele geçirerek kendisine karşı gönderilen orduyu yenilgiye uğratmıştır. (Alpargu, 2002b: 973) Ubeydullah Han, zor da olsa Mahmud Beg'e karşı üstünlük kurmayı başarmıştır.

Bu dönemde siyasi karışıklıkların yanında ekonomik problemler de hat safhadadır. (Alpargu, 2002b: 973) Ekonomik problemlerin önüne geçebilmek için paranın ayarı düşürülse de bu durum ülke içinde kargaşaya sebebiyet vermiştir. (Alpargu, 2002b: 973) Ayrıca Cuybari Şeyh'lerinin vergiye tabi tutulmasının istenmesi, Buhara'da güçlü konumları olan Şeyhlerin Han'a karşı tavır almalarına neden olmuştur. (Alpargu, 2002b: 973) Bu olayların sonucunda 1711'de düzenlenen bir suikastla Ubeydullah Han ölmüştür. (Alpargu, 2002b: 973) Ubeydullah Han'dan sonra tahta Astrahanîlerin sonuncusu Ebulfeyz Han geçmiştir. Bu dönemde merkezi otorite zayıflamış, hanlık parçalara ayrılmıştır. Buhara, Taşkent, Semerkand, Belh, Bedehşan ve diğer bölgeler bağımsızlığını ilan etmişler. (Doğan ve Erdoğan, 2019: 65) Ebulfeyz Han'ın bu duruma kayıtsız kalmasından dolayı İran Şahı Nadir'in, Buhara Hanlığını himayesi altına almasına ve buradaki ganimetleri ele geçirmesine sebebiyet vermiştir. (Doğan ve Erdoğan, 2019: 66)

Ebul Feyz döneminde iki güçlü Özbek kabilesi olan Mangıtlar ve Kenegesler arasında mücadeleler yaşanmıştır. Zayıf karakterli olan Ebul Feyz Han, hanlığın aleyhine çalışan Muhammed Hâkim Bey'i başşehir atalığına getirerek yönetimde söz sahibi olmasını sağlamıştı. (Doğan ve Erdoğan, 2019: 67) Bu dönemde İran Şahı Nadir Şah oğlu Rıza Kulu Han'a Ceyhun'un

ötesine gitmesi için emir verilmiş, İran ordusu Buhara'yı kuşatsa da alamadan geri dönmek zorunda kalmıştır. (Doğan ve Erdoğan, 2019: 67) Bu dönemde Emir Muhammed Mukim 'in oğlu Muhammed Rahim, hanlıktaki Özbek beylerinin üzerine giderek onları himayesi altına almış, devletin bütün önemli noktalarına kendi adamlarını atamıştır. (Mukhtarov, 2033: 55) Ayrıca Muhammed Rahim, İranlılarla anlaşma yaparak devlet işlerine müdahale etmiş ve hanlığın başına geçmiştir. (Doğan ve Erdoğan, 2019: 67) Böylelikle Astrahanîlerin yönetimi biterek, Mangıt Hanedanlığının yönetimi resmen başlamıştır.

Astrahanîler Hanlığının hükümdarları: Cani Muhammed (1601-1603), Baki Muhammed (1603-1605), Veli Muhammed (1605-1611), İmam-Kulu Han (1611-1642), Nadir Muhammed Han (1642-1645), Abdülaziz Han (1645-1681), Sübhan Kulu Han (1681-1702), Ubeydullah Han (1702-1711), Ebul Feyz Han (1711-1747)

4. ESERİN TERCÜMESİ

97. Sayfa

4.1. Padişah'ın Güzel Sıfatları, Emirlerine itaat edilen, Saltanatı İzzet Veren, Allahın Dinini Koruyan, Ebu'l-Hayr Han * Feridun Makamındaki İhtişamlı Yıldız Gibi Olan Çocukları, Askerlere Sahip, Her Bir Eyaletin Tahtının Üstünde Ferman Veriyor ve Tahtlarının Üzerinde, Dünyayı Fetih Etme Arzusuyla, Allah'ın lütfuyla, Tahtta Oturuyorlar.

Kıta

Yücelikte her biri parlak bir güneş gibi
Her biri ihtişam içinde dönemin Cemşidi idi.
Hepsi gökyüzü sarayının şahıydı.
Süleyman gibi onlar da dünyanın koruyucularıydı

Tarihi Mesud 'da diyor ki; Ebu'l-Hayr Han'ın doğumu H.816/M. 1413-1414 yılında Ejderha döneminde idi. Bilad-ı Deşt-i Kıpçak'ta Citsarcalkın bölgesi yakınlarında ki çölden bir adam bu dünyaya geldiğinde, Jüpiter ruhunun nuruna hayran kaldı, Satürn ise onun güzel talihini ve büyüklüğünü kıskandı. Hanlığın yüce sarayının zirvesi Süreyya'ya ulaştı. Han 14 yaşına bastığında o'nun ihsanı (şöhreti) ve adaleti, doğudan batıya kadar yayıldı.

Nazım

Mübarek uğurlu tahtına sahip
Kutsal bir han tacın sahibi ve tahtların fatihi

O dönemde Ebu'l-Hayr Han ile Ünlü Beni Şibanî hanlarından biri olan Cumaduk Han arasında bir savaş oldu.

98. Sayfa

Cumaduk Han, servetin ve ulusun kontrolünü ele geçirdi ve tahta çıkararak halka eziyet ve zulüm etti.

Beyit

O zalim halka acımasızca eziyet etti

İnsanların hepsi feryat etti. (Ağladı)

Hadisi Nebevi 'ye göre “Allah, kâfırda olsa adil devlete zafer versin ve mümin de olsa haksız devlete destek vermesin”. Deşt-i Kıpçakta'ki emirler, onun zulmünden ve haksızlıklarından bıkararak, Ebu'l Hayır hanı da yanlarına alarak yola koyuldular. Ebu'l-Hayr Han, vatanı Citsarcalkın için dışarıya çıktı. Ebu'l-Hayr Han, kendi halkına ve yaradana güvenerek bir miktar askerle, Cumaduk Han'a doğru yola çıktı. Ravi söyler ki, Cumaduk Han'ın askerleri yetmiş bin kişiydi. Ebu'l-Hayr Han'ın askeri ise dört binden fazla değildi. “Muhammed'in ordusunun en hayırlısı dört bin, en yiğidi dört yüz” hadisine göre, hareket ederek aynı gece iki ordu karşı karşıya geldi. Gecenin tamamından güneş gökyüzünü aydınlatıp yıldızların ve gezegenlerin görünüşünü gökyüzünün kara tahtasından silene kadar, savaş için endişeliydiler.

Nazım

Feleğin aslanı güneşin tacına ulaştığında

Dünya Cemşid'in kadehi gibi oldu.

Gecenin siyah saçları, günün yürek ısıtan yüzünden bir kenara çekildiğinde ve güneşin altın sarısı siperi, dağın zirvesine baktığında, adı nam salmış yiğitler ve kılıç ustaları, canlarını siper ederek gururlu ve yüksek özgüvenleriyle savaş meydanına koştular. Meydan savaşçılarıyla dolarak süslendi.

99. Sayfa

Nazım

İki taraftan asker kükremesi geldi.

Dünya savaşçılarla doluydu.

Nihayet, Ebu'l-Hayr Han'ın bayrağının üzerine zafer ve fetih rüzgârı esti ve Cumaduk Han savaşta öldürüldü. Bu olay H.833/M.1429-1430 yılın 'da Maymun yılı dönemindeydi. Savaş yerinden döndükten sonra, iyi kaderi ve uğurlu kısmetiyle, Bilad-ı Şimal (kuzey topraklarının) tahtına yükseldi, Han unvanı ise namılı Ebu'l-Hayr Han'a verildi.

H.834/M.1430-1431 yılında Harizim fetih edildi. O dönemde ulemanın en seçkini, âlimlerin lideri, takva sahibi olanların en üstünü Mevlâna Kemaleddin Hüseyin Harizmi Allah rahmet eylesin, "*Gerami*" lakabıyla "*Kaside-i Bürde'ye*" bir yorum yazmıştır. Kitaba "*Keşfü'l-Hüda*" ismini vererek oluşturmuş, Yüce Meclise (Han'a) hediye getirmiştir. O âlimlerin meyvesi olan Evliya Hoca Ebulvafa'nın haleflerinden ve dünyada tanınan adamlardan birisiydi.

100. Sayfa

4.2. Padişahlığın Zikri ki Büyük Ebu'l-Hayr Han'ın Sarayına Katılan Hanlar Hakkında Han O Zaman İstediklerini Elde Ederek Geri Dönmüştü

Emir Timur Gürekan'ın büyük evlatlarından Sultan Said Mirza ve onun kardeşi Menuçehher Mirza, Muhammed Cugi Mirza, Alaüddevle Mirza ve Ebulgazi Sultan Hüseyin Mirza, Han'a hizmete geldiler. Han'ın izinde hizmetçiydiler ve kendi istekleriyle topraklarına geri döndüler.

Kısaca ifade etmek gerekirse; Büyük Han, 40 yıla yakın (Deşt-i Kıpçak'ta hüküm sürmüş) Deşt-i Kıpçak sınırından Maverâünnehir bölgesinin tamamına kadar olan bölge onun belirlediği kişilerin kontrolü altındaydı. 57 yaşında H.874/M.1470 tarihinde ramazan ayında Sıçan döneminde Yüce ruhunun asil şahini hoş bir şekilde gel çağrısını duydu. "*Sen ondan hoşnut, O'da senden hoşnut olarak Rabbine dön*"

O'nun on bir evladı vardı. Şah Budak Sultan, Hoca Muhammed Sultan haremindeki Burkütten, Ömer Bey'in kızıydı. Muhammed Sultan, Nevruz Ahmed Sultan haremindeki Mengitten, Şeyh Haydar Han, Sencer Han, Şeyh İbrahim Sultan, Kungerat hareminden, Annesi

Mirza Uluğ Bey Gürkan'ın kızı olan Küçüm Han ve Söyünç Han ve anneleri cariyeye olan (Ak Burun Sultan) Seyyid Baba Han

Konu buraya ulaştığından, Ebu'l-Hayr Han'ın Maverâünnehir ve Horasan bölgesinde yönetimi üstlenmiş olan soyunun kısa biyografilerini açıklamak gereklidir.

101. Sayfa

4.3. Muhammed Şibanî Hanın Tahta Çıkması Üzerine Etkisi ve Dünya'nın Zikri

Tahta çıkan ilk Kişi: Muhammed Şibanî Han bin Şah Budak Sultan Bin Ebu'l-Hayr Han'dır. H.905/M.1499-1500 senesinde Türkistan'dan çıkarak, hanlarına karşı savaşa gitti. Kısa zamanda o memleketi fetih etmiştir. Akabinde Emir Timur'un topraklarını fetih etmek için askeri sefer başlatmaya karar verdi ve tüm dikkatini bu amaç için harcadı. Öncelikli Buhara'ya yönelmiş ve Sultan Mahmud Mirza tarafından Buhara'ya vali olarak atanan, Bakır Tarhan ile karşılaştı. İkisinin arasında, ateşli muharebe gerçekleşti. Zafer Muhammed Şibanî Han'ın yenilmez bayrağı üzerine parladı. Bakır Tarhan'a karşı zafer kazandı. Muhammed Şibanî Han, Buhara'ya inerek Buhara'yı düşürmüş, yüce eski Samaniye Saltanatı tahtının üzerine oturmuştur.

Cülusu H.906/M.1501 yılında öncelikle Firdevs⁹ gibi olan Semerkand tahtı üzerinde gerçekleşmiştir. Adına hutbe okutup para bastırılarak (ismini) süsledi ve Semerkand valisi Sultan Ali bin Sultan Mahmut, han eliyle öldürülmüştür.

H.917/M.1511-1512 Senesinde Şibanî Sultanları ile Babür Mirza arasında sert muharebe gerçekleşmiştir. Kaderin eliyle o cemaat (Şibanîler) memleketin hâkimiyetini ele geçirdiler. Yüce Padişah Babür Mirza Şadman Kalesini çekilmiş, Sultan Hüseyin Mirza Horasandaki bu sıkıcı dünyadan Allah'a ait olan güzel bahçeye geçince Şibanî Han, Horasan'ı fetih etmek için sefere başladı. Zilhicce (Nisan)'nin H.912/M.1507 senesinin sonuna doğru Herat bölgesinde ki Bediüzzaman Mirza ve Muzaffer Hüseyin Mirza ile savaşmaya gitti. Şehzadeleri yenmeyi başardı. Bu zamanda Padişah zadelerin nüfusu kırılmıştır. Bediüzzaman Mirza Kandahar tarafına kaçmış ve Muzaffer Hüseyin Mirza Esterabad tarafına kaçmıştır. Zaferle şereflenen Muzaffer Han Darülsaltana (Başkent) Herat'ı fetih etmiştir.

⁹ Cennet

102.Sayfa

Sultan Timur, Sultan Ubeydullah'ı muharebe nedeniyle Ebu'l Muhsin Mirza ve Köpek Mirza ile savaşması için Meşhede göndermiştir. Özbek Sultanları ve Mirzalar Meşhede ulaştıklarında aralarında bir savaş gerçekleşti. İki tarafın askerleri ellerinden gelenin en iyisini yaptılar. Sonunda zafer yüzünü Sultanlara çevirdi. Mirza'lar yakalanıp öldürülmüşler aynı gün şahadet şerbetini tatmışlardır. Bu acı dolu sarayı (dünyayı) terk etmişlerdir. Sonra Mazenderan ve Horasan memleketinin tamamını Şibanî Han fethederek, tekrardan Maverâünnehir'e yönelmiştir. Sonra Şah Merv'e doğru yola çıktı. Mahmudabad karyesin 'de Han ile Şah İsmail arasında sert (şiddetli) muharebe çıkmıştır. Cuma günü mübarek Ramazan (Aralık) ayının H.916/M.1510 yılında Kırmızı Sarıklılar ile savaşta Hazreti Hakan Said şehit olmuştur.

Mısra

Şehadet şerbetini saadetle tattı.

(Kırmızı Sarık) kelimesinden şehadet malum oluyor. Allah en iyisini bilir

4.4. Han'ın Döneminde Şehitliğin Saadetini Tadan Şeyhlerin Zikri

H.905/M.1500'de Hoca Bin Hoca Ubeydullah Hoca Ahrar Ruhu kutsal olsun, Kalıcı dünyada baki olsun¹⁰. Çeşitli zahiri ve batini ilimlerle kendini süslemiştir. Kur'an-ı Kerim ve Hadisleri o kadar şevkli ve o kadar iyi incelemişti ki hiçbir örtü (ayrıntı) ondan gizlenemezdi. Hazreti Hoca ona çok saygı duyuyor ve takdir ediyordu.

103. Sayfa

Zikirde: Muharrem'in (Ağustos) 10'unda H.906/M.1500 yılında Hoca Muhammed Yahya bin Hazreti Hoca Ahrar Allah ruhunu mübarek eylesin. Rezil Özbekler tarafından şehit edildi. Soylu babası tarafından çok sevilen biriydi. Hazreti Hoca Yahya'yı vekil tayin etti. Hazreti Mevlâna Nurettin Abdurrahman Elcami Hoca Yehyi'ye çok inanıyordu. Diğer Hocaların yüceliği soylarına bağlıdır. Ancak Hoca Yahya'nın büyüklüğü onun etkileyiciliğine bağlıdır derdi. Allah ruhunu mübarek eylesin.

¹⁰ Ahirette

Muhammed Şibanî Han Merv 'de öldürüldükten sonra O'nun oğlu Muhammed Timur Han Semerkand'taki Saltanat tahtının üzerine oturdu. Necm-i Sani öldükten sonra başkent Herat'ı birkaç ay yönetmiş, H.920/M.1514-1515 yılında ölmüştür.

O'ndan sonra Uluğ Bey'in kızından olan Küçüm Han bin Ebu'l-Hayr Han (Köçkuncü) ismiyle meşhur, Semerkand 'ta hanlığın tahtına oturmuştur. Bu hayattan ayrılıp öbür dünyaya geçince oğlu Ebusaid Han, hanlığın tacını giydi. O'da H.939/M.1532-1533 yılında ecelin soğuk rüzgârında sallanmıştır.

104. Sayfa

4.5. Ubeydullah Han Bin Muhammed Sultan Bin Şah Budak Bin Ebu'l-Hayr Hanın Bağımsızlığı Adaleti, İtibarı ve Büyüklüğünün Haberi, Dünyanın Çoğu Yerine Ulaştı

Dindar bir padişahı. Cesareti ve adaleti ile meşhurdur/biliniyordu. Büyüklüğü ve adaleti hayranlıkla anlatılır. Her zaman mescitleri, mabetleri ve türbeleri tamir etmek için çabalardı. Sürekli O'nun Meclisi âlimlerle, dindarlarla ve Salih insanlarla doluydu. Kuran ve hadislerin tefsirlerini, fıkıh ve şeyhlerin kıssalarını tefsir ederek, birçok tartışmaya girerdi. O'nun yönetiminin ve adaletinin olduğu günlerde, Buhara'nın gelişimi öyle bir düzeye ulaştı ki adı geçen Buhara için söylenir: *“Gözler görmedi, kulaklar duymadı ve hiçbir akıl onun gibi hatırlamadı”*.

Ebulgazi Ubeydullah Bahadır Han, Muhammed Şibanî Han'ın kardeşinin oğluydu (yeğeniydi). Güçlü iradeli, Yüksek rütbeli, hidayete sığınan, Türkün inatçılığına, Acemin şevkine ve fitne Arap'ın meydan okumalarına sahip olan Emir Abdullah Yemeni 'ye hürmet ederdi. Emir Arab Hoca Ahrar'ın düşüncesini kabul ederdi (Müridiydi). Şibanî Han'ın şehadetinden sonra Maveraünnehir Vilayetini Şibanî Hanları kaybetmiştir. Ama Emir Arap'ın ilgisi her zaman Ubeydullah Hanaydı. Şah İsmail'in emriyle Necm-i Sani 70 bin Kızılbaş ile Maveraünnehir'i fetih etmek için yola çıktığında, Kül Malik Gücdüvani'ye varınca. Ubeydullah Han Emir Arapdan kendisi için Fatiha okumasını istemiş, üç bin silahlı süvari ile Kül Malik Gücdüvani'ye yöneldi. Orada bir savaş gerçekleşti düşmanına karşı zafer kazandı. Uğursuz, Yanan yıldız (Şanssız) Necm, onurun zirvesinden aşağılık seviyeye düştü.

105. Sayfa

Mısra

Rafizi Yanan Yıldız (Şanssız) Necm'in Helakı.

Bu fetih H.917/M.1511-1512 senesinde Emir Arap'ın himmetiyle (kararlılığıyla) olmuştur.

Han Hazretleri, devlet işleriyle uğraşmasına rağmen, naif tabiatıyla yüce ilim ve fıkıh ilimlerin gerçeklerini anlamak isteğini yönlendirmek için güzel bir çaba gösterdi. Vakitlerinin bereketini boşa harcamadı. Hadis ilminde, ünü Doğu'da ve Batı'da herkes tarafından bilinen ve zihninin nuru parlak bir lamba gibi olan, Hoca Mevlâna İsfahaninin öğrencisidir. Ayrıca fıkıh ilminde doğası gereği yetenekli olan Mevlâna Mahmud Aziza'nın öğrencisidir. Yeteri kadar (dikkatli) tabiatıyla "*hidayet*" araştırmasını (kitabını) nihayete ulaştırmıştır.

H.936/M.1529-1530 yılında Horasan memleketini fethetmek için oraya yöneldi Herat kalesindeki hendeğin yanına çadır kuranlar, o şehri öyle sıkı kuşatıldı ki kimse o kafesin esaretine girip çıkamadı. Şarkı söyleyen hal diliyle aşağıda (anlatıyor).

Nazım

Başımı dizlerimin üzerine koydum ve nefesten başka

Kimse benim gibi yorgun olan bir adamı ziyaret etmez.

106. Sayfa

Kaledeki ahali, kuşatma sebebiyle çaresiz kaldıkları ve savaşa dayanamadıkları için Çeng¹¹ ve ¹²Tar ile özür sözüne sarıldılar. Ud gibi yürek parçalayan bir şekilde inlemeye başladılar. Bırakılmaları için kanun çaldılar, gümüş gözyaşlarını her bir köşeye dökerek barış istediler. Son iş olarak Yüce aliye Irak kapısının açıldığı gibi kapıyı açarak sağ salim hallettiler (kurtuldular). Bu tarihi Heratın fethinde söylediler.

Safer ayının on sekizinde fethetti.

¹¹ Musiki aleti

¹² Musiki aleti

Tarihi de Safer ayının on sekizi oldu.

Herat'ı tarif ettiler.

Kıta

Birisi size sorduğunda Hangi şehir daha güzeldir.

Ona doğru cevap vermek istiyorsan Hari¹³ demelisin.

Bu dünyayı bir deniz gibi ve Horasanı denizin içinde bir kabuk gibi bil
ve ortasında inci olan Herat şehrini bil.

Sultanların hepsi Herat şehrinde olmak istese de O güzel tabiatlı, bir hafta İsfahan'da ve Irak'ta olmayı istemişti. O'nun maksadı ise muhalefeti defetmekti. Devenin¹⁴ üzerine zenguleyi (zili),

107. Sayfa

bağlayıp, Rast yoluyla ahenkle hicaz yaptılar. Hüseyini Makamında, Kuçek Buzurg, uşşak ve nevaya ulaşarak Mekke-i Muazeme ve Medine-i Mükerreme'yi tavaf ederek şereflenmişlerdir. Böyle ki Beyit-i Şerif onun için anlamlanır.

Beyit

Gönül beni Irak'a doğru nasıl götürmesin

Hicaza gitmeye niyetlendiğimde

Han Hazretleri Herat'ı, fetih ettikten sonra geri dönünce. Belalardan korunan Buhara'yı tamir (canlandırmak) için büyük çaba gösterdi. Han hazretleri Buhara'yı tasvir etmek için şu dizeleri kaleme almıştır.

¹³ Büyük ihtimalle Herat şehrini kastediyor

¹⁴ Metinde "Nake" şeklinde geçmektedir, "Nake" dişi deve anlamına gelmektedir.

Nazım

Şehirlerin tümünden Buhara'yı daha çok seviyorum.

Allah Buhara'yı kötü nazardan korusun.

(Emirlikler) Hükümdarlığının döneminde ortaya çıkan görkemli yapılardan biri de Mir Arap Medresesidir. Tarihi şöyledir.

Tarih

İnşa eden Acem'in gururu Mir Arap

Bu yüce mükemmel bir medrese

Şaşılabacak şey şudur ki onun tarihi

Medrese-i Ali-i Mir-i 'Arap'tır.

108. Sayfa

Mirek Seyyid Gıyas kible yönüne bakan bir bahçe yapmıştır. Adı geçen Ayet-i Kerime'de “*Görmedin mi? Rabbin ne yaptı? Ad kavmine*” hatırlatır. Diğer i ise (şehrin ufuklarında kemerinin üzerinde bulunan Kuhek nehri üzerine inşa edilen dünyaca ünlü Mehtar Kasım köprüsüdür.)

H.940/M.1533-1534 senesinde bereketli adına hutbe okutarak, 54 yaşında (H.946/M.1540 tarihinde) pazartesi günü Zilkade (Mart) 'nin 10'unda güzel nefesiyle hitap etti. “*Ey huzura kavuşmuş insan sen O'ndan hoşnut, O da senden hoşnut olarak Rabbine dön (seçkin) kullarım arasına katıl ve cennetime gir*” dinleyerek kabul etti.¹⁵

4.6. Padişahın Hükümdarlığı Zamanında Şeyhlerin ve Dinin Koruyucusuydu

O vakitte han Herat valisi idi. Hazreti Kâşif Samedani Şeyh Celaleddin Ebusaid (Pürvani) H.923/M.1517 yılında Rebiülevvel (Mart) ayın 'da yüce mülküne (allahın makamına) intikal etti. Mevlâna Bayezid Pürani'nin yolunda yetişmiş, o mübarek adama şevkle bağlanmış namazlarını ve farzlarını yerine getirmiştir. O gerçekten bir Veysi'ydi. Peygamber efendimizin

¹⁵ Ubeydullah Han'ı kastetmektedir.

mukaddes ruhundan terbiye aldı Allah onu mübarek kılsın. Hazretleri Emirülmüminin (Müminlerin emiri) Allah onu şereflendirsin. Ona bu kutsallığı kaderi verdi.

Şeyh Şerif: Ubeydullah Han zamanında, Harizim beldesinde H.937/M.1530 yılında Arif âli Şeyh Şeref el din Hacı Muhammed el Habüşâninin mukaddes ruhu sınırlı cismi, mübarek bahçeye uçtu. O hazretlerinin iradesine göre, dört kuşak geriye Hazreti Emir Seyyid Ali Hemedani'ye bağlanırdı.

109. Sayfa

O'nlr Zahiri ve Batini ilimler ile süslenmişler.

Saltanatı: H.947/M.1540-1541 yılında Abdullah Han Bin Köçkücü Han Semerkand 'ta padişah olmuş, Kadim Saltanat tahtının merkezinde, dokuz yıl kaldıktan sonra diğer âlemin evini seçmiştir.

Saltanatı: Kardeşi, Abdüllatif Han bin Köçkücü Han bin Ebu'l-Hayr Han H.956/M.1549-1550 yılında onun yerine geçerek Semerkand'ta tahta oturmuştur. O memleketin tamamında hutbe okutulup, paralar onun adıyla süslenmiştir. Abdülaziz Sultan Bin Ubeydullah Han, veraset sistemine uygun olarak Buhara tahtına oturdu.

Saltanatı: Pir Muhammed Sultan Bin Cani Bey Sultanı, Kubbe tül İslam Belh 'teki tahtın başına (verilen yetkiyle) oturtulmuştur.

Mısra

Kader ne olacağını gösterene kadar.

110. Sayfa

4.7. Abdülaziz Han Bin Abdullah Han

Dervişlerin en Saadetlisi olan Han, mükemmel bir rehber olan Şeyh Celal'e bağlıdır. Şeyh Celal Hazreti Mevlâna Şemseddin Muhammed Ruci'nin müritlerindendir. Onlar, ünlü Mevlâna Nureddin Abdurrahman Cami ile aynı pire sahiptir. Şeyh Celal'in hizmeti, tatlı kelimeli ve kibardır. Ehl-i meclisini hadisleriyle büyüledi, herkese örnek ve anlayışlı bir şeyhdi. Görünüşe göre bir başkasının konuşmasını tekrar ederken bile, dinleyicinin kalplerinin aynasındaki tozu bile temizlemek Şeyh Celal'in mükemmel yeteneğiydi. Şeyh Celal yetmiş

yaşını geçmeden ve bu ölümlü dünyadan H.949/M.1542-1543 yılında ahiret diyarına gitti. Abdülaziz Han yönetimi sırasında çok fazla ayrılıklar olmasına rağmen güçlü yaradılışı ile memleketi inşa etmeyi başarmış, Bunlardan biri “*Hazreti Kutb Al-Abrar Hangah’ı ve Sarayı’dır*”. Çok değerli ve hoş bir şekilde inşa edilmiş ve yazar onu tarif etmek için bir dize kaside yazmıştır, sözün başlangıcı bu şekildedir:

Nazım

Bu tapınak Merv’i aydınlatan ve arındıran Kâbe’dir.

Sedir ağacı bu evin girişine ulaşırsa kapanır.

111. Sayfa

Han’ın yaptırdığı bir diğer konak ise “*Şeyh Celal Konağı’dır*”. Tarihçesi şu şekilde açıklanmıştır:

Güzel yaradılışlı Abdülaziz Han

Şüphesiz hayal edilemeyen eşsiz binayı o inşa etti.

Dokuz gök onunla karşılaştırılır.

Gökyüzünün altındaki dünya küresi kadar alçak

O yapının tarihi Kelime ve anlamı

Hicreti 951 tarihlidir.

112. Sayfa

4.8. Söyünç Muhammed Sultan

O Muhammed Şibanî Han’ın üçüncü oğludur. Asıl adı Ebu’l-Hayr’dı. Ubeydullah Han, o (Söyünç Muhammed) babasını kaybettiğinde, onu şefkatinin ve merhametinin gölgesinde büyüttü. Diğer taraftan Ubeydullah Han Maverâünnehir vilayetini tekrardan fethedince, Ubeydullah Han Söyünç Sultanı Kaş vilayetine vali olarak atadı. O Said şehzade, uzun bir müddet ölünceye kadar (Azrail gelene) kadar Han’a hizmette bulunmuştur.

O’nun bir çocuğu vardı. Muhammed Yar Sultan’dı. Padişahın oğluydu. Hayâlıydı, sabırlıydı, cömertti ve aynı zamanda çok dindardı. Abdülaziz Han Buhara’da vefat ettikten

sonra devlet erkânını ve ayanları yani o memleketin tamamını bir yere topladılar, aralarındaki istişareden sonra Muhammed Yar Sultan'ı getirmeyi ve onu Buhara bölgesinin hükümdarı yapmayı kabul ettiler. Soylu ve gayet iyi karakterli ve onlara karşı yumuşak olduğu için bundan dolayı hükümet ümerası ve emirleri arasında anlaşmazlık gerçekleşmiştir. Hükümdarlığının temelleri sarsılmaya başlamıştır. Gerginliklerden sonra Taniş Kuşçu Bey Muhammed Rahim Sultan Bin Abdullah Han'ın evlatlarından Burhan Sultan'ı saltanat tahtına getirdi. Buhara'nın yönetimi onunla ve Muhammed Yar Sultan arasında paylaşıldı. Bir süre böyle geçtikten sonra sonunda Burhan Han, hükümetinin bağımsızlığını düşündü ve bu düşüncenin tozu zihnine yerleşti. H.961/M.1553-1554 yılında Burhan Han şehit oluncaya kadar talihli bir kadere sahip Han Muhammed Yar Sultan kalesinde Buhara ve o cennet topraklarda bayrağını kaldırdı. Muhammed Yar Sultanın haleflerinden hiç kimseyi sağ bırakmadı ve Muhammed Şibanî Han'ın hanedanı parçalandı. Ve hikâyeler dışında o cemaatten hiçbir şey kalmadı.

113. Sayfa

4.9. Pir Muhammed Han Bin Cani Bey Han

Abdülaziz Han'ın Buhara'daki ölümünden sonra, Pir Muhammed Han, başsağlığı bahanesiyle Belh 'ten Buhara'ya geldi ve Buhara'yı ele geçirdi. Muhammed Yar Sultan, firar eden Burhan Han ile birlikte Semerkand 'ta ki Abdul Latif Han'ın yanına gittiler.

Daha sonra Bopay Sultan ve bazı cesur kahramanlar, şehri fetih etmek niyetiyle Hisar-ı Şadman'dan Belh eyaletine yönlendiler. (ve o beldeyi) kuşattılar. O şehir Halkı'nın itaat etmekten başka seçeneği yoktu ve saygılarını sunmak için hükümdara gittiler ve kapılarını ona açtılar. Bir süre tahtta oturdu ve o bölgede hüküm sürdü. Daha sonra halkın içinde oluşan korkudan dolayı o ülkenin hâkimiyetinden vazgeçerek dikkatini Maverâünnehir'e (yola çıktı) çevirdi. Ama bir süre sonra ruhunun kuşu ecel tuzağına yakalanmış ve ahiret evine yerleşmiştir. O'ndan bir oğlu kaldı; Köpek Sultan bin Bopay Sultan bin (Hucugem) Sultan bin Ebu'l-Hayr Han. Gözlerinden biri kördü. Uzun süre Saghar eyaletinde yönetim bayrağını kaldırdı (yüksekti). Ölümünden sonra O'ndan iki oğlu kaldı birinci Söyünç Muhammed Sultan, ikinci Seyyid Muhammed Sultan.

114. Sayfa

4.10. Cani Bey Han Bin Hoca Muhammed Sultan Bin Ebu'l-Hayr Han'ın Olaylarının Kısa Bir Açıklaması

Yüce Allah, Cani Bey Han'a kıymetli ve meşhur on iki oğul verdi. Birinci: Dost Muhammed Sultan, ve Kesten Kara Sultan ve Payende Muhammed Sultan, anneleri, Kanbar Ali Bey'in kızı ve Abdul Ali Tarkhan'ın kardeşidir. İkincisi: Rüstem Han ve İskender Han ve İsfandiyar Sultan ve Süleyman Sultan, annesi, Sultan Mahmud Han Kaşgari'nin kızıydı. Üçüncü: Pir Muhammed Han ve Şah Muhammed Sultan, annesi bir Moğol hükümdarının kızıydı. Dördüncü: Yar Muhammed Sultan annesi Sultan Muhammed Tinbal'ın kızıdır. Beşinci: Can Muhammed Sultan ve Nur Muhammed Sultan, annesi bir köleydi.

Kesten Kara Sultandan iki oğlu vardı: Can Kara Sultan ve Kelec Kara Sultan. Rüstem Han'ın bir oğlu vardı: Özbek Sultan, Suleyman Sultan'dan iki oğlu vardı: Muhammed Sultan, annesi Köpek Sultan'ın kızıydı ve Pir Muhammed Sultan, annesi bir köleydi. Yar Muhammed Sultanın bir oğlu vardı: Hüsrev Sultan. Pir Muhammedin'de 3 oğlu vardı: Din Muhammed Sultan ve Padişah Muhammed Sultan ve Şah Muhammed Sultan. Ama Süleyman gibi Han, İskender Han'a yüce Allah, 4 oğul vermiştir. İlki İskender gibi Han, Rüstem gibi hakan, olan Abdullah Bahadır Han.

Nazım

Ömer'in adaletine, Ebubekir'in dürüstlüğüne, Osman'ın sabrına sahipti.

Ali'nin karakterine, Hasan'ın tabiatına, Hüseyin'in görünüşüne sahipti.

İkinci: Abdullah Sultan. Üçüncü: Abdul Kudüs Sultan, dördüncü: Abdüllatif Han Sultan

115. Sayfa

Cani Bey Han'ın saltanatı döneminde meydana gelen olaylar şöyledir ki Şah İsmail H.930/M.1523-1524 yılında bu fani dünyayı terk etmiş ve azap yurduna geçmiş ve oğlu Tahmasb iktidara gelmiştir. Bütün Şibanî sultanları, bu fitneleri düzene sokmak için bu yozlaşmış kişilerle savaşmak istemişler ve Şehit Muhammed Han'ın intikamını almayı talep etmişlerdir. Ve intikamlarını almak için bir dakikayı bile kaçırmamışlardır. H.931/M.1524-1525 yılına kadar cesaretli sultan, Cani Bey Han, Turan'ın tüm hanları, Köçkuncü Han, Söyüncü

Muhammed Sultan, Muhammed Timur Han ve Ubeydullah Han ile birlikte sonsuz ve büyük bir orduyla Horasan eyaletine gitmiştir. Şah Tahmasb'da İsfahan'dan gelen tüm iblislerin sayısından fazla ordu göndermiştir ve Cam vilayetindeki Hargard şehrinde İslam ordularına ulaştı ve karşı karşıya geldiler. İki mezhebin orduları muharebe düzeninde birbirinin önüne geçmiştir. Kahramanlar, intikam peşinde koşarak savaşı başlattılar. Çok çaba gösterdikten sonra Yüce Allah'ın kaderine göre İslam ordusu yenilmiştir. Ve Özbek hanları dağılmış ve anavatanlarına geri dönmüşler.

Cani Bey Han zamanının olayları, yaşanan zor günler, üzüntü ve bahtının kötülüğü nedeniyle, güneş gibi olan kalbinin aynası kararmıştır ve kederin acısı hastalığına yol açmıştır. O Hocaların ailesine karşı sevgi, dürüstlük, saf ve özel sevgisi olduğundan, Allah onlardan razı olsun Ahkesit'teki Kâsânî'ye, birini gönderdi. Ve yüksek rütbeli imam, saf niyetli lider, ilahi sıfatların tezahürü, sonsuz sevgili sahibi, ilahi sırların koruyucusu, Hazreti Mevlâna Hocagi Kâsânî'yi kutsal şehir Kermine'de samimiyetle tövbe etti. O büyük ve iyi insandan yardım ve kimya (ilaç) istedi.

116. Sayfa

Gerçekleşen olayın yorumu şu şekildedir: Ketlek Hanım Sultan Mahmud Kaşgari'nin kızıydı. Cesaretli Cani Bey Han ile evliydi ve o iffetli kadından saf ve cennet gibi öz, İskender Bahadır Han'a hamile kaldı. Onun görkemi sonsuza dek sürsün, o güneşi ile insanların hayatlarını aydınlatsın.

O sırada H.935/M.1528-1529'da kutsal Kermine şehrinde Cani Bey Han'ın ruhunun şerefli şahini¹⁶ vücudunun kafesini terk etti.

4.11. Her Daim Hazır Bulunan Büyük Âlimlerin ve Ulemanın Neşeli Olması Burun Deliklerinin Faziletlerinin Kokusuyla Güzellik Doluydu

Hazretleri, yüce ve üstün bir sığata sahiptir. Büyük Sema'nın saadet güneş, Evliyaların ve peygamberin ailesinin gururu, peygamber soyunun baş, ilahi başarının sahibinin sırları, Seyid Havend Buhara, Mir Ahu olarak bilinirdi.

¹⁶ Kuş türü

Başka bir açıklama: Yüce âlim, yüksek rütbeli, dünyevi bilimlerinin efendisi, bilimin ve yargının sırlarının kâşifi, problem çözenlerin efendisi, ilahi nurları keşfeden, marifetli ulemanın ve âlimlerin en hayırlısı, kuran ayetlerinin açıklayıcısı, Nizameddin Hoca Mevlâna İsfahani.

Başka bir açıklama: Hazretleri Saadetin makamı, büyük liderlerin ve seçkin şeyhlerin mührü, alimlerin yöneticisi, ahlakın sembolü, kesinliğin ve hayalin kuralını koyan, iyiliğin ve mükemmelliğin temelini kurucusu.

117. Sayfa

Padişah Celaleddin Hoca, Allah ruhunu arındırsın, âlimler arasında her zaman görkemli lütfun bolluğunun ve hanlığın imkânlarının tadını çıkardılar ve han her birine son derece bağlıydı.

4.12. İskender Han'ın Cuybarî Hoca ile İlişkisi ve Cemşid Mertebesin 'de Güneşe Benzeyen Şanlı Mübarek İskender Han Allah Tarafından Kutsal Kılınmış Yüce Yol Gösterici Cuybarî Hoca Allah Ruhunu Mübarek Eylesin

O kutsallığıyla bütün devlet işlerinde yönetime tavsiyelerde bulunurdu. Padişah dervişlere ilgi gösterir ve (onlara) fazlasıyla bağlılığı ve inancından dolayı genç olmasına rağmen, o deneyimli evliya ailesinin en önemli üyesine sığındı. Şerefî ve Hidayetiyle Şeyhülislam Hoca Cuybarî 'den samimiyetle hayırlı dua ve kılavuzluğunu istedi.

Nazım

İlahi yardım arayan Şahlara sahip olmak ne büyük şans

Çünkü başarının kimyası (iksiri) İlahi yardım isteğidir.

Daima Hoca'nın kutsallığından, mübarek zihninden ve parlak ruhundan yardım istedi. Kısacası, hükmünün devam etmesi için mübarek yüce ruhunu çağırdı. Çünkü ne zaman bir hanlık ailesinin bir mübarek kişi tarafından desteklenmediği bilinir. Hidayet sahibinin yönetiminin temeli kalıcı olmaz.

118. Sayfa

Bu dünya ile iş yapılmayacaktır.

Her şey, her bireyin çabasına bağlıdır.

4.13. Cuybarî Hoca'nın Kökeni ve Ailesi Hakkında

Eğer güzel insanların topluluğunda ve seçilmiş kişilerin meclisinde olmasaydık, saadet bahçesinin çiçekleri, umutlar yerinin mumu, nefsin çayırındaki gül ve hazinenin anahtarları, başarının tamamı, gerdanlığının en güzel incisi ve şanlı yüzüğün mücevheri, onlarla birlik olmanın kokusunu ihmal etmemeli ve unutmamalı. Bu sebeple onların yaşam hikâyelerini hatırlamalı ve o mükemmel insan sınıfının üstün başarılarını aktarmalıyız. Çünkü bu sınıfın güzel konuşmaları kesinlikle tatlıdır. Bilgelik yıldızların ve hakikat tabutunun mücevheridir. Bu sebeple bu girişten yararlanarak burada talihli Han'ın saltanatı sırasında gerçekleşen olaylar hakkında yazarken, onun mübarek oluşunun, yüce mertebelerinin, yani kutsallığının bazı şekillerini, ariflerin ve ariflerin liderinin bazı hallerini yazmam gerekir. İlahi lütuftan mübarek olmasından, dünyanın güzelliği ve dinden zevk alan Hoca Cuybarî Allah ruhunu nail etsin. Dindar adamların zikredilmesinde ilahi rahmet sana inecek sözüne göre çabalarımı Nakşibendi yenin yüce silsilesini tarif etmeye yönlendireceğim. Her şeye gücü yeten Allah onların ruhlarını ve şeylerin soyunu mübarek kılsın. O asil soydan peygambere geri dönerek Allah onu mübarek etsin ve esenlik versin. Onun mukaddes soyunun, insanların en hayırlısı en büyüğü olan mübarek İmam Hümam'ın mukaddes ailesine kadar uzandığı âlimlerin mübarek (kutsal) akıllarından, ashabın mukaddes düşüncelerinden gizlenemez.

119. Sayfa

İnsanların en hayırlısı, dönemin büyük lideri, seçilmiş olan kişi, tasavvuf yolunda halkın destekçisi, Hoca Ebu Bekir Saad Sümitani Razyallahu Anh ile ilgilidir. O büyük müçtehitlerden ve en itaatkâr Müslümanlardan biridir. (Peygamberlerin takipçisi), Hazreti Cuybarî'nin iyi huylu babasının adı Ahmet Hoca, Ahmed Hoca, Yahya Hoca'nın oğludur. Yahya hoca, Muhammet İslam Hoca'nın oğludur. Muhammet Hoca, Tahir Hoca'nın oğludur. Tahir hoca, Muzaffer Hoca'nın oğludur. Muzaffer hoca, Alaattin Hoca'nın oğludur ve Alaaettin Hoca, sevgili Mücdeiddin Hoca'nın oğludur. Mücdeiddin hoca, Zahiruddin Hoca'nın oğludur. Zahiruddin Hoca, yardımsever lider İmam Ebu Bekir Ahmet Hoca'nın oğludur, İmam Ebu Bekir Ahmet, İmam Ebu Bekir Saadi 'nin oğludur, Allah ondan razı olsun, onurlu ve şerefli

Zahirüddin Kalan'ın oğludur. O İmam Ali'nin oğludur (?) o müminlerin lideri ve dindarların lideri İmam Cafer Sadık'ın oğludur. Yüce Allah'ın lütfu onun üzerine olsun. Ve İmam Ali'nin (Allah ondan razı olsun) “*Haremeyn-i Şeriften*” (Mekke ve Medine’den) Nişabur'a giderek oraya uzun süre talip olduğu ve oradan Buhara’ya gidip oraya yerleştiği ispatlanmıştır. “*Bahr al-Ansab*” kitabında Hz. Cuybarî Hoca’nın soyunun annesinden geldiği Dünyanın İmamı, Takva davasının sahibi, İmam Ebu Bekir Fadl Bin Ca'far al-Buhârî'ye ulaşır ve Hazreti Cuybarî Hoca da atasının yolunu ve yöntemini takip ederek, dedesi Hoca Muhammed Yahya’dan zikir eğitimi almış ve evliyalara öğretmiştir.

120. Sayfa

Mübarek tarikat yoluna bağlılığı, tarikatın piri ve hakikatin şeyhi, Allah ona merhamet etsin. Yüce âlim, tarikatın sığınağı olan Mevlâna Muhammed Kâsânî'ye geri döndü. Allah'ın merhameti ve rızası, başkalarına nasihat etme yolunu, güzel ahlak ve dostluğu, hidayete layık olan, yüce mertebeye sahip, ilim semalarının güneşi, İlâhi lütfu Mevlâna’dan öğrenmiştir. Hoca (Ahmed) Kasani zamanında itibarlı ve rütbeli biriydi. Bilinir ki liderlik nuru onun mübarek alnında parladığı andan itibaren onun emriyle yetiştirilen atmış mürşit ve aşığın, çölü terk ederek ihlasla Kâbe’ye koştukları bilinmektedir. Bu sebeple onun kutsallığını bilen herkes ona Pir-i Şesti der. (Altmış kişinin rehberi anlamında)

Hazreti Mevlâna Muhammed Gazi'nin Terbiyesi hakkında: Onun hakikat yolundaki terbiyesi, onun mukaddesliğine ve ilâhi tabiatına, hidayet dairesinin merkezine, sorumlu olduğu pusulasının noktasına, hutbenin mahremiyetine atfedilmiştir. İlâhi sır, kalplerin lideri, tarikatın kutbu, hakikatin savunucusu, mübarek kulların lideri, Hazreti Hoca Nasreddin Ubeydullah Ahrar'a, (Allah ruhuna mutluluk versin) o tasavvuf yıldızı, tabutunun mücevheri, hak yolunun aşığı, iman severlerin kıblesi, akıl hazinesinin anahtarı, sırların nuru, yani Nizameddin Mevlâna Yakub bin 'Osman bin Mahmud al-Gaznavi (Summel Çarhi) dir. Allah ona rahmet etsin. O hazretlerinin tarikat ve silsilesi ile ilişkisi Şeyhülislam ve Müslümanlar peygamberlerin ve elçilerin varisi, yol ehlinin padişahı, hakkın delili, evliyaların kutbu ve dindar salihlerin koruyucusu, Elhak-Valikin şeyhlerin başıdır.

121. Sayfa

Hoca Balaelhak Validünya Valeddin (Bahaddin) ve Hazreti Nakşibendi'ye Peygamber (Salat ve Selam üzerine olsun) Efendimize olan yakınlığı önceden belirtilmiştir. Açıklamaya gerek yok.

4.14. Cuybarî Hoca'nın En Büyük Sevgili Oğlu, Yani Asillerin Gözlerinin Işığı, Hazreti Kalan Hoca, bin Hoca Cuybarî

Adı Sadeddin Ebubekir Hoca'dır. Kalan Hoca olarak bilinir. Onun yüce sarayı büyük âlimlerin toplanma yeridir. Onun yüce sarayı zamanın büyük ve soylu insanların sığınak yeridir. Onun nurlu ruhu, ilahi sırların makamı, mübarek aklı ise sonsuz hakikatlerin makamıdır.

Mesnevi

Tasavvuf yolunu en iyi bilen

Hakikat bahçesinden lale toplayan kişi

İnancın güzel yüzü emekleriyle süslenir.

Onun sözlerinde dinin ve şeriatın yolu bulunur.

Bütün dünya onun için toplandı ve o dünyada bilinmiyordu.

Göz bebeği gibi insanların gözlerinden gizlenmiş.

Konuşmaları kesinlikle bilgisini ortaya çıkardı.

Aklı ilahi başarısının nurlarını ortaya çıkarır.

122. Sayfa

4.15. Abdullah Hanın Doğumunun ve Hükümetinin Yükselişinin Açıklanması

Zamanında Ebulgazi Ubeydullah Bahadır Han, Buhara'da tahtta otururken ve mübarek ismiyle kendi adına sikke bastırıp hutbe okuttuğunda, Miyankal'da, merhum Sultan Cani Bey Han'ın bazı ünlü oğulları, her bölgede hanlıklarının bayrağını diktiler ve her biri kaleye yerleşip bağımsızlık davasını güttüler. O sırada İskender gibi kuvvetli olan en yüce hükümdar Ebulfeth İskender Bahadır Han, çok hoş bir iklime sahip olan temiz ve güzel Semerkand şehrine yakın

olan Afrin Kenitte? Görkemli hanlık tahtına oturdu. Yüce mertebesi ve güzel konumuyla yüce sancağını zirveye kaldırdı. Ama bir oğlu olmadı. Her gece ve gündüz, onun temiz ve değerli kalbi, bir çocuk sahibi olmak istiyordu. Ve özlemi (çocuk) her zaman düşüncelerinde ve hayallerindeydi. Ve uzun bir süre mübarek doğumu için dua etti. Her yıl Allah'tan bu arzuyu gerçekleştirmesini istedi. Allah'ının lütfuna sonsuz bağlılığıyla, tahtın temelini yüksek kemerini ve sarayın yönetimini sağlam sütunlara oturtup, hanın gemisini, düzensizlik ve dikkatsizlikten kurtarılmasıydı. Beğen ya da beğenme Allah'ın koşulsuz lütfu, bütün mahlûkların bedenlerine kıymetli varlık bahşeden, Kuran ayetinin şerefiyle “*Ve Âdemoğullarını onurlandırdık.*” H.940/M.1533-1534 Ejderha yılında saygın bir çocuk

123. Sayfa

parlak bir atadan parlayan bir yıldız, servetin kulesinden ve haysiyetin zirvesinden ortaya çıktı. O parlak güneşin, parlayan ışığı tüm dünyayı aydınlattı.

Mesnevi

Şahların yıldızından parlak bir yıldız.

Hanlığın tabutundan parlak bir mücevher

Onur ve güzellik bahçesinden bir çiçek

Egemenlik ve inanç gökyüzündeki bir ay

Dergâhtaki hanlığın alevi

Yüzünde Sultanlığın işaretleri görülüyor.

Parlak ışığının yönüyle tüm dünyayı aydınlatan güneş gibi ve güzel alını parlayan bir ay gibiydi.

Mısra

Parlaklık, parlaklığı aydınlatacak

Hayırlı çocuğun doğumu, en güzel saatlerde ve en mübarek zamanda gerçekleşti.

Nazım

Büyük denizin dalgasından bir mücevher çıktı.

Haysiyet zenginliğinin zirvesinden bir yıldız çıktı.

Büyüklik ve asalet bahçesinden bir çiçek açtı.

Din ve hükümetin fidanından bir meyve çıktı.

124. Sayfa

İskender Han, o sevgili çocuğa baktığında, Ay'a benzeyen yüzünde, hanlığın büyüklüğünü ve gücünü gördü ve hâkimiyet belirtileri güneş gibi yüzünde belirgindi.

4.16. Hazreti Mevlâna Hoca Kâsânî'nin İlahi İlhamına Dayalı Olarak Abdullah Han'ın Kutsiyetiyle İsimlendirilmesi Üzerine

İskender Han'ın, onurlu Hoca ailesine (Allah ondan razı olsun) samimiyetle inandığı ve onlara sonsuz sevgi duyduğu için. Mevlâna Derviş Muhammed Ahund Huişi ona layık hediyelerle birlikte yüce hükümdara bir teklif gönderdi. Onun mübarekliği Gökyüzü gibi olan şeriatın merkezi, hakikat göğünün işareti, ilahi sırların sahibi, Allah ruhunu mübarek eylesin. Mevlâna Hacegi Kasaniden oğlu için Fatih okumasını ve değerli ve mükemmel bir isim koymasını istedi. Ve bu soylu adam, Allah'ın ilahi ismine ve alametlerine dayanarak, hadisler ve ilahi sözler aracılığıyla ve o hanedanın meyvesine Abdullah adını seçti. Ve asilzadeye Abdullah adını verdi ve güzel konuşmalar yaparak bu çocuğun muazzam bir padişah olacağını söyledi.

İskender rütbesindeki yüce Han, Hazretlerine (Abdullah Hana) tamamıyla nazik davrandığını için öncelikle uğurlu Emir Seyyid Bey Celayer'i (şehzadeyi) korumakla görevlendirdi. Sonra Amir Yar Muhammed'i ondan sorumlu olarak atadı ve böylelikle Han (şehzadenin) rütbesini en yüksek şeref derecesine yükseltti. Amir Yar Muhammed her zaman genç bir gül guncasını koruyan bir bahar gülü gibi, hazretlerini sürekli omzunda taşırdı.

125. Sayfa

Hükümet bu doğumu hatırladığında

Tüm dünyayı tebrik etti.

Cennetlik Tuğba ağacının ahşabı parçalara ayrıldı.

Bebeğin uyuması için beşik yaptılar.

Ebe gibi devlet kollarını açtı.

O uğurlu sultanı kucaklamak için

Hanlığın burcunun yıldızı ve hanlığın göğsündeki mücevheri, kusursuz makamından Şan ve ihtişam doğudan yükselerek, doğum haberi tüm ülkeye yayıldığında İskender'e benzeyen han neşe ve mutluluk içinde bir kutlama yapılmasını emretti. Ve Satürn yıldızından daha güzel ve görkemli, muhteşem mücevherlerle süslenmiş kraliyet çadırları kurmalarını emretti. Onları en iyi mücevherler ve incilerle süslemelerini emretti. Böylelikle itibarlı Emirler ve seçilmiş Vezirler kendilerini ziyafet için hazırlamışlar. Padişahlarına rızığın, saadetin, neşenin ve şansın kapılarını açtılar. Sevinçle dolan ziyafet, öylesine güzel ve hoş oldu ki dünyanın göğü binlerce gözüyle şaşkınlıkla ona baktı.

126. Sayfa

4.17. Hazretlerinin (Abdullah Hanın) Okuma ve Yazma Tutkusu.

Kıta

Her işten ve meslekten herkes bunu bilir.

Bilim ve bilgiyi öğrenmekten daha iyi bir şey yok.

Birisi Han olmaya uygundur.

Ona ilahi lütuf tarafından öğretildiği zaman

Bu nedenle İskender'e benzeyen hazretleri, Allah'ın sonsuz lütfu ve sonsuz talihi ile şöyle dedi: "Sevgili çocuğun okuma yazma öğrenmesi için elinden gelenin en iyisini yapmasını emretti".

Nazım

Bilgi edinmek için hırslı hale gelir gelmez.

Göğün tableti onun için yükseldi.

İlahi lütuf sayesinde aklı

Bilginin ışııyla aydınlandı.

Saadetli Han Kelam (Kuran-ı Kerimin) sözlerini öğrenmeyi bitirdikten sonra. Mübarek Han uzun süredir hiçbir hanın ve hiçbir Cemşid gibi güçlü olan Sultanların fethedemediği toprakları fethetmeye dikkatini yöneltmiştir.

Kıta

Kalem yerine göğüs delen mızrakla kendinizi silahlandırın.

Bu sebeple egemenlik kitabında

Bıçağı bırak bilenmiş bıçağı al

Bu sebeple keskinliği meydan okuma tozunu bastırarak

127. Sayfa

Kalem iki güzel ve hoş dilde konuşuyor ise kalemin kılıç ile hiçbir ilgisi yoktur. Çünkü kılıç düşmanın ruhuyla konuşur.

Kıta

Keskin kılıçla bir hanlık var.

İçi boş bir kalemin ucuyla değil

Gelinin yanında kural olabilir

Kim keskin kılıcın kenarını öper

Okçulukta o kadar yetenekliydi ki okunun ucu elmas ve yakut (kırmızı) rengindeydi. Yayının oku ipek kumaştan bir iğne gibi sert taştan delip geçiyordu. Ve düşmanı öldüren kılıcı dağların zirvesini yerle bir etti.

Mesnevi

Toprağı yönetmek ve hanlığı korumak için

Allah ona Çok yardım etti.

Zamanın birinde hükümdarlara karşı zafer kazanmaya karar verdi.

Çin'den vergi alındı, Şam'dan rüşvet alabilirdi.

4.18. Ordunun Lideri Olan Abdullah Han'ın Gücünün Yükselişi İtibarının ve İhtişamının Artması

Yüce Allah'ın lütufta bulunduğu, hükümdarlığın semasında ve talihin zirvesinde kendi kudretli yıldızına güzellik vermek istediği her iyi kişiye, Kuran ayetine göre “*Dilediğine şeref nasip eder*” Allah, haysiyetinin bayrağını Ülker yıldızının zirvesine, Sıdratün Muntahiye ulaştırır. Allah onu ortaya çıkaracaktır.

128. Sayfa

Âlemin hisarında (kalesinde), keder ve sefalet ordusunun saldırısına, ilahi güç ile zorluklar kalesinin esaretinden kurtulduğu zaman güzel tahtına oturacak, lütfuyla, hükümdarlığın zirvesini süsleyecek, dünyanın halini gözlemleyecek, takdiriyle dünyayı aydınlatacaktır.

Kıta

Allah zenginliği ve ihtişamı kime bahşetmeyi dilerse

Egemenliğin tacını başına koy.

Allah ilk olarak ona bela verir

Ve o bela nedeniyle daha sonra ilahi Allah'a bağlı tutar.

Bu rivayetin ve hikâyenin yazılmasının maksadı, Cennet Mekân Sultanımız Hakanımız Cani Bey Sultan'ın bu fani dünyadan cennete yerleşmek için geçtiğinde merhum han Abdülaziz Han Bin Ubeydullah, Buhara memleketini istila ederek, bağımsızlığını ilan etti. H.957M.1550 tarihinde Abdülaziz Han bu geçici zindandan ebedi meskene ayrıldı. Ölüm tarihini bu mısradan faydalanabiliriz.

Tarih

Ne yazık ki Abdülaziz Han öldü.

129. Sayfa

O zamanda, Muhammed Yar Sultan Bin Söyünç Muhammed Sultan Bin Muhammed Şibanî Han Buhara'nın hâkimiyetini eline aldı. Ebulfeth Pir Muhammed Han, Belh 'ten baş sağlığı dilemek bahanesiyle Buhara'ya teşrif etti. Mülke el koymak istedi. Bu sebeple bu hadise gerçekleşti. Abdülatif Han Bin Köçkücü Sultan Semerkand 'tan ve Nevruz Ahmed Han bin Türkistanlı Söyünç Hoca Han sayısız bir ordu topladı. H.958/M.1551 tarihinde kararlılıkla Buhara ve Miyankalı fethetmek için bu memlekete yöneldi.

Nazım

Hanlar fitne peşinde koştuklarında

Yönlerini Buhara'ya çevirdiler.

Her ülkeden asker getirdiler.

Çöl kumundan daha fazla asker

O vakitte Abdullah Han, 14 yaşında Kermine vilayetini haşmetli bayrağıyla yönetiyordu. Küçük yaşta olmasına rağmen büyük bir görev üstlenmiş olduğundan yönetmekten vazgeçmek istemedi. Yüksek seviyedeki kutsallığının çok övülen ve üstün olanın hidayet dairesinin merkezi, vilayet merkezinin noktası, Allah'ın nimetlerinin tecellisinin ve Allah'ın sarayına sırdaşına sığınmıştır. (Abdullah Han) Hazreti Kasım Şeyh, azizlerden kaleyi savunmak ve düşmandan intikam almak için Fatiha okumasını istedi. Muzaffer Han,

komutanlara kalenin dışında bulunanları toplayıp kalenin içine getirmelerini emretti. Kendisi yaratanın yardımına Allah'ın desteğine güvendi.

130. Sayfa

Birkaç cesur kılıç ustası ve düşman avcıları ile Kermine'nin kulelerini ve surlarını güçlendirdi. Cesurca savaşa hazırlandı Allah'ın lütfuna ve yardımına güvenerek düşmanlarını def etmeye karar verdi.

Hareketi zemin (toprak, yer) tarafından karşılanamayan sayısız ordusu ve muhteşem birlikleriyle Aktepe'ye ulaştıklarında o yerde güneşin ve ayın zirvesine kadar ulaşan çadırlar kurdular. Bu arada zafer nişanlı Han, o gün halkını korumak durumunda olduğu için şans eseri o gün kaleyi koruyordu. Ve sırayla Han'a eşlik eden 15 kişiden fazla kişi yoktu. Tekin Seydi Bey (Karluk) ve (onun kardeşi) Şah Seydi Bey Cafer Han Kıpçak, Serhun Bey Atalug, Mirza Velican Celayir, Emir Nevruz Kuşbeyi Emir Abdullah Sedr. Düşmanın geldiği haberini alınca kendilerini iyi şekilde hazırlayarak Kermine kapısından hızlıca çıktılar.

Mesnevi

Tanınmış bahtiyar Han.

Adaleti yayan Ebul Fetih Han.

Hınç kemerini sıkıca bağladı.

Savaş için hazırlanıp kale kapısından çıktı.

Kılıç taşıyan süvariler

Göz kirpikleri gibi düşman hattını kıran,

Askerlerin hepsi haşindi.

Savaşçı cesur, güçlü ve zeki

131. Sayfa

Ve Sahib (Kıran) Hazretleri Kermine kalesinin kapısından çıktıktan sonra savaş meydanına gitmek üzereyken, Yiğitlik alanının adamları ve toprağındaki cesur savaşçılar, (hazretlerinin) savaş meydanına gitmesini engellemek için atın eyerinden tutup onu savaştan

geri çektiler. (İki tarafın) savaşçıları zafer nişanlı kılıçlarını ve öldürücü mızraklarını çekip birbirlerine saldırdılar. (Cesur ve erkekçe durup doğruluk ve mertlik gösterdiler). Ama en sonunda barışa karar verdiler. Bahsi geçen yılın ortasında Saadetli Han Pir Muhammed Han, Muhammed Yar Sultan'ı çağırarak, Buhara'yı ona teslim etmiş, devletin merkezi olan Belh şehrine doğru yola çıkmış ve bayrağını kaldırmış. O günün gecesi Muhammed Yar Sultan devlet tahtına çıktığında, fatih Emir Can Ali Bey'in tavsiyesiyle Burhan Sultan Semerkand 'tan Çuharcu'ya hareket etmiş ve yönetimi paylaşmak için aceleyle Buhara'ya gitmiştir. Muhammed Yar Sultan ile bölgedeki âlimler bu tarihi Buhara'nın anahtarı olarak kaydetmişlerdir. Muhammed Yar ile birlikte o topraklarda ortak saltanat kurmuşlar ve sultanın (tahta) çıkışı onun tarihidir.¹⁷

4.19. Her şeyden Değerli ve Kıymetli Abdullah Han'ın Huzuruna Toplanan Yıldız gibi Ordunun Hikâyesi

Padişah Hazretlerinin kimya (deva) bahşeden vücudunun tabiatı, İlahi yardımı ve sınırsız teveccühüyle, hayatı anlamaya başladığında, engin bilgisinin dağı sayesinde, tecrübenin sınırına yaklaştığında, hükümdarlığın ve dünya fethinin yakutu gibi parladı. Dünyaya aydınlatan güneş, deniz gibi gayreti sayesinde, büyüklüğü ve egemenliğin incisi, bahar bulutlarından yıldırım gibi parladı.

132. Sayfa

Kıta

Alnında hanlığının nuru

Yüzünde saltanatın izleri

Âlemin ve imanın semasında bir aydır.

Onur ve devlet bahçesinde bir gül

Ve onun kafasının üzerindeki saadet kuşunun gölgesi, onu en kısa zamanda, en yüksek hanlık derecesine kavuşacağını gösteriyordu. Yüksek uçan bahtiyarlık kuşu¹⁸, onun onurlu hedefleri ve büyük niyetlerinin gerçekleşmesi için başı üstünde kanat açıyordu. Yaptıklarından

¹⁷ Burhan Sultanın Buhara tahtına çıkmasıdır.

¹⁸ Kartal

ve sözlerinden büyük başarıya ulaşacağı açıkça ortaya çıkmaktaydı. Öyle kulağa geliyordu ki devletin her tarafında beş vakit davul çalınarak, dünyanın altı yönünden sesler geliyordu ki en yakın zamanda zafer bayrağı, başarılı saltanatı ve bahtiyarlığı, dokuz semanın tepesinde ki gezegenler, ay yıldız gibi olan ordusunu oluşturacaktı.

Nazım

Padişahlık güneşi onun hanesinde doğdu.

Devlet ışığı onun aydın yüzünde parladı.

Bu meseleleri zikretmekte ki asıl amacı ve bu tezkirenin (mukaddimenin) yazılma sebebi, hazretleri, Allah'ın lütfu ve kuvvetli yardımı ile Hazreti “*Sahip Kırani*” ve ikinci İskender'in şan ve şöhreti ile yüce hâkimiyetinin, başka bölge ve şehirlere ulaşmasıdır. Kudretinin kehribar kokusunun esintisi, zafer ve ihtişamının güzel kokuları, Hazretleri'nin büyük çadırından bütün diyarlara esmeye başladı.

133. Sayfa

Dünya Şahlığının gücünün şöhreti

Hanın döneminde yüceliğinin itibarı

Ayın ve güneşin nuru herkes için parladı.

Onun sayesinde dokuz sema harekete geçmiştir.

Onun büyüklüğü ve (kemali) gökyüzündeki güneşe yükseliyor, gün geçtikçe daha yüksek dereceye ulaşıyor, bayrağındaki saadet ve baht hilali, her saat yüksek derecelere yükselmiştir. O zaman gençken hükümdar hayatının baharında, Halkı'nın efendisi, küçük yaşında olmasına rağmen ordusunu, diğer bölgeleri fetih etmek için göndermeye karar verdi. Her zaman işlerini yönetmeye ve dünyaya düzen temin etmeyi düşünüyordu. Daima parlak zihninde ve aklında dünyaya hâkim olma düşüncesi her daim mevcuttu. Ve her zaman hâkimiyet arzusu vardı. Ve aydınlanmış zihninin sayfasında ve yüce kalbinin kitabında, gücünün yükselişinin şeklini çizdi. Her yerden sürekli peyderpey, muzaffer birlikler, yıldızın orduları ve cesur savaşçılar umutla, zafer nidalarıyla, Hazretleri'nin süvarilerine katılıyordu.

Yine o sıralarda Şah Muhammed Sultan hisarının, Ali Merdan Bahadır Akim Mir Ahur (gibi) yiğitliği ve itibarı ile tanınan ve yiğitliği tüm dünyaya yayılmış olan, mübarek birliklerden bir grup geldi. Hazretlerinin huzuruna vardılar.

134. Sayfa

Saygıyla söylediler ki, çoktan beri Horasan topraklarını, diğer şehirlerdeki bir grup cahil kâfir ve kabahatli zulmedenler tarafından, işgal edildiğini ve ele geçirildiğini ifade ederek, günün tanınmış ve şerif insanlarını Kâbe-i muazzam ve Medine'yi Münevverinin ziyaretinden men etmişlerdir. Eğer Han Ceyhun'dan geçerse, o nahiye 'ye ilgi gösterirse, muhtemelen İlahi lütuf ve Hanın bitmek bilmeyen gücüyle o vilayeti kontrolü altına alacaktır.

4.20. Abdullah Han'ın, İlk Kez Başkent Buhara'da Tahta Oturması ve İlk o Diyardan Yola Çıkması

Sultan Said'in muzaffer ordu tarafından hezimete uğramasından sonra, o hazretleri (Abdullah Han), Burhan Sultan'ın isteği üzerine, Karakul'dan Buhara'ya doğru yola çıktı. Burhan Sultan, muazzam ve kuvvetli hanın niyetini öğrenince, bütün liderleri ve soyluları Han'ı karşılamaya gönderdi ve kendisi de hana boyun eğmek için onların peşinden gitti ve şehirden bir buçuk fersah (dokuz kilometre) mesafesinde olan İslam şehri bölgesin 'de Han'ın huzuruna çıkarak hazretleri ile tanışma onuruna layık görüldü. İzzet ve iktidarın düşmanlarının fitnesinin tozuyla kararan gücünün görülmesine izin verdi. Han'ın ayağını toprağa sürmesiyle aydınlandı ve (ona) Han'ın ayaklarını öpme onuru verildi. İzzetle, gurur duyarak, başını büyüklüğün zirvesine kaldırdı. Her türlü saygıyı ve nezaketi göstererek, Nusretli Han'ı, oradan şehre getirdi ve onu şerefli tahtına oturttu ve (hana) saygılarıyla merasim düzenledi. Bu durumu şiirsel olarak şu şekilde ifade etmiştir.

Beyit

Sen geldin halkımı gül bahçesine çevirdin.

Yürekten hoş geldiniz konağımı aydınlattınız.

135. Sayfa

Buhara'yı, yüce hazretlerine hediye edip, yönünü Garakula doğru çevirmiştir. Bu olaylardan birkaç gün geçtikten sonra, tüm memleket hazretlerinin mübarek adaleti ve adil muamelesi ile süslendiğinde, Burhan Han, küstahlığından dolayı boynunda olan hakkı unutmuş ve Han'a baş eğmekten yani itaatten vazgeçmiştir. İhanet, itaatsizlik ve isyancılık yolunu tutmuş ve harekete hazır düşman birliği ve gaddar bir ordu toplayarak bağımsız olmak hayaliyle isyan bayrağını kaldırdı ve isyan ederek Karakul'dan o şehire (Buhara) hareket etmiştir. Muzaffer Abdullah Han, hüküm vermiştir ki devlet erkânı toplanarak, zafer nişaneli ordusu savaşa hazırlansın, Onlar Hazretleri'nin etrafında toplanıp Karakul kapısından çıktılar. Burhan Sultan Süleyman Han'ın niyetini öğrendiğinde atının dizginlerini Ramtin kalesine çevirdi. Korku ve dehşet içinde adamlarına Horasan burçlarını ve duvarlarını tamir etme emrini verdi. Kaleyi kuşatan muzaffer ordu, hemen ona saldırdı. Durmadan, hisarın üzerine gelerek savaşın ateşi yakıldı. Aşağılık düşmanlarının keskin kılıçlarının ateşi ve ateş yağdıran mızraklarının ateşiyle yaktılar. Akşam namazında, mavi gökyüzünün süvarileri mağrip burcuna koşarak, gecenin kara ordusu, gündüzün ordusunun, Rum'un kalbini istila ettiğinde. Hizmetkârlardan bir grup, ihanet yolunda yürüdü ve Buhara ordusunun yarısı ise hazretlerinin yanından ayrıldı ve diğer tarafa geçti. Bu sebeple (han) şehirde durmaksızın hareket bayrağını yükselterek Belh tarafına gitmiştir. Âlemlerin rabbi, bir padişahın tahtının direğinin servetinin ve gücünün yıldızlara ulaşmasını istediği zaman, hükümetinin başlangıcında, onun garip hadiseler ve acayip değişikliklerin çemberinde olmasına çare bulamamıştır.

Nazım

Mülkünün tahtının zirvesinden dolayı sıkıntılı olmalısınız

Yusuf'a ancak kuyunun dibinde acı çektikten sonra bulundu.

136. Sayfa

4.21. Nevruz Ahmed Han'ın Dünyanın Bu Topraklarından Diğer Dünyanın Ebedi Evine Geçiş Hikâyesi:

Bütün insanlar ve her kişinin inancında yerleşmiş olan açık ve aşikârdır ki kalıcı ve baki dünyanın Zat-ı Mübarek-i Allah'ındır. Bu sözün tasdiki Nevruz Ahmed Han'ın ölüm olayıdır. Bu hadisenin ayrıntıları şöyledir ki; Abdullah Han ve düşmanlarının arasındaki barış anlaşması

hâsıl olduktan sonra o Hazretleri Ceyhun'dan, suyun karşı tarafına geçtiğinde, Barak Han, Semerkand'a dönmüş, Burhan Han, Buhara'ya gelmiştir. Barak Han, olarak bilinen Ahmed Han, o dönemde sürekli alkol kullanıyordu ve sürekli lale ve çiçek gibi, kadehsiz ve şarapsız ağzını açmıyordu. Sonunda fazla şarap ve alkol almaktan sağlığı bozuldu. Meşhur ziyafetin sonunda, ölümün kadehini taşıyanın elinden, büyük şarap kâsesini alıp içti ve nihayet hayat emanetini, ölüm sahibine teslim edip, yüce tahttan toprağın altına taşındı. Molla Urfi diyor ki

Rubai

Dünya bir şarap gök kubbe şarap taşıyıcı ise eceldir.

Ondan İnsanlar şarap içer.

Ey Urfi kimse kaçamaz.

Bu bardak, bu bardağı taşıyan ve bu şarap.

Ve Semerkand âlimleri, onun ölüm tarihinin, içecekten sarhoş olarak ölmüş diye kayıt etmişlerdir.

137. Sayfa

Buhara şairleri, geçen yıl başlarına gelen olaydan dolayı Buhara'ya saldırıp düşmanlık ateşini yakmış, buğday harmanlarını yaktığından dolayı Han'ı "*harman yakan*" diye kaydetmişlerdir.

4.22. Hakan İskender Gibi Bir Komutan Olan Abdullah Han'ın Meymene? Garcistan ve Ceyhından Geçerken Nevruz Ahmed Han'ın Vefatı

İnsanoğlunun işlerinin yönetimini ve çeşitli insanların denetimini, güçlü ellerinde ve iradeyi avucunda tutan âlemlerin Rabbi, üstünlüğüyle hâkimiyet emrini verdiğinde, şu mübarek ayet "*Allah ona güç bahsettiyse*" teyit ediyor. Güneşin sancağını ayırt etmesi gibi bu ayetle: "*Sizi bazılarından üstün olmak üzere derecelerle*" gökyüzüne ve semalara yükseltti.

Mesnevi

Bir Hanlığın tahtını süsleyen

Allah'ın nimetinden yardım alır.

Dünyada istekleri yerine getirilerek

Her türlü zor iş ona kolay olur.

Eğer düşmanları yıldızlar gibi olsa

Savaşa gitmekten hiç tereddüt etmeyecek.

Parlak güneş ışıǒı ne zaman çıkarsa

Bir yıldız bir toz parçasından daha küçüktür.

(İskender'e benzeyen hazretleri, olaydan sonra) Ceyhun'dan geçerek, hazretlerinin ana merkezi olan Miyankale tarafına yola çıkmış ve o dönemde Kermine'nin valisi olan Barak Han'ın oğlu Dust Muhammed Sultan

138. Sayfa

Hazretlerinin, (o bölgeye) yaklaştığını öğrenince, korku ve dehşet içinde o vilayeti terk edip aceleyle, öz kardeşinin yanına Baba Sultan'a gitmiştir. İskender'e benzeyen Abdullah Han Hazretleri, o bölgeyi problemsiz bir şekilde fethetti. Vücuda giren sonsuz yaşam gibi ve onun karanlık âlemini aydınlatan gün ışıǒı gibi, o diyarı işgal edip o beldeye adım attı.

4.23. İlan Uti'de Dünyayı Aydınlatan Han ile Nevruz Ahmed Han'ın Oğulları Arasındaki Savaş Üzerine

Nevruz Ahmed Han bu fani dünyadan, azap yurduna intikal ettiğinde, Baba Sultan onun Semerkand 'ta ki en büyük oğluydu. Bu yüzden bağımsızlığını kazanarak, cennet gibi olan Semerkand'ın tahtına oturdu. O diyarın varislerinden birisi olan Koday Han Bin Abdüllatif Han o vilayetin varislerinden biriydi. Haşmetiyle bu ortaklık sayesinde güç ve servet sancağını kaldırdı. Cemaziyelsani (Nisan) sene H.964/M.1557 tarihinde yılan yılına tekabül eden bahtiyar sultan, yıldızları hatırlatan çok sayıdaki ordusu ve gökyüzü azametinde ki ordusuyla, yüce bayrağını kaldırdı ve “*Cevan merd*” (genç adam) Sultan Âli, Kan-ı Gilde ikamet etti. Ve Kaday Sultan, kardeşi, Abdal Sultan'la ile birlikte çok sayıda ki güvenilir kuvvetiyle, Semerkand 'tan

Sarvistan'da ikamet etti. Bir sonraki gün gezegenlerin Han'ı, gökyüzünün kalesini ve ortaya çıkan dağılan ve kaybolan yıldız ordusunu fethetmek için işgal etme niyetiyle bayrağını kaldırmış, yıldızlar gibi olan ordusu ile etrafa yayılıp dağılmıştır.

Kıta

Sabah erkenden uğurlu yüzlü Kral

Mavi gökyüzünün atına bindi.

139. Sayfa

Ateş saçan kılıcını kanla suladı.

İntikamını ağlamak için kuvvet kemerini bağladı.

Şehrin içinden Muhammed Sultan Bin Barak Han, yağmur damlalarına ve ağaç yapraklarına benzeyen, çok sayıda ki yaya ve süvarilerden oluşan, dev bir orduyla hızla (hanın) demir kapısından, savaş amacıyla çıktılar ve fetih ordusu, savaş için cesaretlerini gösterip, kılıçlarını kaldırdılar ve iyice mücadele ettiler.

Kıta

Çöl toprakları üzerinde ki zırhlı piyadelerin safları

Denizin dalgalarında, sanki demirden bir dağ gibi

Dalganın içerisinde cesaretli savaşçılar, balıklar gibi

Süvariler dağlarda aslanlar gibi

Kehribar rengindeki mızrağıyla, dağı harmanlıkta ki saman gibi kaldırmış ve saldırı anında, ağır bir dağı, samandan daha hafif sayan, Cemşide benzeyen Hüsrev, yakut rengi kalkanını omzuna attı ve zümrüt rengindeki kılıcını beline astı ve düşmanlara saldırdı. Savaş denizine dalmış, o rezil kabilenin çoğunun kanını ölüm toprağına akıttı.

Nazım

Aslan yürekli Hüsrev Şanslı Kral

Keskin kılıcını kılıfından çekti.

Kin kılıcıyla ateşi yaktı.

Hasımlarını saman gibi yaktı.

Şehriyar İskender'e benzeyen han, düşmanlarını yenerek son derece izzet ve uğurlu cennete benzeyen

140. Sayfa

Semer kand şehrine girmiştir. Amber renkli Semer kand öyle bir vilayettir ki cennete eşit denk gelirmiş. O memleketin varisleri Kaday Sultan ve genç adam Ali Han'a teslim etti.

Nazım

Cömertliğinden eşiğinde dilenilen bir Şahtır.

Birine şehir ve diğerine eyalet verir.

Muzaffer Abdullah Han, tekrardan Buhara'ya doğru hareket edip, Burhan Han'ın elinden Buhara'yı almış ve kendisi tahta oturmuştur. Şairlerin en tatlısı Mevlâna Müşfeki, şu parlak kasideyi, o büyük hazretlerinin tahta çıkması hakkında yazmıştır.

Kaside

Buhara İslam'ın ve inancın kubbesi inşa edildi.

Çünkü İslam'ın hamisi Abdullah Han oraya geldi.

Gökyüzü yüzyıllar boyunca zarlari yuvarladı ki nasibi

Dünyayı fetih eden bu yüce kralın ismi geldi.

Astronomi ile geleceğine bakıyor ve zamanı ölçüyordu.

Gökler kum saati (gibi) ve içindeki yıldızlar damları

141. Sayfa

O'nun adımları yeryüzündeki insanlara o kadar hayırlı geldi ki,
Kutup rüzgârının mübarek feryadı gökten geldi.
İlkbaharın bulutları gibi yavaş ve her daim gelen adaleti sayesinde
Doğuya gidilebilir ve batıdan dönülebilir.
Mahkeme'nin başkanı güneşi cezalandırıyor.
Ki o emir vermeden gelirse iplerinde çadır(hanın)
Onun adalet mızrağı, düşmanlarının kalbine saplanınca
Güvercin yuvası şahinin gözünün içinde
Onun zamanında ay, parmağını gökyüzünün davuluna vurdu.
Güvenilir ses duyuldu ve güvenliğin sesi geldi.
Yer gökyüzü gibi o kadar zengin oldu ki
Kaftanı yamalı yoksul girdi, altınla dikilmiş kaftanla çıktı.
İlkbaharın bulutu yağmaya niyet edince
Deniz kabuğu çatladı ve nisan ayı bulutu ağıt yakmaya başladı.

142. Sayfa

Zevkli Müşfeki'nin özelliklerini tanımlamak için kullandığı güzel ifadeler.
Sınırsız anlamlara sahipti, kelimelerin gerisinde kaldı.
Dünya tarlasında istediğini kolayca yerine getirsin
Zamanın insanlarına sonsuz mutluluk getirdi.

Şairlerin en büyüğü, ilim sahibi adamların en güzeli olan Hazreti Mevlâna Müşfeki,
Abdullah Han'ı övmek için aşağıdaki kasideyi kaleme almıştır.

Kaside

Gece ve gökyüzünün avlusu bir çiçek bahçesi gibi
Işıktaki görünen en güzel parlak aydır.
Nihayet ayın şerefi aşılamaz
Turan sancağının padişahın hilali
Dönemin Han'ı ve dünyaya sahip Abdullah Han
Ki memleketlere ve dünyalara şah ve sultandır.
Öyle bir şah ki eğer ayağını atın eyerine basarsa o bir handır.

143. Sayfa

Atın üzerinde yüzü parlak bir güneş gibidir.
Acem krallarının sarayında geçit töreni günü
Kasra onun adaletinden utanıyor.
Atının nalının izi, ay ve yıldızlar gibidir.
Dinar çuvalı gibi değerseler bile, gerçek değerlerini hesaba katmazlar
İnci gibi olan gözlerinde gözyaşları inci gibidir.
Cömertliğinin kabarcıkları Umman denizini kışkandırıyor.
Her zaman onu övmek için Peygamber Hızır'ın iki eliyle
Onu kalkan ve zırh gibi koruyor (yani dualar hazretlerini korur)
Düşünürsün ki düşmanın kalbi bir mıknatıs gibidir.
Oklarla kaplı olduğu bu işaret nedeniyle
Senin asil atın, nallarını yere vurur Ey Rüstem
Mezardan çık, çünkü mücadele zamanı
Aşk dolu kelime oyunları ve yeni süslemeler

144. Sayfa

Selman'ın şahit olduğu konuşmamın güzelliğidir.

Deniz kabuğunu denizden getirmek ve ondan inci çıkarmak

Kelime ustaları arasında kolay gözüktüyor.

Bu kaside de Hanı övmek için yazılmıştır.

Kaside

Allah'a şükürler olsun ki, dünya fitnelerden güvendedir.

Abdullah Han Bin İskender Han'ın adaleti sayesinde

Hanlığın ve Sultanlığın tahtında bir kral

Kim Han ve Sultan olarak anılmayı hak ediyor

Dünyayı fetih eden Han güneşten haraç isteseydi

Parlayan aydan alınan çuvallar çuvallar dolusu gümüş paralar gökten getirilirdi.

Zaferin hudhudu Süleyman'ın sarayını öper

Başında taç olan onun emirlerine uyar.

Başım ve gözlerim onun sarayında hizmet etmeyi kabul ettiğinden beri

145. Sayfa

Bedeni, yüksek tabakalardan ve gözde asillerden oldu.

Kaşlarımın altında ordusu için

Göz bebeklerim kalkan, kirpiklerim küçük oklar

O'nun sarayının önünde sıraya dizilenler yer altındaki karıncalara benziyorlar

Anuşirvan gibi yeryüzünün altına adaleti yerleştirdi.

Öyle ki Rüstem efsanesi yaşlı bir kadının masalı haline geldi.

Atının tırnağından bir çift pens yapılırsa

Zayıf bir ceylan öfkeli bir aslanın dişini çekebilir.
Güneş gibi cömertliğinin utancından kumsalda
Cömert Nisan (yağmuru) ayıplarını paçavralarından ter gibi yıkar.
Ordusunun ok atan hünerli okçuları
Çadırına basılmış cansız aslanlar gibi gökyüzündeki aslan işaretini yok edebilirdi.
Ey sen! Göğe layık sen bir hansın dünya da öyle

146. Sayfa

Ey Dünya, o Han'ın kıymetini bil ki senin yıldızların ve gezegenlerinden başka kimse
onu görmemiş ve görmeyecek
Bu erkeklik kıtlığında sevgililere Yusuf gelmeyecek
Eğer kenandan yüz kervan mısır tarafına gelse
Kılıcın sürekli olarak dünyada daha fazla toprak almak istiyor.
Dünyanın topraklarını fetih etmek güneşe kolaydır.
Kâbe'nin kontrolünüz altına girmesi için yola çıkın
Irak bölgesi sizin olacak Müşfeki Selman'ın rütbesini kazanacak
Kısa söz sevgilinin küçük ağzı kadar keyiflidir.
Ama yârin saçları gibi uzadı (konuşmam)
Kudret sarayın zaferin renkleriyle süslensin.
Güneş mavi gökyüzünde parladığı sürece

Mevlâna Müşfeki'nin muzaffer Abdullah Han'ı övmek için pek çok kaside yazdığı
gizlenemez. Ancak bu öz çalışma yeterli alana sahip olmadığı için kısaltılmıştır. Abdullah
Han'ın H.983/M.1575-1576 yılında ilk kez Taşkent tarafına gidişini ve Muzaffer Abdullah Han
tarafından Urgenç'in ele geçirilmesinde ve H.984/M.1576-1577 yılının içinde Urgenç valisi
Muhammed Padişahın mil çekilmesi (kör edilmesi) üzerine

147. Sayfa

Vefatının zikri Dergâhın kâmil mürşidi, Allah'ın sırdaşı ve devrin lideri, ilahi marifetler ve mukaddes sırlar konusunda dönemin bilgisi, Hazreti Kasım Şeyh Kerminégi, H.985/M.1577 yılı cuma günü Rebiülsani (Haziran)'nın ikisinde (19 Haziran.1577) fani dünyaya veda etmesi üzerine, Cennetin üst katına adım atmıştır. Muzafer Han Fatih Abdullah Han'ın, cennete benzeyen Semerkand tahtına oturması ise Şaban (Ekim) ayının H.1578/M.986 yılının on dördüncü günüdür (16 Ekim1578) Cennette bulunan Abdullah Han'ın vefat tarihi budur.

Rahmetli Han Hüsrev-i Alem (Dünyanın Hükümdarı)

Dünya Han'ı rahmetli ve Şerif Han Hazretlerinin ömür süresi 67 yıldır ve en iyisini Allah bilir.

4.24. Muzafer Padişah Abdullah Han Döneminde Olan Büyükler ve Şeyhler

Yüce efendi, saadetin zirvesi, Mevlâna din adamı Molla Baki Dürzi, akli geleneksel ilimin doğrularını bilen, ince sırları keşfederek hakiki meseleleri çözen, bilgisi ve rehberliği sayesinde karmaşık anlamları açıklığa kavuşturan, bilgi ve anlayış arayanlar için kısa açıklamalarla onlar onun hikmetinden ve kemalinden ilim aldılar. Daima olarak öğretmek ve öğrenmekle meşgul oldu. Hikmet ve faziletinin bulutlarının yağmur damlaları ve hünerinin ve bilgisinin bulutlarının yağmur damlaları yüce bilgi arayanları ıslattı.

148. Sayfa

Her zaman değerli zamanlarını, talebelere tahsis ediyordu. Mevlâna'nın çok sayıda eser yazmıştır. “Yusuf ile Züleyha” şerhi bunlardan bir tanesidir. İsteği ebedi saadet tarafından muzafer kılınmış, mutluluk kervanının yoldaşı, saadet ve neşe develerinin binicisi olan yüce hoca, Hoca Dehbidi'nin Kâbe'ye benzeyen huzuruna katıldılar. O yüce eşiğin hizmetkârı oldu. Ayrıca efendiliği ve neşeli yüreğinden dolayı, şiirde ve edvar ilminde yetenekliydi. Aşağıdaki gazel, onun mücevher benzeri doğasının bir meyvesidir.

Nazım

Çaresiz yüreğimin sevgi alevleriyle

Dilim ağzımda sanki ateş gibi yanıyor.

İnanmıyorsanız, zamanın Ferhat'ıyım.

Şirin hikayemi dinle

Faziletli saadetli Cenabı Mevlâna Baki'nin Hakkında: Parlak bir ilim mumunun ışığı ve ilahi lütfun meşalesi olan mübarek ve hayırlı yüzünden idrak şafağının gün ışığı hürmetine, İlâhi sırların tecellisinin aynası olan tasavvuf efendilerinin kalplerini aydınlattı ve nurlandırdı. Her zaman pek çok eser kaleme aldı. O, Semerkand asilzadelerin bir çocuğuydu. Mükemmel ve eşsiz bir sesi vardı. Ve Sultan Said Han, onun için dostluğunu dile getirdi. Bir gün Hazretleri Sultan Said bir gazel yazmıştır. Mevlâna Hazretleri ünlü devr-i şahi'nin rast ve usul makamı üzerine doğaçlama bir sav yazdı.

149. Sayfa

Senin sokağından her sabah bana esinti geliyor.

Mutluyum ki çünkü o esinti gömleğinin kokusunu getiriyor.

Senin sokağının toprağının kokusuyla kıyaslanamaz.

Haten (bir bölge ismi) tarafından gelen hep güzel koku.

Muzaffer hanlığın Han'ı Abdullah Han döneminde, yüksek makamlı han için segâh¹⁹ makamında bir zerbulfethi²⁰ besteledi. Han döneminde bu dünyaya veda edip ahiret yolunu tutmuştur. Her şekilde bi neva Uşşakın, Aheng-i rast ezgilerini dinleyenlere hoş geleceği, ilim düşkünü âlimlerin akıllarından gizlenemez. Ve doğası gereği Çehar gah tarafından sıkıntılı ve Penç gah tarafından cezalandırılan iyi konuşma denizinin yazarı, burada musiki ilmi üzerine bir risale yazmayı planlamıştır. Beyaz bahçede ahenkli kalemin bülbülünü evcilleştirir ve sihirli mükemmel yetenekli insanlar ve iyi gözlemciler ve âlimler, tabiatı güneş gibi parlak ve tan vaktinde gelen kokunun özünü ört iyilikle onları ıslah et.

¹⁹ Musiki makamı

²⁰ Musikinin onuncu makamı

150. Sayfa

4.25. Bu Musiki İlminin Açıklanmasında Bir Risaledir

Bilinmeli ki “musiki” Yunanca bir kelimedir. “Mu” ve “siki”den birleşmiş ve Yunan bilim adamları şöyle söylemişler ki “Mu”; “düğüm” anlamında, “Siki” ise “hava” anlamındadır. Bu yönetime sahip olan kişi, sanki dikkatle havaya düğüm atıyordur. Biliniz ki İlmi advar, advar²¹ olarak adlandırılmıştır. Çünkü onları toplayan Filozoflar bu makamları, semaların hareketinden türetmişlerdir. Her bir semanın, iç bükey yüzeyi ile diğerinin dış bükey yüzüne dokunacak şekilde yaratılmıştır. Semalar birbirine sürtünerek, bir ses ve bir şarkı üretirler. O ses, daima ve kesintisiz olduğu için onun anlaşılması ve idraki insana imkânsız gelmektedir. Ama âlimler zihinlerini çalıştırarak ve ruhlarını tasfiye ederek onu duyabilirler.

Nazım

Aşk makam içinde çalgı çalıyor.

Müziği duyan sevgili nerede?

4.26. On İki Makamın Beyanı Hakkında

Bilmeliyiz ki Hoca Abdulkadir Bin Abdurrahman Meragi ve Hoca Seyfeddin Abdül müminin ve Sultan Veys Celayir buyurdular ki; başlangıçta yedi peygamber tarafından bize bırakılan sekiz²² makam olduğunu söylüyorlar. Yedisi peygamberden kalmıştır. 1. Rast Makamı: Hazreti Âdem Aleyhüsseslam’dan kalmıştır. Hz. Âdem keyif veren cennetten ve Havva’dan uzak kaldığı için üzüldüğünde rast makamıyla ayrılığın yasını tutuyordu. 2. Uşşak Makamı: Hazreti Nuh Aleyhüsseslam’dan kalmıştır. Efendinin ağıtları Uşşak makamındaydı. 3.Neva Makamı: Hazreti Davut Aleyhüsseslam’dan kalmış, şarkı okuduğu zaman efendinin güzel ve ahenkli sesi Neva makamındaydı.

151. Sayfa

4.Hicaz Makamı: Hazreti Süleyman Aleyhüsseslam’dan kalmıştır. Ne zaman neşeli olsa şarkı söylerdi. Bu şarkılar Hicaz makamındaydı. 5.Irak Makamı: Hazreti Eyüp Aleyhüsseslam’dan

²¹ Döngüler

²² Musiki makami

kalmıştır. Solucanların (Sürüngenlerin) sokmasıyla çıkan inilti Irak makamındaydı. 6. Hüseyini Makamı: Hazreti Yakup Aleyhüssalam’dan kalmıştır. Hazreti Yusuf Aleyhüssalam’ın ayrılışından gelen üzüntü, Hüseyini makamındaydı. 7. Rehavi Makamı: Son Nebi Hazreti Muhammed (Allah’ın salat ve selamı onun üzerine olsun) kalmıştır. Ne zaman Kur’an-ı Kerim okusa Rehavi makamındaydı. 8. Büselik Makamı: Baba Ömer tarafından bırakılmıştır. Ne zaman Allah zikretse, Buselik makamındaydı.

Ama faziletli Hoca Abdulkadir Bin Abdurrahman Meragi, batini bilinci ve idrakiyle sekiz makama dört makam daha eklemiştir. Bu sanattaki bilgisine ve derin anlayışına güvenerek her iki makamdaki bir kol çıkarmıştır. Şöyle ki İsfahan makamı, Rast makamının tizisinden, Uşşak’ın narmisi’den (tessitura)²³ türetilmiştir. Buzurg nava’nın tizisinden ve Hicaz’ın narmisinden türetilmiştir. Kuçak, Buselik tizisinden ve Hüseyini navasından türetilmiştir. Zengüleyi Rehavi’nin tizisinden, Rehavinin narmisinden türetilmiştir. Mevlâna Kevkebi bu on iki makamı ve altı avazatı Rast perdesinde nazım olarak düzenlemiş ve “Külliyat” ismini vermiştir.

Mevlâna Hüseyini Allah ona rahmet etsin, bu konuda şöyle diyor ki; “Bu on iki makamın otuz altı vuruşu vardır ve her makamın üç vuruşu vardır. Mesela Hüseyini, onun pastisi düşük tessiturasında bir vuruş ve bulandisi yüksek tessiturasında bir vuruş, iki gâhı (ses) bir vuruşa sahiptir.

Her makamın biri pasti diğeri Bulandi olmak üzere iki kolu vardır. Örneğin Beş sesde (penç gah) Bulandidir. Mübarke ise Rast makamının pastisidir.

On iki makam dört kısma ayrılır. Birinci Kısım: 1. Hüseyini, beş perde üzerinde söylenmelidir. 2. Rast, beş perde de söylenmelidir, 3. Buselik beş perde de söylenmelidir.

152. Sayfa

4. Uşşak, beş perde üzerinde söylenir. 5. Irak, dört perdede söylenir. 6. İsfahan, üç perdede söylenir. İkinci Kısım, 7. Neva üç perde üzerinde söylenmelidir. 8. Buzurg dört perde üzerinde söylenir. 9. Kuçek, dört perde üzerinde söylenmelidir. Üçüncü Kısım: 10. Hicaz, üç perde de söylenir. 11. Zengüle, üç perdede söylenir, 12. Rehavi, üç perdede söylenir. Yüce üstat, bu on iki makamı Çenk’in otuz iki perdesinden ve kanunun ²⁴ yirmi dört telinden, udun²⁵

²³ Tessitura, şarkı söyleyen kişinin rahat olduğu ses aralıklarını ifade eder.

²⁴ Musiki aleti

²⁵ Musiki aleti

on iki teli ile kobuzun²⁶ (kopuzun) beş telinden, çahartasın²⁷ altı telinden Robabın²⁸ dört telinden, İşkefzanın²⁹ üç telinden, Tanburun³⁰ iki telinden, Kingiranın bir telinden çıkarabilmektedir. Ayrıca bazı meşhur tarihçiler ve gizli sırlara sahip kişiler, bu on iki makamın Filozof Aristo'nun, denizin dibinde sandığa otururken tasarladığına inanırlar. Bu sanatın bazı ustaları, filozofların bu on iki makamı bir kuş adı olan Anka kuşundan aldıklarına inanırlar. Bazıları onları Zodyakın on iki işaretinden çıkarmanın, Eflatun olduğuna inanıyor. Bazıları ise Hazreti Musa'nın asasının ucundan gelmiş demişlerdir. Kısacası Hazreti Musa Aleyhüsselam, Nil nehri kıyısında oturup kıyafetini yıkarken, bir kayanın üzerine koyduğu nakledilmiştir. Birden Allah'ın emriyle O'na hamt olsun ve o çok yücedir. O kaya Musa'nın ne kadar denese de yakalayamayacağı bir şekilde hareket etmeye başlamıştır. Sonra kabileye ulaştı ve onlarda onu kovalamaya başladılar ta ki kaya duruncaya kadar efendi (Musa) asasıyla kayaya öfkeyle iki kez vurunca kayada on iki delik açıldı. Yüce Allah dedi: *"Musa'nın kavmi için su dua ettiğini hatırlayın Asanla taş vurduk şeklinde ifade etmiş"* sonra oradan on iki pınar fışkırmıştır.

153. Sayfa

Deliklerin her birinden bir pınar çıktı ve sonra her pınardan on iki makamın alındığı bir şarkı geldi. En iyisini Allah bilir. Bu sanatın üstatlarının zahmetli çalışmalarıyla her makamdan iki kol, her iki makamdan bir Avaze ve her iki Avazeden bir renk (tını) çıkardıkları gizlenemez. Bu 24 koldur. 1.Dugah, 2.Segâh, 3. Çehergah, 4. Pençgah, 5. Mohey yer, 6. Hisar, 7. Müberka, 8. Neyriz, 9. Nişaburk, 10. Ruy-i Irak, 11. Mağlub, 12. Rekub, 13. Beyati, 14. Zabul, 15. Uc, 16. Nevruz Har, 17. Mahur, 18. Aşıra, 19. Nevruz-ı Sabe, 20. Hümayun, 21. Nehoft, 22. Uzzal, 23. Araban, 24. Acem

4.27. On Yedi Bahr-ı Usulün Açıklanması ve Ustaların Çeşitli Görüşlerinin Açıklanması

Biliniz ki; on iki bahr-ı usul eskidir. Mevlâna Müftü Sirac (mezarına nur) buyuruyorlar ki, on iki bahr-ı usul'ün insan nabzından alındığını söylüyor. Elinizi nabzınıza koyarsanız hareket halindedir diyor. Hareketin ten ten sesini (atış sesini) alıyorsunuz ve iki tene zarb-ı

²⁶ Müzik aleti

²⁷ Müzik aleti

²⁸ Musiki aleti

²⁹ Musiki aleti

³⁰ Musiki aleti

kadim denilmektedir. Cemşid âlim bir padişah olduğu için bu bilgiyi çıkarmıştır. Nakkara³¹yı bulan oydu. O dönemin hikmetlileri on iki bahr-ı usulü buldular. Ayrıca hoca Seyfeddin Abdülmümin 'in kendi risalesinde yazmıştır ki Arap efendiler bahr-ı üsul sayısını altı, acemler on beş olarak kabul ederler.

154. Sayfa

Ancak Hoca Abdulkadir on yedi ve diğer üstatlara göre ise yirmi dört farklı usul kullanır. Şu şekilde nakil edilmiştir ki; Şadiyane usulünü Behram-ı Gür bulmuştur. Du, yek Dilaram Çengi tarafından ve diğer dört döngü o dönemde yaşayan üstatlar tarafından icat edildi. Bu altı bahr-ı usul Araplar arasında şöhret olmuştur. Ve her birine bir ad koymuşlardır. 1.Beluci, 2. Şadiyane, 3.Ahlati, 4.Tebrizi, 5.Usul-ı Revan, 6.Ulusi'dir. Bu usulleri Nekkarçı³² üstatları oynamıştır. Tüm zamanların halifesi Mirza Uluğ Bey Gürkan'ın, bu usulleri icat ettiği rivayet edilir. Bazıları bu altı ritmik usulün Hakanların seçilmiş ve Sultanların en iyisi Sultan Hüseyin Mirza döneminde icat edildiği nakil edilmiştir. Ve yedi bahr-i usulü gökyüzü gibi haysiyetli, adalet denizinin incisi, ebedi sırların makamı, ebedi hazinenin kaynağı, ebediyetin kaynağı, sonsuz madenin yakutu, haysiyet yuvasının Simurg'u, fazileti kâmil olan, zafer Nişaneli, ümmetin ve dinin süsü, Emir Ali Şirdir. Du, Yek'i horozun ötüşünden alınmıştır. Guguk tınısını Guguk kuşunun³³ sesinden alınmıştır. Dur, Nakledilmiştir ki Hindistan'da bir kuş olan tab mani tutların? Sesinden alınmıştır. Ramal, tarla kuşlarının sesinden, Civaci ise bebeklerin sesinden alındı. Beluci bakırcının körüğünün sesinden alınmıştır. Özetlemek gerekirse usullerin çoğu kuşların cıvıltılarından alınmıştır. Bu on yedi bahr-ı usul, on iki makamdaki gibidir. Bu on iki makamı ustalar bestelemişlerdir. Örneğin Muzaffer Padişah Hüseyin Mirza bir ferî'de 360 Harezmî bestelediler. Nakkarçı ustaları bunları kendi navbatlarında icra ettiler.

155. Sayfa

4.28. Makamda Bilinen Kar, Kavl, Amel, Pişrev, Savt, Nakş, Rihte, Seci, Zerbeyn ve Dünyada Meşhur Olan Ses Yapılarını Tanımak

Bilin ki; (vücuda gir) sesini dinlemek şevk getirir. Çünkü Yüce Allah ilk hitabında, ruhun bedenine içine girmesini emrettiğinde muzaffer ruh, "Girmek istemiyorum" anlamına gelen

³¹ Davul

³² Müzik aleti

³³ Siyah yakalı gri bir kuştur.

“la adkhalu” dedi. Çünkü hakiki (Allah’tan) olandan uzaklaşmayı sevmez. Bir kez daha “girmelisin” emrini aldığı anda ruh, yüce olan Rab Allah’ın emriyle insan vücuduna girdi. Kalıba alıştıktan sonra beden, ses ona “bedenin içine gir” çağrısını hatırlattı ve tala la sesini ona “la adkhalu” “girmek istemiyorum” kelimelerini hatırlattı. Bu şekilde ruh gerçek kökenini ve gerçek meskenini hatırlar ve insanların kalbi feryatla ağlatır ve dart an balast bedende bir bela var demektir. Bela ise bir imtihan demektir. O zaman ruh bu dünyevi kalıbın kalıcı bir yer olmadığını, bu yurdunda bir süre imtihan yeri olduğunu anlar, bu sebeple kaldığı süre boyunca tekrar neşelenir. Biliniz ki bu ilim dünyanın sırlarının bilgisinin bir parçasıdır. Manevi hallerin ve vecdin üstadı olan kimseler için onu dinlemek uygundur. Kavl öyledir ki sakil usulüyle bestelenir. Hafif usulüyle bestelenene kavl değil belki kar denir. Kavl ile Kar arasındaki fark karın hafif usulüne, kavlin sakil usulüne göre bestelenmesi, Kar’ın Miyanhanesi vardır ancak kavlin Miyanhanesi yoktur. Amel öyle bir şeydir ki beyitlerden önce müstehal vardır. Ancak bir miyanhane ve bazgüy (nakarat) olmadan tamamlanmaz. miyanhane ve Bazgüy yoksa belki amel değil savt-ı amel denir. Amelin bir faydası var ki iki usul dışında kişinin istediği herhangi bir usul üzerine bestelenebilmesidir.

156. Sayfa

Akval ile Kar olarak da adlandırılır. Bazgüyü Ameli isteyen herhangi bir usul üzerine besteleyebilir. Ve buna usul-i gerdan denir. Hoca Abdülkadir’in Bustan, Gülistan ve Haristan amellerini üç amelde bestelediği gibi bazı hoş beyitleride vardır. Pişrev ile Amel aynı kaidededir. Ancak beyitsiz söylenir. Ve üç serhanesi vardır. İlk serhane, pastide³⁴ ise Miyanhane, Bulandide³⁵ olmalıdır. Ancak renk değiştirilmelidir. Serhane üç kısma ayrılmıştır. Birinci kısma “terkibi” diyorlar, ikinci kısma “avize” diyorlar ve üçüncü kısma ise “lazime” diyorlardır. Avize şudur ki; ilk terkibi diğerine bağlamaktadır. Lazime öyle ki her zaman Serhane ve miyanhane bazgüy’ü takip eder. Serhanenin başında çalınan her şeye terkeb ve ondan sonra olana avize ve geri kalanına lazima denir. Lazima asla değişmeyen kısımdır. Bu tekniğin üstadları içindeki on iki makamı ve yirmi dört kolu ve altı avazatı ve üç ringi (çingırağı) çalmak için pişrev yapmışlardır. Savt üç beyitten oluşur, ilk beyitteki ne ise diğer iki beyit için de aynı olmalıdır. Nakş, Rubai veya buna uygun her beyitte bestelenecek şekildedir. Ancak ağır usuller üzerine bestelenmemelidir. Eğer bestelenirse ona Nakş denmez ve eğer muhammes üzerine bestelenirse güzel olur. Çünkü muhammesler özellikle sünbüliye uygundur. Çünkü bu

³⁴ düşük tessiturası

³⁵ yüksek tessiturası

sanatın teknik ustaları, üç yüz altmış sümbülü bestelemiştir ki bunların hepsi muhammesdir. Bir sümbülün beyitleri Şeyh Azeri'nin zikrettiği

Yasemin benzeri (yüzünüzü) siyah sümbülünüzle örtmeyin.

Habeş ordusunu Hatén(Tatar) ordusuna karşı savaşmasına izin vermek

157. Sayfa

“*Rihte*” şudur ki beyitlerini hindi dilinde yazarlar.

Seci bahr-ı tavil gibi terkipler düzenlenerek inşa edilir ve Amel gibi iki Serhane ve Miyanhane ve bazgüye sahiptir. O çoğunlukla Resulullah Sallallahu Aleyhi Vesselamın övmek amaçlıdır. Allah ona selam göndersin ve ona barış versin ve onun Miyanhanesi dört sahabeyi yüceltir, Allah hepinizden razı olsun ve bazgüy ile on iki imamı övmektedir. Zarbeyn aslında iki usul üzerine bestelenen bir ameldir. Her bir serhanenin beyitleri bir usul üzerinde ise, (nakarat) başka bir usulde bağlanır. Hoca Abdülkadir, eserinin beyitlerini hafifat ve (nakaratı) du yek olacak şekilde tertip etmiş ve (on üç usul kullanarak amelin bazgüyünü genişletmiştir.)

4.29. Çalgıların, Tahtasının ve Telinin Keşfi

Biliniz ki; dut ağacı ile ipek arasında belli bir ilişki olduğu için, dut ağacından yapılan çok sayıda enstrüman (çalgı) vardır ve telleri ipektendir. Bu sebeple o çalgıların sesi, ruh çalan, neşelendiren, ayrılış yolunda ve hasret çölünde olan mazlumların ihtiras ve duygularını arttırmaktadır. Dut ağacının ipekle bağlantısı eskiye dayanır. Ancak zamanın zorlukları ve sıkıntılı dönemlerden dolayı kavuşmadan uzak düşmüşlerdir. Uzun zaman ve hatırı sayılır bir süre boyunca hayal kırıklığının sertliği yüzünden keder evinde oturmuşlardır. Dolaşan masmavi gökyüzünde uzun bir zaman sonra (ipek) zamanın çarkının iki el tarafından öyle bir büküldü ki örümcek ağı tıpkı onun gibi zayıf ve inceldi. Bunca acıdan sonra nihayet yeniden bir araya gelme fırsatı verildiği için şanslı olduklarında,

158. Sayfa

Yeniden kavuşmanın sevincine kapıldılar ve ayrılık zamanından şikâyetçi oldular.

Nazım

O bir bülbül gibi ağladı ve feryat etti.

Onu gül gibi aşık dinledi

İç çekti ve “ah aşkım” diye yakındı

Senin uzaklığın beni böyle yaptı

Yılların acısı ve kederi beni zorladı

Aklım hasarlanmış ve kalbim üzülmüştü

4.30. Çalgıların Bulunmasının Açıklanması

Tenbure (Tambur) Çalgısı, eski çalgılardandır ve Yunan âlimlerinin dilinde Tenbure iki kelimenin birleşmesindendir. “Ten”; yürek, “Bure” ise tırmıklamak demektir. O halde bu iki kelimenin anlamı yüreği tırmıklamaktır. Nakil edilmiştir ki; Tenbure bütün çalgıların üstadıdır.

Mustazad

Bir ahşabı yonttu ve iki yüz teli ona bağladı.

Dünyanın oyuncusu, kanun tarafından

Her bir telin yüreğinden yüz sızlama sesi çıktı.

Sonra ruh canlandı.

Çeng bir tür çalgıdır. Çalgıların gelinidir. Ve bazı bilgeler, öyle düşünüyorlar ki, Çengiye, Tenbur’un otuz iki perdesinden yapıldığına inanırlar. Rivayet edilir ki; “adı verilen bir yıldız olduğudur”.

159. Sayfa

Üçüncü semada bir yıldız var, ona “Zühre” diyorlar ve o gezegenin yedi yıldızından birisidir. O güneşe en fazla kırk dokuz derece uzak olan bir yörüngeye sahiptir. ve çalgıları kullanan nesillerin öğretmenidir. O yüzden onu Çeng’e atfedilir. “*Kesir al Tevarih*”’de yazılmıştır ki; “*Harut*” ve “*Marut*”, Babil topraklarına gelince, Allah onlara nefis ve şehvet duygusu vermiştir. O mekânda Zühre adında bir kadına âşık olduğu söylenmiştir. O iki melek onun cemaline (güzelliğine) aldandılar. Onun hayvani nefsine yakışanı yapmasını istediler. O, onların ısrarını kabul etti. Fakat sevgiliye secde etmelerine ve şarap içmelerini isteyerek isteklerini yerine getirmeyi erteledi. Çünkü mezhepi ve meşrebi buydu. Ve onlardan gökyüzü miracının farklı seviyelerine çıkabildikleri ism-i aham-ı öğretmelerini istedi. O iki melek onun isteklerini yerine getirdikten sonra isteklerini tekrarladılar. Ama daha sonra isteklerini yerine getirmeyi reddetti. Allah’ın Yüce ismini zikir etmiş ve üçüncü semaya yükselmiştir. Merhametli Hazretleri onun şeklini değiştirmiş ve ona bu iki meleğin rütbe ve mevkisini ona bağışlamıştır.

Ney, bir model çalgıdır ki kâinatın efendisi, mahlukların en temizi ve önderi, nurlu insan, bahçelerin gülü, iman sırlarının sahibi, günahların hekimi, yani Hazreti Muhammed Resulullah Sallallahu Aleyhi Vesselem döneminde bulunmuştur. Nakledilmiştir ki; Hazretleri, miraçtan dönerken sırrını söylemiş ve kimseye söylememesini Emirülmümin’in Ali Rezienhay’la söylemiştir ki, insanoğlunun tabiatından dolayı efendi de huzursuzluk ve sabırsızlık oluşmuştur. Çünkü efendi o sırrın ortaya çıkmamasına emretmiştir. Sonunda çaresizlikten çöle doğru yola çıkmış ve bir kuyuya varmıştır. O kuyuya başını sokup bir sır söylemiştir. Allah’ın izniyle kuyudan bir kamış çıkmıştır. Son olarak bir çoban o kamıştan bir ney çıkarmış ve dudağına koyarak içine üflemiştir.

160. Sayfa

Ondan öyle bir ses çıktı ki, bütün vahşi hayvanlar ve kuşlar, o sesi dinlemekten huzur buldular ve sakinleştiler. Allah en iyisini bilir. Kanun bir çalgıdır ki, Hekim Eflatun’dan kalmış ve onu Çengin şeklinden almışlardır. Ut, diğer tüm müzik aletlerinden en zarif sese sahip olduğu için tüm çalgıların efendisidir, on iki teli vardır (Altı çift teli) vardır, çift çifttir. Bütün ezgilerin anası ve babası olduğu söylenir. Telleri ipekten yapılmıştır. Berbat, bir çeşit çalgıdır ki; Hekim Pisagor bulmuştur. Ancak birisi gelmiş demiş; Yarın demircilerin pazarına uğra ki, sırlarından birisini sana aydınlatsın.

Robab; yüce Sultan Muhammed Harezim Şah döneminde revaçta olan bir çalgıdır. O dönemde (nadir) çalgıcılardan biri olan üstad Mahmud hayatının sonunda Rum tarafına gitmiş ve yüce makamın hizmetçisi, ariflerin sultanı, bilgelerin delili, Mevlâna Celaleddin Rumi, Mezarına nur olsun kabul etmiştir.

Kopuz güzel bir tınıya ve mükemmel bir sese sahip bir çalgıdır. Onun yaratıcısı, Sultan Veysi Celayer'dir. O, dönemin edvar ilminde çok maharetliydi.

Rud; Hazreti İskender Zülkarneyn döneminde revaçta olan bir çalgıdır. O dönemden, Emir Ahmet Samani dönemine kadar Tezkire-i Devlet Şahi de yazılmıştır. Bazıları Berbat çalgısının rud çalgısının aynısı olduğunu söylüyorlar.

Giçek bir çeşit sazdır ki; Sultan Mahmud Gaznevi döneminde bulunmuş ve onun yaratıcısı Hekim Nasır Hüsrev ve Ebu Ali Sina'dır. İkisi birlikte bulmuşlardır.

Şemame; Bağdat halifesi döneminde bulunmuş bir çalgıdır. Halifenin

161. Sayfa

aklının perişan olduğunu söylenmektedir. (Halife) Bu çalgı yardımıyla sağlığına kavuşmuş ve akli iyileşmiştir. O, Cemşid zamanından bize kalmıştır. Bir süreliğine kaldırılmış. Halife döneminde yaygınlaşmıştır. “Musikar” da denilir.

Neyenban bir çeşit sazdır ki; Harezim Şah döneminde, onun toyunda bulunmuş ve onun yaratıcısı ise Mevlâna Seyfeddin Abdülmümin'dir.

Çegane bir tür sazdır ki; Yunanlı hekimler bulmuşlardır. Yüzü uda benzemektedir.

Ruhefza bir tür sazdır ki; onu Çinli hekimler bulmuşlardır. Onun Robab gibi altı teli vardır.

Kingira bir tür sazdır ki; Hindistan hekimleri bulmuşlardır. Onun beş perdesi (teli) vardır.

Erganun bir tür çalgıdır ki; onu Rum hekimleri bulmuşlardır. Diyorlar ki onu kırk kişi (çalıyor) ve onun yüzü sanduka benziyordu. Üstatlar onun etrafında aynen halı dokumacıları gibi duruyorlar ve çalıyorlardı. En iyisini Allah bilir.

4.31. Bu Sanatın Yaraticılarıyla İlgili

Mesleğinin sanatının gezgini, ilahi sırların ilmini bilen, Allah'ın lütuflarına şamil olan, Allah şefkatini taşıyan, Cenab-ı Pirçengi (Allah rahmet eylesin) nakledilmiştir ki. Adil Anuşirvan döneminde, onun gücü (Anuşirvanın) varlığı o kadar büyük ki; ata bindiğinde iki yüz Türk ve Hindistanlı kulaklarına küpe takan ipek kıyafetli köleler ile birlikte gidiyormuş. Anuşirvan, dünyadan öteki aleme gittiğinde kısa zamanda (Pir çenginin) mülkü ve serveti kaybolmuştur. Fakirleşmiştir. Hilafet hak yolunun rehberine nakledilince, Vilayet sarayının valisi ve o ülkenin şariat ve tarikat tahtının reisi ve o ilahi toprakların ve âlemlerin hükümdarı, Hazreti Muhammed'in dininin ikinci sahabesi minberleri ve mihrapları süsleyen

162. Sayfa

Emirilmüminin (Müminlerin emiri) Ömer bin Hattab Allah razı olsun ulaştı. Pir-i Çengi bir gün onlardan korktuğu için Yesrib mezarlığına gitti. Çengi yanına koyarak demiş ki *“Ey Allah'ım, daima halk için çalışırdım, artık halk kulak asmıyor, bugün gelmişim senin için çalışıyorum ve ücret karşılığını senden istiyorum”*. Çeng'e el atmış ve mahzun yüreğinden bir nara atmış, çalmış ve ağlamıştır. Sonunda Çengisini başının altına koyup uykuya dalmıştır. Emirülmümin'in Ömer (Allah ondan razı olsun) rüyasında birisi ona demiş ki, *“Yesrib mezarlığında bizim bir dostumuz var, yedi yüz dinar hazineden al ona ver ve de ki 'bu senin Çeng çalma ücretinin karşılığıdır'”* Emirülmüminin Ömer Raziyaallahuenhü uykusundan kalkıp, hazineden yedi yüz dinar alıp, Yesrib mezarlığına gitmiştir. Her ne kadar aradıysa da yaşlı çalgıcıdan başka kimseyi görememiştir. Tabire göre yedi defa ve başka tabire göre yetmiş defa yaşlı çalgıcıya denk gelmiş ve kendi kendine *“Bu ihtiyar günahkâr olduğu için Allah'ın dostluğunu hak etmiyor demıştır”*. Sonunda orada başka kimse çıkmadığına göre tereddütle kendi kendine *“Belki de o adamdır dedi”* sonra gelip yaşlı adamın yanına oturdu. Birden efendi hapşırды, ihtiyar gözünü açtı. Hazreti Ömer'i gördü ve *“Ya rabbim ben senden ücret karşılığı istedim, sen Ömer'i gönderdin”* dedi. Bunu söyledi ve kaçmaya çalıştı. Hazreti Ömer dedi ki: *“Ey yaşlı, korkma ki Yüce Allah seni kendine dost tutmuş ve beni senin için göndermiştir. Sana ücretini veriyim”*. Ve o yedi yüz dinarı yaşlıya bırakmış ve onu korkuttuğu için çok özür dileyerek söylemiştir ki *“Eğer para biterse yine buraya ge Yüce Allah o kadar senin özelliğine övgü yaptı ki, beni senin yüzüne âşık etti ve söyledi ki sen yetmiş yıl ömrünü nasıl geçirdin anlat dedi.”*

Hazreti Mevlâna Celaleddin Rumi Guddis Allah Serruhu (Allah ruhunu mübarek kılsın) kendi mesnevisinde buyuruyorlar ki.

163. Sayfa

Mesnevi

Ömer'in zamanında bir Çengçi olduğunu duydun mu?

Güzel ve Şanlı bir ozan

Bülbül onun sesinden kendisinden geçecekti.

Onun güzel sesinden sevinçli yüz oluyordu

Dünyayı coşkuyla dolduran o ozan

O'nun sesinden acayip hayallere dalanlar

Ruhun kuşu kimin şarkısında kanatlanacak

Ve kimin yazısı ile ruhun zihninin perişan olacağı

O (Mevlâna Celaleddin Rumi) olanları yazdıktan sonra tefsir etti.

Gönül sözünü yaratan ve talihsiz aşkların çalgıcısı Cenab-ı Üstad Rudeki Hakkında: Çeşitli faziletleriyle yüce güneş gibi dünyada parlaktır. Cömertliğin koruyucusu, fazilet sahibi ilim ve kelandan haberdar olan, gerçekleri ve tanınanları bilen, makul işlere düzen veren, ilmin yollarına sahip olan, zamanın sırlarını keşfeden olarak tabir edilir. O, gece ve gündüz gibi gerçekleri kitaplarına ve zamanın sayfalarına yazmıştır. Çok sayıda el yazısı kitapları mevcuttur. Söylemişlerdir ki musiki dünyasında eserler yazan ve şiiri, fars diline getiren ilk kişiydi. Hoca Hamdullah Mustafî "*Tarihi Guzide*" de getirmiş ki (yazmış) Horasan tahtı, Emir Nasır Ahmed Samani 'ye verilince, o cennet gibi vilayetin güzel havası emire iyi geldi. Bu yüzden ana taht merkezinin bulunduğu Buhara memleketini unuttuğunu yazdı. Ümera hile yaptılar ama Emir'i Buhara'ya gönderemediler. Sonunda herkes Mevlâna Rudeki'den yardım istedi. Bir gün Mevlâna şarap meclisinde, doğaçlamayla bu beyitleri nazım usulünde söyledi.

164. Sayfa

Nazım

Dediğimiz aklımıza Cuyi Mülliyan geliyor.

Uzun zamandır geride kalan o sevgili dostları özlüyoruz.

Ey Buhara mutlu ol ve mutlu yaşa

Sana karşı sevinçle emirimiz acele ediyor

Emir Selvi ağacı ve Buhara bahçesi gibidir.

Sonunda al ey bahçe Selvi ağacını

Şu üç beyit Emir'in hoşuna gitmiştir. Aynı zamanda atına binip Buhara tarafına doğru yola çıktığı söylenir. Üstad her ilimde çok yetenekliydi. “*Kelile ve Dimne*” kitabını nazım usulünde yazmıştır. O'nun mahlası “Rudek”tir. Rudek, Buhara da efendisinin olduğu bir semtin adıydı ve Rudek çalgısını çok iyi çalması sebebiyle bu mahlası kullandığına tüm tarih yazarları hemfikirdir. Ve en iyisini Allah bilir.

En zarif şair belagatlı (iyi konuşan) adamlar arasında en iyi ifade edilen Hazretleri Hoca Hüsrev Dehlevi hakkında: O kıymetli ruhunu sürekli olarak arındırdı ve batını nefisini tasfiye etti. O dönemin büyüğü, asil insanlar tarafından saygı duyulan kişiydi. Sıradan insanların ve havasın sığınağı ve zamanın büyük adamları için bir modeldi. Mesleğinin başında Sultan Muhammed Şah'ın öğrencisi iken, emir unvanını aldığı söylenir. O'na Allah'ın inayet esintisi burnuna dokununca, padişaha hizmet etmekten vazgeçmiş, asillerin sultanının yüksek sarayının hizmetkârlarına bağlanmak istediğini padişaha açıkladı ve Salihlerin delili şeyhlerin şeyhi Nizameddin Evliya'dır.

165. Sayfa

Bütün zamanını riyazet³⁶ işleriyle geçiriyordu. Şeyh Efendi vaktinin çoğunu parlak ve mucizeler yaratan diliyle “*Ümit ederim ki kıyamet gününde beni bu Türk'ün kalbindeki ateşin hararetinden dolayı günahlarının bağışlanacağını umduğunu söyler*”. Şeyhülevliya Hindistan'ın kusursuz şeyhlerindendir. Mutasavvıfların Şeyhi El Arif Ferid Şeker Ganj'ın müridi ve takipçisidir. Allah

³⁶ Nefis Terbiyesidir

onun sevgili ruhunu mübarek kılsın. Hikmetin sığınağı ve aklın kemali Mevlâna devlet Şah kendi tezkiresinde yazmıştır ki; nihayet Şeyh Muslühiddin Sadi Şirazi'nin Hindistan'daki Emir Hüsrev ile tanıştığını ve Emir Hüsrev Şeyh'e derinden inandığını yazmıştır ve şu beyitlerle ifade etmiştir.

Nazım

Sarhoş Emir Hüsrev anlamlı kadehini doldurdu.

Şarap Şiraz'da olan meyhanedendir.

Yüce hükümetin hikmeti, faziletin kaynağı, Hâce Abdullah Lari hakkında: Büyüklüğün bahçesi ve yardımsever, yüksek dereceye sahip, hikmetin koruyucusu ve yüce hekim, hastalıkları yok eden ve çeşitli hastalıkları iyileştiren, Emir Timur Güregan ile aynı dönemdeydi.

Cennetin belirtisi, şerefin kaynağı Cenab-ı Mevlâna Kasım Rabbani hakkında: Din yolunu takip eden, dünyevi ilimlere hâkimdir. O hakikatin sırlarının anlamlarının hazinesiydi, fazilet ve ilimde ikinci bir Cüneydi gibiydi. Parlak hafızasıyla sırlar bahçesinde bir çiçek gibiydi. Güzel konuşması ve ahenkli sesi bülbül gibiydi. Neredeyse bütün taifeler onu makbul görürdü. Özellikle önde gelen alimler olmak üzere her alandan kişi tarafından onaylanır, halk ve soylular tarafından kabul edilirdi. Ariflerin hanı, hakikati arayanların rehberi, şeriatın sultanı, ülken 'in gerçek padişahı Hazreti Şah Kasım Envar.

166. Sayfa

Sözleri makbul olan, dergâhın mürşidi, Allah'ın gözdesi, Derviş Ahmet Kanuni'nin hakkında; Sözleriyle ruh kuşunu beden kafesinden uçuran ve büyüleyici ezgisiyle sabır ve tahammül fidanını büyüten, taifelerin kalplerinin toprağında, neşe ile onların yüreklerini ısıtıp, görüşmelerden istediklerini elde etti. Müritleri onu sevgiyle takip ederek, onun talebesi oldular ve tasavvuf zaviyesinin münzevileri onun aşk ezgisinin ok gibi olan ucunu, bir gül goncası gibi kalplerine dikti. Üstad, meclisinde parlak (ika³⁷) ilmine başladığı zaman kulak paslarını aydınlatıyormuş. Takvalı dindar derviş, Cenab-ı Ahmed Kanuni doğum yeri ve kökeni

³⁷ Musiki ve şiirde ritim

Semer kand ve çevresiydi. Daima nur saçan Mahdumi Efendi'nin dergahında; yüce Şeyhülislam, taifenin imamı, evliyaların ve dindarların sultanı, Allah'ın dergahının imamı ve alemlerin rabbinin gözdesi, yeryüzündeki evliyaların en temiz Hazreti Hoca Ubeydullah Han Allah onun sevgili ruhunu mübarek eylesin. Kıyamın hizmetkarıdır. Dönemin eşsiz incisi ve ilki, Üstad Muhammed Divane öyle ney çalardı ki, O'nun Ney'inin sesi, İsa'nın nefesi gibi yıllarca ölümlerin vücuduna hayat üfleyen, bir ney çalgıcısıydı. Neyi üflediğinde, zevk alanların ruhlarına, derinden dokundu ve bu işiyle içi temiz olanların niyeti gibi insanoğlunun hayatındaki çalı çırpıdan temizledi. Gökyüzü onun Neyini oymak için bir ateş kıvılcımını belirledi. Ustanın kökeni ve doğum yeri mübarek Semer kand şehriydi. O tüm hocaların hocasının Ahrar Hoca'nın (mezarına nur) hizmetindeydi. Tasavvuf yolundaki seyyah, hakikat ilimlerinin sırlarının bilgisi Mevlâna Divane Hesami

167. Sayfa

Her zaman kıymetli nefsinı temizlemekle ve sürekli olarak yüce zihnini temizlemekle meşguldü. İlahi vahiyleri beyitleriyle düzenliyor, zahiri yolun usta bir sufisiydi. Efendinin doğum yeri Hivek (Hive) dir. Onun mukaddesliğinin hizmetinde olduğu, yücelerin seçilmiş ve takva kervanının önderi, yani Hoca Ubeydullah Ahrar (mezarına nur) hizmetindeydi. Şu kaside onun büyüleyici şiirlerindendir.

Nazım

Ey gönöl, beden zevklerine esir düşen aşağılık adamlar gibi olma.

Güçlü kılıcınla benlik devinine (şeytanın) boynuna vur

Bu dünyanın işlerine daha az güven.

Kalbini yoldaki her engelden kurtar.

Güzel lale yüzünün aşkına, elbiseni yırtma

Pişmanlık gözyaşını her zaman cübbene dök.

Sen hedefi vuramazsın, çünkü gururlusun

Amacına asla ulaşamayacaksın çünkü kibirlisin.

Ve gururunu ve huysuzluğunu göster.

Doğru olun ve (Allah'a) güvenin, çünkü doğruluk yolu

Elçi (peygamber) Veysel Karani'ye bir kaftan gönderdi. (Hediye etti)

Delilik âlemine girin ve aklınızın aldatılmasına izin vermeyin.

Gaflet pamuğundan cübbe ve gömlek dikme(kendine).

Mübarek mezarı Karakulda iki nehir arasında ki Ata kapısının yanındadır.

Yüce Şeyh küçüklerin büyüklerin imamı, Hazreti Şeyh Abdullah Mübarek (mezarına nur) Mukaddes nefesinin nasihatı ve temiz kaleminin kokusuyla yüce hazretleri dönemin mürşidi ve zamanın önderi, yaratılanların seçkini, Devirin şeyhlerinin en üst hocası, çaba ve gayretlerin işaretine sahip olan.

168. Sayfa

Vahyin ve lütfun sancaklarının keşfedicisi, araştırmacıların (alimlerin) sultanı, aklın delili, olarak vasıflandırılan rabbani, ilâhî ilmin ve kerametlerin hazinelerini güzel kokular ile süslemiştir. Hayır işlerini ve iyilikleri kaynağından neşrediyordu. O efendinin doğum yeri ve soyu Ürgenç vilayetidir. Çahartag mevkiindendir. Nakledilmiştir ki; Emir Timur Gürgan o vilayeti fethettiğinde oranın halkı perişan halde ölmüş ve her tarafa dağıldığı anlatılır. Ashabı ve müritleriyle Buhara'ya gelmiş ve gelişiyle Candar mevkiini şereflendirmiştir. Birkaç gün o köyde kaldıktan sonra o yerin havasını efendi beğendi ve bir Han gâh (tekke) yaptı. Sonsuz servet ve sonsuz saadet sahibi bazı kimseler, onun Kâbe benzeri saygın sarayında hizmetçi oldular. Bir gün onlar sordular ki *“Acaba bu köyde, bizim toplantımızda Kuran okuyan bir hafız var mı?”* Birkaç kişi dediler ki, *“Bir çocuk yetişmiş ki sesi çok güzeldir.”* Onu istediler, okşayıp buyurdular ki; *“Oku!”* Okumaya başlayınca, merhametli Allah'ın yardımıyla öyle bir okudu ki o tekke halkının bağırışları gökyüzüne yükseldi. Şeyhin büyüleyici (sihirleyici) dikkatiyle lütuf gördü. Bir müddet sonra efendi, kendi diyarına dönmeyi düşündü. Gitmek istediklerinde, bahsedilen hafızın annesi gelip, oğlunun elini onların eline koydu (onlara emanet etti). Onlar Ürgenç'e ulaştılar, bir köyü seçip, bir müddet erbain ile meşgul oldular. Birden Efendi tekrar Buhara'ya dönmek istemiştir. Buhara'ya dönmek istediğinde, o hafız bir hastalığa yakalanmış, bu daracık geçici yerden kalıcı alanın genişliğine göç etmiştir. O'nu tabuta koyup, kendileriyle birlikte götürmüşler.

169. Sayfa

Candar mevkiine gelince o beyaz başlı yaşlı kadın, onları karşılamaya gitmiştir. Fakat yakışıklı oğlundan hiç eser göremedi ve onlara sordu ki “Benim oğlum nerede?” Onlar, “Senin oğlun şimdi şu tabuttur” dediler. Yaşlı kadın bağırıp ağlamaya başladı “Ben çocuğumu size canlı emanet etmiştim siz bana ölü getirmişsiniz”. Efendi, tabutun yanına gelerek söyledi ki: “Ey hafız sen canlısın kalk!” Yüce Allah (ezze ve celle) emriyle o tabut hareket etmiştir. Tabutun içinden o hafız çıkarak demiştir ki “Selamünaleyküm.” (Bu sebeple) Bu köye Candar (canlı) adı verilirdi. Bu olay Emir Timur Gürkani’nin saltanat döneminde olmuş ve Allah en iyisini bilir.

Turan âlimlerinin en şerefli ve dönemin en büyük âlimlerinden Mevlâna Şerafeddin Yezdi (Allah rahmet eylesin) hakkında: Bilim ve iyi konuşma sanatında son dereceye gelmiş, zekâsı ve hünerleriyle akranlarını geride bırakan birisidir. Yazılarının teşbihi gizli, şiirleriyle dinleyenlerin gözünde inci gibi mücevherlerden daha iyidir. Fars ve Irak’ta, büyük sultanların ve saygıya sahip olan hükümdarların yanında yaratıcı kalemıyla gece gündüz çalışarak aziz, saygıdeğer ve muazzam çok sayıda eser yaratmıştır. Mevlâna Şeref’in yazdıklarından birisi, “Balagati Ayati Zafername” kitabıdır ki Fars üslubu ve tarih tekniğinde onun gibi eser yoktur. Bu asil kitap, Mirza İbrahim bin Şahrüh Bahadır’ın yardımıyla sekiz yüz yirmi sekizinci (1424-1425) yılın aylarında bitmiş ve “Zafername” ismini almıştır.

Demişler ki Eflatun gibi olan Hazretleri Mirza Uluğ Bey Güregan’ın, (mezarına nur) bir rasathane inşa etmek istedi, ama yapmaktan aciz kaldı. Mevlâna Şerif’in fazileti ve şöhreti bu topraklarda yayıldığından dolayı o Yezd’den Mevlâna’yı çağıran bir mektup gönderdi. Mevlâna mektubu okuyunca, yapmasından aciz kaldıkları şeylerin farkına vardı.

170. Sayfa

İnşaat ile başa çıkmak için. Bu Rubai’yi besteleyerek (sultana) gönderdi.

Kıta

Üzüm hoş, şarap hoştur.

Nişabur’un pazarı güzeldir.

Zinhar Yezd’den çıkmaktan sakın.

Davulun sesini uzaktan duymak güzeldir.

Şu dörtlük, Cenab-ı Mirza'ya (Uluğ Bey'e) ulaştığında anladı ki, Rasathane'nin şekli davul şeklinde olması gerektiğini anladı. Bu sebeple, Rasathaneyi davul şeklinde inşa etti. Mevlâna Şeref dönemin advar ilminde çok maharetliydi.

Emir Ali Şirin Zikri: Adalet denizinin incisi, heybetli gökyüzünün sırlarının sahibi, büyük Emir adalet ve imanın nazırı, Emir Ali Şir Nevver (mezarına nur) Sultan Hüseyin Mirza'nın dergâhının emirlerindendir. Şartlar bakımından o sultanın yüce sarayının diğer emirlerini geride bırakmıştır. Hünerini ve faziletini sürekli olarak göstermiştir. Onun muhterem babası asil Çağatay ulusundandır. Dönemin ün sahiplerinden ve Sultan Babür'ün yüksek rütbeli emirlerindendir. Devlet işlerinin idaresi ve (ülkenin) adaletin devamını gözetmekle meşgul olduğu halde, (aynı zamanda) yazı ve beste ile de uğraştı. Şiirin akıcılığını güzel konuşma ve advar musiki ilimi konusunda büyümlü beyitleri ve coşkulu şiirleri, en kıymetli konuşmaları ve güzel sözleriyle dönemindekileri geride bırakmıştır.

Cenabı Üstad Mevlâna Benayi Hakkında: Mimar Üstad Muhammed Sebz'in oğluydu. Musiki makamları ilminde dönemin nadir bulunanlarındandır. Öyle ki gece ve gündüz çalışarak sayfalarında çok sayıda nakş (eser) ve sayısız ³⁸Sot yazmış özellikle Rast kolunda ve Muhammes usulünde bir Sotolnekş bestelemiş.

171. Sayfa

Hafızlar arasında çok meşhurdur. Beyiti şudur;

Nazım

Ey yürek, şölene kederlenmeden gitme

Keder üzerine yoğunlaş ve kedere dön.

Bir dileği yerine getirmek için yaşlarla dolu gözlerle ne kadar beklemek istersiniz?

Yaşla dolmuş gözlerine, hüznün toprağını, sürme sür.

Daha ne kadar bu dünyanın boş vaatleriyle kendini aldatmak istiyorsun?

Bu dünyayı ölümün kalemiyle çizin.

³⁸ Bir çeşit şiir türü

Fatih Han, Sultan Hüseyin Mirza'nın emriyle, Belh 'de yer alan Ali Bin Ebu Talib (Allah ondan razı olsun) müminlerin emirinin türbesini tamir etmiştir. Bu sebeple Mevlâna, “Benai” mahlasını benimsedi. Yüksek göğün zirvesindeki cennet mekân Esadullah Elgalib Ali Bin Ebu Talib (Allah ondan razı olsun) Hoca Heyran köyünde, H.885/M.1480 (1480-1481) yılında, Veliâht Mirza Baykara, hükümdarlığının sancağını yükselttiğinde ve tebaasının hamisi olduğu zaman İslam'ın kubbesi Belh'te çok şaşırtıcı bir olay yaşandı.

172. Sayfa

Kısa şekilde olay şöyle ki; Büyük Urefa'nın (ariflerin) Sultan Bayezid Bestami'nin soyundan gelen Şemseddin Muhammed isimli bir sufi mürşidi, o yıl Kabil ve Gazneyn taraflarından İslam şehri Belh'e gitmiştir. Mirza Baykara ile tanışma şerefine ulaşmıştır. Sultan Sencer bin Melik Şah, Selçuklu döneminde yazılan bir tarih kitabını, ona gösterdi. Yazılana göre; evliyaların lideri ve temiz yürekliğin büyüğü, barış ve şefkat ışığının geldiği yer, Allah'ın muzaffer aslanı, Emir el Mümin'in Ali Bin Ebu Talib Reziyallahu Teâla Enhu'nun (Yüce Allah O'ndan razı olsun) mezarı, Hoca Heyran köyündedir. Bu sebeple Mirza Baykara Belh'in seyitlerini, kadılarını, soylularını ve ayanlarını toplayıp onlara danışarak söylenen köye gitmiştir. Belh 'ten köye gidiş, üç fersah uzaklığındadır. Kitap'ın belirttiği yerde bir kubbe görmüşler ki ortasında bir mezar varmış. O mezarın kazılmasını emretmiş, kazdıklarında ise beyaz taştan bir levha ortaya çıkmıştır. Levhada “*Hüza Kabir Esadullah Ahi Resulullah Ali Veliyallah*” yazmaktadır. (Şu Allah'ın aslanının mezarıdır) Birden orada olan herkesin içinden feryat figan sesleri, saraya ve semaya yükselmiştir. Herkes o kutsal topraktan şifa almak için oraya dokunuyordu. Yoksullar, Nadirler (adaklar) vermiş, ihtiyaç ve ihlas kapılarını açmışlardır. Mirza Baykara vaziyeti bu şekilde görünce Herat'taki Han'ın ikametgâhına yıldırım ve fırtına hızında bir haberci gönderdi ve durumu yüce sarayın hocalarına izah etti. Hakan Mansur, durumdan haberdar olduktan sonra şu vakanın meydana gelmesinden şaşırıp o türbeye gitmeye hazırlandı. Çok sayıda Emirler ve Havaslarla o tarafa hareket etti ve vardıktan sonra

173. Sayfa

Bütün ihlasını (içtenliğini) yerine getirdi (dualar etti). Molla Benayi'ye, cennet mekânlı mezarın üzerinde yüksek ve büyük bir kubbe yaptırmasını emretti. O'nun etrafına eyvanlar ve teraslar yaptırdı. O köyde dükkânlar ve hamam dâhil bir pazar kurdu. Belh 'in nehirlerinden

birisi ki Şu anda nehir “Őahiye” isminde tanınmıştır. O bereketli mezara vakfedilmiŐtir (baŐıŐladı). Yüce tekkenin reisliğine Seyyid Tacettin’i koymuştur (Seyyid Börke’nin akrabalarındandı). Ve ağır olan Őeyhlik iŐini Şehzade Bestami’ye vermiştir. BaŐıŐ ve adak görevini vermiştir. Sonra yüce Han, Harat semtine dönmek istemiştir. Sağlığıyla kıymetli Şehire dönmüş ve Mevlâna Benayi bir defa içi temiz Emir Mir Ali Şir’e küserek cennet gibi olan Semerkand’a dönmüştür. O vilayette Sultan Ali Mirza’nın Őefkati ona ışık saŐtı. O yer Muhammed Şibanî Han’ın eline geÇtikten sonra Han’a tabi oldu. Sarayın seçkin kişiler arasında yer almış ve o yüce Han’ın öldürölmesinden sonra oğluna katılmıŐtır. Necm³⁹ -Sani Maverâünnehir’e geldiğinde, KarŐiye vardığında o Şehir için katliam emrini vermiş, ve o zalimlerin kana susamış kılıcıyla Mevlâna’nın hayatının ipliğini kesmiŐlerdir.

Konuşma üstadı ve eski kanunları yenileyen Cenab-ı Firdevsi hakkında: Onun fazileti ve büyüklüğü güneş gibi apaŐıktır. Tüm zamanların Őairlerinin en iyisi ve yüksek rütbeli âlimler grubunun lideriydi. Şair olmasının yanı sıra çok da faziletlidir (bilgilidir). Öyle ki bazıları onu “Hekim” diye yazmıştır ve musiki ilminde dönemin yegânesi ve zamanın biricik mücevheriydi. Söylemişler ki Őahnamesi Beyati ahenginde ve du yek usulünde okumak onun yeteneğidir. Firdevs’inin ilk adı Hasan’dır. İŐhak Bin Şeref Şah’ın oğludur. Bazı yazılarında İbn-i Şeref Mahlas olarak kullanmaktadır. Tus köyünde sahibi olduğu

174. Sayfa

bir Kehriz⁴⁰ ve cennet denilen dört bahÇesi varmış. O’nun doğumu o bahÇede olmuştur. Mahlası Firdevs’idir. Devlet Şah efendi kendi tezkiresinde yazmıştır ki; Tus’un emiri (firdevsiye) zulüm ve kötü muamele etmiştir. Tus’daki sıkıntı nedeniyle Gazneyn’e gelmiştir. Bir müddet sonra Sultan Mahmut dönemin ’de söylemesiyle “Őahname” Őiirlerini yazmayla meşgul oldu. Otuz yıl içinde Őahname’nin üçte ikisini Şiir çerÇevesinde getirmiş ve sultana takdim etmiştir. Kimyacı Sultan makbul görmüştür. Onun mürebbisi (hocası) Őemsülküfatün Hoca Ahmed bin Hasan Meymendiyyi. Çoğunlukla Hoca Ahmedi övmeye çalışıyor ve Ayaza’ya daha az teveccüh ediyordu. Ayaza’nın bu sebeple kalbi kırılmıştır. Bir gün sultanın Has meclisinde Firdevs’inin Rafizi⁴¹ mezhebinden olduğunu Han’a söylemiştir. Sultan, din ve mezhep konusunda çok katıydı ve ona göre Rafizi’den daha kötü bir mezhep yoktu. Ondan sonra bu sebepten dolayı Firdevsi, Sultan’dan korkmuŐ ve Sultan onun hakkında

³⁹ Sarayın Emiri

⁴⁰ Yer altında su kanalı

⁴¹ Őia mezhebinde ki bir grup

kuşkulanmıştır. Her halükârda “Şehnamenin”, nazımını bitirdi ve yüzlerce hile ile Tus’a ulaştı. Sultanı eleştirmek için birkaç beyit eklemiştir. Bu beyitler bu şekildedir.

Nazım

Ey toprakları fetheden Mahmud Şah.

Kimseden korkmuyorsan Allah'tan kork.

Sultanın annesi asil bir [kadın] olsaydı.

Dizime kadar gümüş ve altın param olurdu.

Ayrıca (Sultanı) küçümsemek için aşağıdaki kıtayı besteledi.

175. Sayfa

Kıta

Bir ağaç doğası gereği acı olduğunda

Eğer cennet bahçesine ekersen

Eğer sulama zamanında cennetin akarsuyundan

Köküne bal ve bal özü akıtırsan

Sonunda doğası kendini gösterecek

Aynı acı meyveyi verecek.

Nakledilmiştir ki; bir gün Sultan Hüseyin Mirza bir şenlik kurmuştur. Ortaya altınla dolu bir leğen koymuş ve âlimlere ve bilgelere şöyle söylediği rivayet edilir: “*Birisinin Timurname’yi şiir şeklinde yazmasını istiyorum ki bizim atalarımızın ve ecdadımızın ismi kıyamete kadar dünyada kalsın*”. Mevlâna Nureddin Abdurrahman Cami iltifat edip buyurdular: “*Şiir üstadı Firdevsi bu işi halledebilir.*” Mevlâna Hatifi Efendi yerinden kalkmış demiş ki: “*Ben şu parçaya cevap vereceğim*” ve doğaçlama şeklinde Mevlevi efendiye cevap vermiş. Atfedilen parça şudur ki;

Han’ın önem verdiği kuzgununun yumurtasını

Cennet bahçesindeki tavus kuşunun altına koyarsan

Onun beslenme süresinde

Ona cennet incirinden yem verirsen

Ona akan pınardan da su versen

Eğer o yumurtaya hazreti Cebrail üflerse

Sonunda kuzgun yavrusu yine kuzgun olur

Bahçedeki tavuskuşu ise boşuna emek verdi

176. Sayfa

Hazreti Mevlevî, “*Timurname*’yi” söylediği tefsir için onu tebrik etmiştir. Firdevsi 411 (1020-1021) yılında vefat etmiş ve kabri Tus şehrinin Abbasiye mezarının kenarındadır. Diyorlar ki; Şeyh Ebul Kasım Gürgani (Allah ona rahmet eylesin) Aleyhi Firdevsi 30 yıl Mecusileri (Zerdüştler) övdüğü için namaz kılmamıştır. O gece Şeyh rüyasında görmüştür ki Firdevsi’ye cennette yüksek makamlar vermişlerdir. O sormuştur ki bu dereceye nasıl ulaştın? Söyledi ki “*Yüce Allah’ı övmek ve tesbih etmek için söylediğim beyit içindir*” demiştir.

Beyit

Dünyadaki her şey sensin

Ne olduğunu bilmiyorum ne olursan o’sun

İhtişamlı faziletli Mevlâna Mirek Çengi Buhârî Efendi’nin Hakkında: Dönemin yüce alimlerinden. Söyleniyor ki; Efendi ilk başta annesinin yanında Çenk çalışırmış. Çok yakışıklıymış. Bir gün ilim peşinde olan birisi onu görmüş, onu sevmiş ve onunla tanışmış, şefkat göstermiş, onunla yakın arkadaş olmuştur. Onu Çeng çalmamasını tavsiye ederek, dini âlimlerin tahsiline teşvik etmiştir. İlk başta tahsil için Harezmî’ye gitmiştir. Ve o diyarın en büyük âlimi, faziletli Molla Kelam Efendiydi ve Molla Mirek’e çok önem verirdi. Molla Mirek kısa bir süre içerisinde her şeyi mükemmel şekilde öğrenmiştir. “*Hikmetülayn*” kitabına bir şerh yazdıktan sonra, Melikşah’ın meclisinde Mevlâna Rükneddin Kati için yaptığı görüşmede, huzuruna kimya eserini takdim etti. Mevlâna onun için hayırlı dua etti.

177. Sayfa

İlahi sırların indiği yerde, ebedi zenginliği bilgi hazinesinde, sonsuz nehrin kaynağı, ilahi madenin yakutu, meclisin daimî has arkadaşı, Üstad Şadi Efendi'nin Hakkında: Habeş (bu günkü Basra) kökenlidir. Ama Başkent Herattaki Sultan Hüseyin Mirzanın sarayındaki âlimlerine katıldı. Her zaman yüce sultanları ve saygı değer hanları, güneş gibi aydınlatarak parlak zihinlerine sevgi tohumunu, dikeyordu. Her zaman saygı makamında, itibar ve hürmet görmüştür. Bu eski dünyanın ezgilerinin bestecileri ve bu sonsuz gök kubbenin şairleri, kendilerini onun kalbinin ve aklının güzelliğine bağladılar ve paha biçilmez talimatlarıyla eğitildiler. Üstadın on iki öğrencisi vardır. Her biri kendi dönemlerinin nadir bulunanlarındandır. Üstad Irak Makamında ve Fer usulünde on iki nakş bestelemiştir. Her on iki öğrencisine de birer birer öğretmiştir. Herhangi biri bestelediği nakş söylese (daha iyi çalarsa) o nakş ona verilmesini şart koşmuştur. (Hoca Yusuf Andicani) Muhammes usulüne özel olan sümbülü iyi icra etti. Hoca Yusuf Andicani en güzel söyleyendi. (Üstad Şadi) Bu şiiri ona bağışlamıştır. Bu şiir, onun adına meşhur olmuştur. Türk usulüne has olan “*Mah hilal*” Gulam Ali Şunkara bahşedildi. “*Dil Şişe*” Şahi'ye özeldir ve Mir Ahu'ya vermiştir. “*Nakş Hançer*” Muhammese özeldir. Ali Kardmal'a bağışlamıştır. Diğer nakş'ı Ali Can'a vermiştir. Dünya sayfasında üstadın birçok nakş'ı ve savt'ı kalmıştır.

Yüce faziletli âlimleri yetiştiren, cömertliğin sahibi, nağme ve ezgi usulüne sahip, Üstad Şahkulu Kuceki Herati Efendi hakkında: O musiki ilmi âlimleri, bilimin sırlarını talep edenler, onun şerif vücuduyla gurur duyuyorlardı. Yüce sultanlar her zaman onun zatı-ı şerifleriyle iftihar duyup ona saygı ve özen gösteriyorlardı. O'nun değerini ve kıymetini arttırıyorlardı. Her zaman Cuybar, ilm-i ika (Ritmik döngü ilimi) suyuyla, fan-i alhan (melodi besteleme sanatı) gülistanını, sürekli yeni tutup sulardı.

178. Sayfa

Üstadın doğum yeri ve kökeni ise Irak'tır. Hüseyini (makamında) ve Muhammes usulünde söylenmiştir ki, başka hiçbir ustanın (herhangi bir) enstrümanla çalamayacağı bir amel ve pişrev besteledi.

Hakikat ilimlerinin tanınan arifi, tarikatın kâşifi, dikkatiyle hünerli sanatçı üstad Mevlâna Kevkabi Buhârî: Faziletlerinin ve marifetlerinin nuru, dünyaya ışıltı saçan güneşin ışıltısını, dünya üzerinde yaşayanların dörtte birine saçmaktadır. Musiki ilminde Mevlâna

Efendi'nin çok şiirleri mevcuttur. Kavl, Amel, Kar, Rihte, Sac ve Zarb-al feth, Çahar Zerb, Savt ve Nakş hakkında birçok beste yazmıştır. O zamanının Hoca Abdülgadiydi (Meragi) idi. Kendisini yüce Abdurrahman Cami Efendi'nin öğrencilerinden olduğunu iddia ediyordu. İlahi liderini peygamberlerin sonuncusunu övmek için Allah onu kutsasın ve huzur versin. Hüseyini makamında Zerbül Feth yazmıştır. Üstadlar, onun söylemlerine hayrandılar. Ancak tüm zamanların unutulmaz musiki eserlerinden bir olan Rast makamında bir külliyyat bestelemiştir.

Nazım

Rast perdesini Hicaz perdesine eklemek istiyorsanız

İsfahan dan Irak'a tarafının bir bakış atmak

Rehavi perdesini devenin çanına bağlamış

Buseleyki, Hüseyini gibi oku

Buzurg (Gururlu) olmayın ve Kuçek (alçak gönüllü) olmayın

O makamda uşşak(sevgililer) nava ile ilgilen

ve bu beyitler ki onun her beyitinin bir makamı ve iki kolu vardır. Bu şekildedir.

179. Sayfa

Kavkebi

Makamların sayısı sekiz artı dört 'tür.

Her makamın zorunlu olarak iki kolu vardır.

Rast makamı, dertleri gideren hazinedir.

Penç gah gibi mübarka da gereklidir.

Hicaz, bereketli bir hurma olarak gelir.

Sigah ve Hasar o hurma ağacının meyvesidir.

Her kim İsfahan'dan bilgi alırsa.

Tebriz'e ve Nişabur'a yola çıkar.

Irak makamı, zevk ve arzuyu artırır.
Bazen Irak bazen mağlup çalın.
Uşşak makamında çaldığınız zaman
Zabolda ve Ucda ezgilerini icra etmek.
Hüseyni, üstün makamlardan biridir.
Du gah eşi Muhayyer ile birlikte geldi.
Kim Buselik' te ustalaşmak isterse, çalmalı
Aşıra ve Sebardan melodi yapar.
Nava'dan tüm dünya huzursuz olur
Çeşitleri Nevruz haradır Mahur dalıdır
Bir Çeng çalındığında vızıltı gelir
Onun iki makamı Hümayun ve Nuheftun türeyecektir.
Zengule'den sonra müzisyenin bestesinde
Çehar gah gelir ve sonra Uzzal göründü.

180. Sayfa

Beyit

Eğer Kuçek makamını bilerseniz.
Rekeb ve Beyati'de şarkı söyleyebilirsin.
Rehavi Nevruz-ı Arap tarafından dize getirildi.
Kalp, Acem Nevruzuyla sakinleşir.
Her usulde iki dal söylendi.
Şimdi onun tertibatına kabul etmeliyiz.

Söylemişler ki Nevvab, Ubeydullah Han Herat vilayetini kuşattığında, ona göre şiirden daha değerli bir şey olmadığı için, şehrin şairlerinden şiirler talep ettiği rivayet edilir. Her şair

onu övmek için bir şiir besteledi ve ona gönderdi. Mevlâna Helali şu rubaiyi söyleyip göndermiştir.

Rubai

Ne zamana kadar Özbeklere Han olacaksın

Horasan'ın yağmacı padişahısın

Senin inancında İslam'ın kokusu yok

Eğer sen Müslümansen ben kâfirim

Bu işin sebebi şudur ki; Şah Tahmasb defalarca söylemiştir ki, “*Ubeydullah Han kendisine hicivleme⁴² yapılmayana kadar güveni olmaz*”. Bu sebeple bu şiiri yazıp göndermiştir. Ama Han o vilayeti işgal ettiği gün, Mevlâna Helali korkudan şu kasideyi Han’a yazmıştır fakat kaside beğenilmemiştir. Kaside budur;

Horasan yeryüzünün kalbi çünkü

Ki Ona can geldi yani Ubeydullah Han geldi

181.Sayfa

Yaşasın görkemi başının tepesinde olan Ulu Şanlı Han.

Talih kuşunun (hama kuşu) koruyucu tüyüne ve kanadına sahiptir.

Hanlar Hanı ki onun güvende yatması için

Melekler onu korumak için avlusunun köşesine gelirler.

Gayret meydanında öyle becerikli ki Rüstem’in pençesi

Onun eli eski bir kemik gibidir.

Onun hızlı, altın nallı atı güneş gibidir.

Doğudan giden ve ertesi gün batıda görünen

⁴² Eleştiri

Ay ve gezegen, talihli kaderiyle birleşti.
bu nasiple gökteki güneş gibi gelir en hayırlı han
Yeri ve zamanı, onun adaleti kapsadı.
Ki yer beşiğinde son mehdi gibi geldi
Eğer kalem, sözde küstah olduysa kusura bakmayın
Çünkü bu zavallı adam kılıç tehdidi altında bir söz söyledi.

182. Sayfa

Konuştuğumuzda dili suçlayamayız.
Ama dile bir nokta ekleyince ziyan oldu.
Ya Rabbim dünya var olana kadar Sultanımın emrinde olsun
Ki o dünyanın canıdır ve onun takdiriyle can ve dünya geldi.

Molla Helali'nin doğum yeri ve kökeni Herat şehridir. şu kasideyi Han'a atfetmesine rağmen Han'a makbul gelmedi. Ayrıca Han, Molla Helali'nin Rafizi inancında olduğunu fark etmiştir. Onun öldürölmesini hükmetmiştir. Onun ölüm tarihini şiir'de güzel söylemişler.

Tarih

Zühitten ve takvadan hariç Molla Helali'yi görün.
Her zaman elinde isyan kitabı olan
Herat şehrinde Allah'ın kılıcıyla öldürölldü.
O yüzden ölüm yılı olmuş

Helali'nin ölüm haberi her tarafta yayıldıktan sonra, şah Tahmasb duymuş çok perişan olmuştur.

183. Sayfa

Mevlâna Kevkabi Efendi'nin Hakkında: O dönemde (sekizinci) kible, insanların göz bebeği Hazreti İmam, Horasan Sultan'ının övgüsünü alarak bir kaside yazmıştır. Han Hazretlerinden pırıl pırıl olan Meşhette, şerifin güzel kokulu mezarı ziyaret etmek için izin istemiştir. Ziyareti gerçekleştirdikten sonra bu kasideyi yazmış ve oradan Buhara tarafına dönmüştür. Şah Tahmasb bu durumdan haberdar olup birkaç kişiyi Mevlâna'nın peşinden göndermiştir. Onu öldürüp kafasını Han'a götürmüşler ve na'şını Buhara'ya getirip, İmam Cüneyd Gazali Rahmetullahın nurla dolu mezarının yanına defnetmişlerdir. Onun ölümüne dair şiir yazılmıştır.

Tarih

Fasiheddin Kevkabi Efendi

Horasan Sultan'ına âşık oldu.

Onun Meşhetini tavaf etti ve döndü.

İyi insanlara âşık olanlar gibi şehit oldu.

Eğer ölüm tarihini sorsalar

Söyle ey yürek Sultan aşkına şehit olmuştur.

Mevlâna Nisari Efendi'nin Hakkında: Buhara'nın melikü's-şuarasıydı (en iyi şairiydi.). Ubeydullah Han ve Han'ın methiyecilerindendi. Onun vefatından sonra vilayetten bir şair geldi. Gece vaktinde, Nesari'nin mezarı başındaydı. Onun vefatından dolayı bir tarih yazmak istedi ve rüya âlemine dalmış ve Mevlâna, Efendi'yi görmüş ki efendi tebessüm ederek mezarından çıkıp söylemiştir.

184. Sayfa

Tarih

Bizim tarihimizde Nisari öldü de

Zamanının yegânesi ve şehrinde nam salmış, Hasan Kevkabi'nin Hakkında: Efendi söz alanında fetanetli⁴³ asasıyla kendi emsallerini geride bırakmıştır. Dilin Anahtarıyla vesvese kilidini, zevkli ashabın ve erbabın sorunlarını şevkle çözüyordu. İlk başta Hisar beldesinde Timur Han'ın hizmetindeydi. Irak Makamında ve Muhammes usulünde üzerinde bir amel bestelemiş ki beyitleri şu şekildedir:

Amel

Üzüntümü ve kederimi aklımdan alsın diye yâri aradım

Ömrümü kısaltıp, yüreğimi kan ağlatıp, dinimi almasın

Bir puta kalbime huzur vermesi için yürek bağladım.

Bu mütevazi adamın huzurunu bozmamak için

Hayatın değeri, onun kapısının toprağından, hiçbir şey değil

Bunu (kapısının toprağını) bana verir ve (canımı) alırsa kâr benimdir.

Saadet toplayan, Mevlâna Mir Aliyülkatip mezarına nur Efendi'nin Hakkında: Üstünlüğüyle meşhur ve faziletleri vardı. Hat sanatında meşhurdur ve kaleminden başka hiç kimse onun mesleğine parmak sokamamıştır. (Onu eleştiremezdi) kendi mesleğinin tekniğine sahiptir. Tevarih'i çok güzel söylüyordu. Ubeydullah Hanın, hutbesi adına okuduğu zaman şu tarihi söylemiştir.

⁴³ Bilge

185. Sayfa

Tarih

Allah’a şükür olsun ki Allah’ın yardımıyla

Dünya cennetin kıskançlığını uyandırdı.

Hüsrevi dünyanın hükümdarı oldu ki onunla birlikte

Hanların gururu ve zamanın insanların onuru

Peygamber’in inancına sahip ümmetin koruyucusu

Dinsizlik fesat ve isyanın yok edicisi.

Tarihin yılını, yürekten sordum

Sarayın hükümdarı Ubeydullah Han dedi.

Mir Ali’nin vefatından sonra bir gece vezir hazretleri Mirza Bey (Divan), rüyasında Molla Mir Ali’yi görmüş, onun vefat tarihini sormuştur. Mevlâna Hazretleri söylemiş ki; “*Mir Ali ölmüştür*”. Bu durumu şiir şeklinde söylemişlerdir.

Tarih

O faziletler denizi, Hüner’in baş ustası

Rüyada beğenilir şekillerde gördük.

Senin vefat tarihine ne söyleyelim dedim.

Dedi ki “Mir Ali ölmüş” de

Onun şerif mezarı, önderlerin önderi alemlerin şeyhi Mevlâna Salah’ın yanında bulunmaktadır.

186. Sayfa

4.32. Abdülmümin Han’ın Buhara tahtına Çıkması

H.1006/M.1597-1598 senesinde Abdülmümin Han Bin Abdullah Han, İslam’ın kubbesi Belh’i bırakıp, hilal (zafer) bayrağını, fetih ayetiyle Buhara tarafına kaldırdı. Ağaç yapraklarından daha çok ordusu olan aslan yürekli han, ırmağı geçerek tek yürekli ordusu ve

zırhlı savaşçılarıyla yıldırım ve yelden daha hızlı mesafe kat etmiştir. Değerli ve kıymetli Buhara’ya giriş yapmıştır. Mübarek adımlarıyla, hanların saltanatına değer kattı ve kendi adına hutbe okutup ve sikke bastırarak, ismi hümayun unvanıyla süslenip süslenmiştir.

Mesnevi

Şu oyun oynadığım dünyada

Herkes sırayla dünya(zenginlik) davulunu çalıyor.

Ve bu şiir, Han’ın cülusunun verilmesinde söylenmiştir.

Tarih

Lütfuyla Buhara tahtına oturduğunda

Cülus tarihidir. Güvenilir şehirdir

Kıymetli Buhara’da altı ay eğlendikten sonra, hain Kazak çetesinden bir grup serseri, Semerkand civarındaki köylere saldırdı. Han, korkunç haberi öğrenince, güçlü birliklerle Semerkand’a doğru yola çıktı. Sonra oradan Taşkent’e yöneldi (Zamen) bahçesinin sokağında ve kaderin okçusunun eli

187. Sayfa

Kendisine ulaşan bir ok attı. Canının kuşu, gaybdaki haberciden “Allah’ına dön” sesini duydu. Saadet tahtından ebedi dünyaya geçiş yapıp şehit olmuştur. Allah en iyi bilendir. H.1015/M.1606 Recep (Kasım) ayının başında Cihangir Sultanın gelişi, Belh’i kuşatması, Muhammed Baki Bey Kalmuk’a Amu (Amuderya) nehrinin kenarında yenilmesi üzerine, Şah Abbas’ın sene H.1011/M.1602 de Belh vilayetine gelme Hikâyesi: Tarihi Rafizi bi dil şod. (Tarih-i Rafizi yüreksiz oldu.)

4.33. İmam-Kulu Muhammed Han'ın Güvenilir Yurt Olan Buhara Tahtına Oturması:

Allah'ın sonsuz lütuf güneşi, padişahın tahtına layık olan kürsüden yükseldiğinde. Onun adalet ve ihsan nişaneli muzaffer sancağı, fethin ve zaferin zirvesi (İmam Kuli Hanın) çehresinde (yüzünde) belirdi. Gülizar memleket, hanlığın Başkenti Buhara'yı, Veli Muhammet Han'ın zulmünün ve isyanının dikeninden temizledi. Bu mübarek adım sayesinde hanlık tahtı için gayret etti ve şerif adımlarıyla hanlığı geliştirip cennet bahçesine çevirdi. Seyyidler, kadıları ve asilzadeleri hediye ve hürmet sofrasıyla neşelendirdi. Bu mübarek tahtta oturması ve cülusu H.1015/M.1606 yılının başlarında gerçekleşmiştir. Bugünden itibaren Veli Muhammed Han ve İmam Kuli Muhammed Han arasında düşmanlık fidanı muhalefet toprağına ekildi ve gittikçe kader bahçıvanının eliyle anlaşmazlık büyüdü ve gelişti. Ta ki onun neticesi gece ve gündüz gibi zaman içinde peyderpey meyvesi ortaya çıkıncaya kadar. Kısacası o zamanda üst üste haberler geldi ki Veli Muhammed Han yüce ordusuyla

188. Sayfa

Belh'i ele geçirmek için Tirmız nahiyesine gelmiş, İmam-Kulu Muhammed Han ve Nadir Muhammed Sultan, Amuderya nehrinin kenarında Veli Muhammed Han'a karşı ordu seferber etmiş ama H.1016/M.1607 yılında Recep (Ekim/Kasım) ayında aralarında barış (yaptılar). Fakat tekrardan İmam-Kulu Muhammed Han ve Nadir Muhammed Sultan Veli Muhammed Han'a ordusunu hazırlayarak saldırmış, (Veli Muhammed Han) yenilerek H.1019/M.1610-1611 yılında Huzar ve Nesef bölgesine çekilmiştir. Veli Muhammed Han aynı yıl İsfahan'da ki Şah Abbas'ın yanına gitmiştir. Veli Muhammed Han, Şah Abbas'ın yanından dönmüş ve Semerkand nahiyesinde İmam-Kulu Han ve Nadir Muhammed Sultan ile savaşmış, H.1020/M.1611 yılında Recep (Eylül/Ekim) ayında İmam-Kulu Muhammed Han'ın eliyle öldürülmüştür. İmam-Kulu Han ve Nadir Muhammed Sultan, Endekan tarafına (gelmişlerdir). Veli Han'ın oğlu Rüstem Sultan Belh'i fethetmek için gelmiş H.1022/M.1613 senesinde pazartesi günü Rebiülevvelin (Mayıs) on sekizinde (8.Mayıs.1613) Abdurrahman Atalık tarafından mağlup edildi.

4.34. Saltanat Nişaneli İmam-Kulu Muhammed Han Döneminde Olan Şeyhler ve Âlimler

O, kendi döneminde yaşayanların önderi, eskide kalmışlarında lideri, O, ilahi değerlerin koruyucusu, O, hidayetli gökyüzünün ayı, O, dünyanın sonsuz sırlarına vakıf, mukaddes ve

ih̡ışamlı nurun koruyucusu, ilahi l̡ufların s̡ubhanı, ruhani ilimlerin kaynağı, Molla Hoca Payende, her šeye g̡ücü yeten Allah onun ruhunu kutsasın. Hazreti Molla Hard Aziz'inin öğrencisiydi. Molla Hard Aziz, baş efendi hazreti Mevlâna Hocagi Ahmet Kâsânî'nin öğrencisiydi O da hazreti Molla Muhammed Gazi'nin

189. Sayfa

öğrencisiydi ve o da hazreti Hoca Ubeydullah Ahrar'ın öğrencisidir. O da Hazreti Mevlâna Yakup Çerhi'nin, öğrencisiydi. O da Hazreti Hoca Nakşibendi'nin öğrencisidir. Ama Hazreti Molla Hoca Payende Batini terbiyesini, Hazreti Hoca Nakşibendi'nin kutsal ruhundan aldı. Nakledilmiştir ki; Hazreti Molla Hoca Payende büyük hoca Hazretleri'nin bereketli mezarını sıkça ziyaret edermiş. Bir gece ziyaret ederken, büyük hâce hazretleri gözüne görünmüş ve buyurmuş ki; *“Molla, Biz sizi kabul ettik ve sizin dostlarınızda kabul ettik, böylece âlemin ruhani meselelerine gelince, büyük hocadan terbiye alacaksınız”* Allah en iyisini bilir.

Harem'in tanınan mumu, hikmetler ve hakikatlerin sahibi, gizemlerin ve gerçeklerin müritlerinin gökyüzündeki ayı, ilahi sırların sahibi, ilham ve ilimlerin nurunun kaynağı, ilahi l̡ufların başı, Allah'ın beğenilmiş merhameti Hoca Molla Yusuf Karabağ: İlimlerinin kabiliyeti sonucunda šeffaf dini ve manevi ilimlerden faydalanmak isteyen, susayan kişileri, sulayıp yeşillendiriyordu. Çölde olup susayanlara, yaşam suyuyla hidayet ve rehberlik ediyordu. Dönemin âlimlerinin büyük kısmı onun talebelerindendiler. Zamanın bilgelerinden hiç birisinin sözü onun sözleriyle karşılaştırılamazdı. Sözler ve ilhamlar ondan vücuda geliyordu. Efendi'nin ilmi, güneşten daha parlak ve gecede görünülebilirdi. Ölümü İmam-Kulu Han dönemindedir ve mezarı Sefidmun'dadır.

190. Sayfa

4.35. Seyyid Muhammed Nadir Han'ın “İslam Kubbesi Belh 'teki” Cülusu:

Bilgililer faziletli akıllarında, açık ve görünür olacak ki Allah'ın ezeli l̡utufu, parlak bahtı, zaferin ve fetihin haberini verince, bulut yoğunluğu gibi olan olayların yüzü, Allah'ın nurunu gizleyemez. Her zaman Allah'ın l̡utuf ve ebedi iltifatının bağı, saadetli Bayrağı'nın küçük ayını, zafere ve saadet tepesine erıştırirse, felaketlerin tozu, onun istenilen yüz ışıntısına örtü olamaz. šu cennet mekânlı Han'ın hikâyeleridir ki; zamanın problemlerinden güvende kalmış, H.1015/M.1606 yılının Cemaziyülevvel (Eylül) ayın 'da, İslam Kubbesi Belh 'in,

saltanat tahtına oturmuştur. Adalet ve hak toprağını, o diyarın bilge ve ağırbaşlı ulemalarına açmış, sevgi ve şefkat tohumunu herkesin yüreğine dikmiştir. Belh'te onun mübarek adımları, rengârenk semayı kışkandırmıştır. İyi işler yapmaya son derece istekliydi. Saltanat döneminde Medrese-i Ali ve Mescid-i Cami gibi binalar, camiler, tasavvuf icra edilen dergâhlar ve manastırlar inşa etti. Bu nedenle Allah'ın sınırsız inayeti, talihli sarayının kandillerinin nurunu güneş ışıltısı gibi görkemin doruğuna ulaştırdı. O'nun için mübarek ismi hayırseverlikle dönemin zaman binasının kitabesinde kalmıştır.

Nazım

Hayır, işlerinde gayret göster ki zamanın sayfalarında

Bir insanın adı, (ancak) yaptığı iyiliklerin anılmasıyla kalır.

Ve cennet mekânlı Han'ın, saltanatı Nişaneli evlatlarından, beş kişi dünya sayfasında yadigâr kaldı.

1. Abdülaziz Muhammed Sultan 2. Kutluk Muhammed Sultan 3. Behram Sultan

191. Sayfa

4. Hüsrev Sultan 5. Seyyid Sübhan Kulu Muhammed Bahadır Han ki, onun gittikçe artan yüzünün güneş ışıltısından, yeryüzünün dörtte birine aydınlık ve parlaklık karakteri kazandı. Parlak ay, onun yüz ışıltısını gördüğü günden beri, artık güneşten gelen ışığı yansıtmıyordu. Gezegenler, onun neşeli yüzünün ışıltısından faydalanmış, ebedi saadet birikimini ele getirmiştir. O'nun şöhreti, nehirdeki fidanın henüz ışıltılar yansımadan büyüüp gelişmemiştir. Tahtı fethetmenin alametleri, onun hareketleri ve davranışlarından ortaya çıkıyormuş.

Mesnevi

O anda bahçede bir çiçek açar.

Kokusu bir erkeğin zihnini sarhoş eder.

Güneşin doğudan doğduğu o anda

Yüzünün ışııyla batıyı aydınlatır.

Han'ın gözünün nuru, Bahtiyar'ın göz nuru (Evladını, Sübhan Kulu Hanı) görünce sevindi ve mutlu oldu.

4.36. İhtışamlı, Bahtiyar, Seyyid Nadir Muhammed Han'ın Belh vilayetinde Nüvvab Medresesini Tesis Etmesi

H.1021/M.1612 yılının Şaban (Ekim) ayında (Jüpiter ve Venüs gezegenlerin bir araya geldikleri zaman) büyükler ve şeyhler (binayı inşa etmek için) toplanmışlar. Binanın birinci tuğlasını, Kasım Hoca Parsayı koymuştur. Ondan sonra, dönemin yetenekli mühendisleri ve ustaları

192. Sayfa

o muhteşem medresenin aşağısını ve yukarısını bitirmişler.

Kaside

O binanın kubbesi yeni ayın görüntüsü gibi ağırbaşlı.

Ne mutlu ki bize bahtiyar hükümdarın yüzünü hatırlatmak için

Dört sütunun yüksekliği ve dokuz gök, yüksek yapısından ilham almıştır.

Ve dört iklimin ve altı yönün ılımanlığı havasından esinlenmiştir.

Eğer onun temeli dağ gibi yankı yapmıyorsa

Neden dilenciler ondaki cevapları hemen duyabiliyorlar?

Allah'ım! Bu güzel binayı yıkımdan koru.

Yeter ki gök sarayı yıkımdan kurtulsun.

Cennet mekânlı yüksek makamlı, Nadir Muhammed Han Kabil'i kuşatmış ve Adı geçen vilayetin nahiyelerini, perşembe günü H.1037/M.1628 yılının Şaban (Nisan/Mayıs) ayında

talan etmiştir. İktidar sahibi Han'a pazartesi günü sene H.1038/M.1629 Recep (Mart) ayının on altısında (11.Mart.1629) Şah Abbas'ın ölüm haberi gelmesi üzerine,

193. Sayfa

dünyaları fetih eden Han'ın şehzadesi H.1057/M.1647 yılının cumartesi günü Cemaziyülevvelin (Haziran) yirmi birinde (24 Haziran 1647) Belh vilayetine gelmiştir. Hazreti Abdülaziz Han, keskin ve zehirli ordusuyla onu def etmek için gitmiştir. O sabah rütbeleri yok eden güneşin imparatoru, mavi gökyüzü yeni bir günün başladığını ilan ettiğinde ateşli Cengâver Han, Maverâünnehir ordusu eşliğinde, Ceyhun'dan geçip Hoca Dokuh Şebergan'da bütün Özbek ordusunu toplamıştır. Güçlü Han, Yalangtuş bi Alçin'i şehzadeye elçi olarak gönderdi. O iyi huylu emir üstlendiği görevini yerine getirdi. Şehzadeyle Merv 'de karşılaşarak, onu (hükümdar) ile barış yapmaya ikna etmeye çalışmış ve şehzade bunu kabul edip memleketine geri dönmüştür.

İmam-Kulu Han, Kâbe-i Muazzama 'ya gidince bu durumu fırsat bilen Nadir Muhammed Han, kıymetli Buhara'da tahta oturmuştur. Ümera ve Nazar Baruti, Nadir Muhammed Han'a muhalefet etmiş başka kişiyi halife yapmak istemişlerdir. H.1051/M.1641 yılında Muharrem (Mayıs) ayında Merhum Hanın (Nadir Muhammed Han) Şadman Hisarı yönünden gelmesiyle, Han'ın çarşamba günü cennet gibi olan Semerkand'a girişi Şaban ayının yirminci günü (24 Kasım 1641); ve yirmi ikinci Cuma (26 Kasım) günü mübarek ismiyle hutbe okunması ve Seyyid Nadir Muhammed Han'ın bahsi geçen yılın Zilhiccenin yirminci günü Yüce Buhara tahtına uğurlu bir şekilde geçmesi ([22 Mart 1642) yılıdır.

H.1053/M.1643/1644 yılında İmam-Kulu Muhammed Han Hazreti Risalet Penah'ın (peygamber efendimizin lakabı) (Sallallahu Aleyhi ve Sellam) Medine-i Münevvere 'sinde vefat etmiştir.

Perşembe günü sene H.1055/M.1645 Safer (Nisan) ayının yirmi üçünde (20 Nisan 1645) Abdülaziz Muhammed Bahadır Han, Hocend'de, han olarak atanmış ve Nadir Muhammed Han'ın Nesef'deki muhalefeti üzerine,

194. Sayfa

Cennet mekânlı Nadir Muhammed Han, perşembe günü Cemaziyülevvel (Temmuz) ayının yirmi sekizinde (22 Temmuz) Belh tarafına gitmiştir.

H.1057/M.1647 senesinde Cemaziyülevvel (Temmuz) ayının Cuma gününde şehzade Murat Bahş, karınca ve çekirge sürüsünden daha fazla sayıdaki ordusuyla Hindistan'dan çıkarak, Belh vilayetini almak için yola koyulmuştur. (2 Temmuz 1647) Belhli şairler, onun fethini (kara serçe) olarak ifade etmişler.

Cennet mekânlı Hazreti Nadir Muhammed Han, 39 yıl hanlık tahtında oturmuş, 36 yıl Belh'te ve 3 yıl Buhara'da kalmıştır.

Gizli kalmamalıdır ki; şu kabiliyetleri dışında o cennet mekânlıdan ortaya çıkan her şey yazılmalıdır.

195. Sayfa

4.37. Hazreti Abdülaziz Han Bin Nadir Muhammed Han'ın Hocend'te Tahta Oturması ve Nadir Muhammed Han'ın Neseftede Duyması Vilayeti Bırakıp Gitmesi

Kalemin tatlı dilli papağanı, durumu şu şekilde ayrıntılı olarak anlatmıştır: Cennet mekânlı Han (Nadir Muhammed Han), kalmak yerine kaçmayı tercih ettiğinden, Belh'e doğru yola çıktı. Muzaffer Abdülaziz Han, dünyaları gezen atının dizginlerini, Hocend'den Semerkand tarafına çevirmiş ve büyük bir orduyla Cennet gibi olan Semerkand'a vardıktan sonra, Timurluların tahtına oturmuş ve bağış ve ihsan kapısını o diyarın sakinleri üzerine açmıştır. Yağmur bulutları gibi olan Adalet'inin ve İhsan'ının sayesinde, alemin cennet gibi olan gül bahçesine damlatmıştır. İhsan çiçeklerinin kokuları sayesinde, bereket fidanları yeşermiş, Kevser cennet çeşmesinden yemyeşil ağaç, cennetlik Tuğba gibi yeşil ve gölgeli olmuştur. Hükümdarlığı döneminde ve saltanat tahtına oturduğu süre boyunca adaleti sağlamak, isyancıların ve zalimleri ceza kılıcıyla dünya sayfasından silmek için gerekeni yapmıştır. Tevazu ve hürmet göstererek hazreti Muhammed'in güzel geleneğini takip etmiştir. Kendisini hilafet dergâhında olanlarla eşit saymıştır. Birkaç gün Semerkand 'ta durduktan sonra değerli Buhara şehrine gelmiştir. Halkına, büyük Seyyidleri, İslam âlimlerine, dönemin bilgelerine ve Belagatlı şairlerine hürmet göstererek asla dikkatsizlik ve ihmalkârlık yapmamıştır. İki veya üç haftada bir kez birlikte diz çökerek her zaman adaletli emirlerle ve şeriat elbiseli hâkimlerle muhabbet etmiştir. Bir soru sorulduğu zaman, şer-i hükmün gerektirdiği şekilde açıklamış. Dervişleri seven han, dervişlerin sözlerine ve sufilerin toplantısına katılıp,

196. Sayfa

Ve vaazların çoğuna teşrif edip, Şeyhülislamlara, tatlı sözlü âlimlere, saygı ve hürmetlerini gerekli şekilde gösteriyormuş. Mübarek mekânları, mescitleri, mektepleri, dergâhları, ibadethaneleri, yapılmasında çok istekliymiş. Huzur verici kalelerin ve ferahlatıcı köşklerin tamirinde gayret göstermiştir. Bahçelerin ve yeşilliklerin düzenlenmesinde, ağaçların ve güzel kokulu çiçeklerin bakımında özen ve emek vermiştir. Şenlikleri seven Han, ikbali son derece ihtişamlı ömrünü ve zamanını coşku ve eğlenceyle geçirmiştir. (Han) Harezmiyan Hanı Ebulgazi Birden, gururlanıp burun çevirmiş, anlaşmazlık çıkararak, düşmanlık yaparak, koşul ve şartlarını hazırlayıp, ilk olarak Siviç' ? saldırıp onun çevresini talan etmiştir. H.1065/M.1654-1655 senesinde ikinci defa Kermine'de ihtilaf bayrağını kaldırmıştır. Savaş ateşini alevlendirmiş ve Maverâünnehir ordusu yenilmiştir. Üçüncü kez H.1067/M.1656-1657 yılında Karakula gelerek (saldırdı) ve birkaç genç öldürüldü. Dördüncü defa H.1072/M.1661-1662 yılında bir mescite geldi ve o bölgede bir müddet (kaldı) ve halktan birçok kişiyi ve fakirleri esir alıp, köle olarak aldı ve Harezim tarafına dönmüştür. O düşmanın hâkimiyeti sona erince nihayet bu dünyadan azap yurduna gitti. Sonra onun kötü oğlu Anuşa babasının yerini aldı ve Maverâünnehir'e zulmetmeye ve baskı yapmaya başladı; Buhara'yı defalarca ele geçirdi.

4.38. Abdülaziz Han Hacı'nın Saltanatı Sırasında Ürgençli Anuşa'nın ve Yüce Buhara'ya Saldırması ve Tüm Şehir ve Toprakları Yağmalanması Üzerine

Bu süre zarfında cesur Bahadır Abdülaziz Han, Kermine'ye doğru yola çıkmış ve Buhara'nın hükümdarlığını İskender Divan Beygi'ye emanet etmiştir.

197. Sayfa

Hazreti Han, H.1092/M.1681 senesinde perşembe günü Şaban (Eylül) ayının yirmi birinde (4 Eylül 1681) Anuşa Han Ürgenç'inin gelmesiyle yıkılış Elman Şeytani bayrağını Nazar Bey Katagan Çeherbağ'ya dikmiştir. Buhara kalesini muhasara ederek, dört taraftan şehrin içerisine girmiştir.

Mesnevi

Savaşta ısrar eden gafil insanlar

Hepsi kürklü kurtlar gibi geldiler.

Yüzleri kalkan gibi sert

Gözleri kaşlarının çatmasında gizli

Yağma ve (şehri) talan edip, onlardan bir grup (şehre) Cuybarî kapısından girerek, Hazreti Şeyh Celal'in ışıltı dolu mezarını kadar yağma yapmışlardır. Başka bir çete Semerkand Kapısı'ndan saldırıya geçerek Mir İbrahim Vesal'ın sarayına kadar ulaştı, Şehrin insanları üzerine savaş (kargaşa) kapısını açmışlardır. Müslümanların feryatları, bu masmavi göğün altında yankılandı; hayatları için korkudan ve öldürülmenin dehşetinden ağladılar. sufiler için bu durum dayanılmazdı, çaresiz kalarak dervişlerin yanına gittiler. Temiz yürekli dervişlerin kalplerinden dua etmelerini istemişlerdir. Bu sebeple bütün Müslümanlar rehberliğe layık önderi, rütbeli Hanlara yakın kişilerin reisi, İslam ve Müslümanların sığınağı, aşiret gruplarının başı, Tanrısal hükümlerin kâşifi, sonsuz iyilikleriyle Ahund Molla Muhammed Şerif Hoca tekkesine sığınmışlardır. Bir grup, hayırlı vilayette gökyüzündeki güneşin hakikati, tasavvufun semadaki güneşi, doğru yola davet eden, haremelerin şerifi, Mekke ve Medine'nin hacısı, Tanrı'nın özel kulu, Allah'ı seven şeyh ve Allah dostu Şeyhülislam Muhammed Bakır Hoca Cuybarî'ye gitmişlerdir. Düşmanların yol açtığı isyanı caydırmak için, Muhammed Sadık Hoca, şehrin sufileriyle birlikte, yapılacak bir anlaşmanın en iyisi olduğu anlamına gelen uzlaşma aramak için Semerkand Kapısı'ndan nezaketle ve barışçıl bir şekilde dışarı çıktı.

198. Sayfa

Bütün büyükler ve hâceler, neşe dolu Çehar Bağda o saldırganla karşılaşp barış teklifinde bulunmuşlardır. Sufiler, affetmelerini isteyerek aynı gün hutbeyi onun adına okutmuşlar. Cuma günü Şaban'ın (5 Eylül 1681) yirmi ikisinde, basiretsizlikleri ve düşüncesizlikleri yüzünden haysiyetlerini kaybettiler. Hisar toprağında, küstahlıkla istedikleri işe koyuldular. O düşmanın, Buhara vilayetindeki üstünlüğü bir günden fazla sürmemiştir. Olay şöyledir ki, İskender benzeri, Abdülaziz Bahadır Han cennete benzeyen Semerkand'a gitmiş, muzaffer ordusuyla Kermine'ye girmiştir. Söylenmiş ki cuma gecesinde Ürgenç'inin korkunç haberi Muazzez'in kulağına yetiştir. Anuşa, gelerek (Buhara) kalesinin içerisine girmiştir. Cesur Han Efendi, bütün emirleri istemiş, onlara danışmıştır. Emirlerinin Her birisinin kendi görüşü mevcuttu, ama efendi intikam niyetiyle mübarek kararıyla Buhara tarafına hareket etmiştir.

Nazım

İskender Nişaneli Hüsrev Han

Üstün dereceye sahip Han Cemşid gibi kuvvetli

Dörtnala Buhara'ya doğru koştu

Ve atı savaş tozunu kaldırdı

İskender' benzeyen han, bütün yaratılanların yaratıcısına güvenerek, mübarekle birlikte olan, az sayıdaki ordusuyla, düşmanlara karşı savaş gitmiştir. Düşmanların çokluğuna ve üstünlüğüne ve (onun) asker sayısının yetersiz olmasına rağmen Kuran-ı Kerimin sözlerine güvendi, Allah'ın izniyle, küçük bir kuvvet, büyük olanı yendi Yüce Allah'ın isteğiyle hayırsever Han hazretleri atıyla Hoca Kabül Ahbar tarafına hareket etmiştir.

199. Sayfa

Cumartesi gece yarısı Hame'ye gelmiş, oradan Si pulan'a geçmiştir. Keskin kılıcını beline asarak fırtına gibi saldırdı. (Onun) Alevi sayesinde muhaliflerinin yüreğindeki öfkeyi yatıştırarak Hazreti Han, bir grup can fedayla birlikte Si pulan camisinden atının başını çevirmiştir. Atı, süratli bir fırtına gibiymiş. Sanki dönemin Hazreti Süleyman'ı ona binmiş, sanki dev ırktan meydana gelen melek vücutlu ve sert davranışlı, bir günde güneşi doğudan batıya taşıyabilir ya da bir günde evrenin etrafında dönebilen takımyıldızının en parlak yıldızıydı (O bir siriusdur). Ve (böylece) koşan atları soluk soluğa savaş meydanındaki din düşmanına saldırdı. Han hazretleri Silahhane kapısına yaklaşmıştır. Bir grup din düşmanları pusu kurmuşlardır. Aniden çıkıp o dini yayan padişaha saldırdılar. O cesur grubun küstahlığı haddini geçince Hanın öfkesi yükselmiş, kılıcını kınından çıkararak, düşmanlarından birisinin kafasına indirmiştir. Düşmanlar muzaffer Han'ın heybetini ve dönemin İskender'inin kuvvetini ve azametini görünce direnememişlerdir. Şüphesiz, toz güneşe, tilki de aslana direnemez. Bu sebeple düşmanlar firar etmişlerdir. Han efendi, sağlıklı hisar kapısından girmiş ve Harezmî devletinin bir günlük yönetimini devirdi, fetih ve zaferin davulunu çaldı. Onun narası (zaferinin sesi) cennetin yeşil kubbesinde yankılandı. Hükümdarlara toprak bağışlayan yüce Allah, eğer bir memleketin hanlığı ve iradesini hilafete uygun bir kişinin yetkisi ve iktidarına emanet etmek isterse, ilkin ona sonsuz lütfuyla yardım eder, gurur ve itaatsizlik düşüncesiyle kendisine karşı

çıkanları yener ve ne zaman kâinatın sultanı (Allah) bir vilayetin yeşilliğini ve cennet bahçesini sulamaya karar verirse,

200. Sayfa

Adalet suyu ve adalet pınarı ile yeşil ve canlı yapmak için karar verir. İlk düşmanlarının saldırısından galip gelerek, dikenini ve fesat sahibinin isyan kargaşa çalsını muzaffer kılıcıyla, memleketin bahçe ortamından atmıştır. Bu sözün teyidinde, İskender benzeri bahtiyar Han'ın halidir. Cumartesi sabah Şaban ayının yirmi üçünde (6 Eylül 1681) yüreği temiz Türk, gümüşlü hançerini kınından çekmiş ve kırmızı kalkanını omuzuna atmıştır. Sabahleyin doğu Han'ı altınla işlenmiş kılıcını kaldırıp, kınından çekerek kendini atının üzerinde masmavi gökyüzüne gösteriyordu.

Nazım

Sabahleyin doğunun Hanı parlak gökyüzündeyken

Sabah altın kaplama kılıcını kınından çıkardı

Habeş'in (Karanlıklar) diyarının kralı kaçtı

Rum ve Şam'ın sahibi topraklarını geri aldı.⁴⁴

Kabiliyetli cesur Han, fetih ve zafer bayrağını (Buhara'da) Ark kalesinin kulesinde yükseltmiş, muzaffer ordusunun yiğitleri, gökyüzünün aslanları, onların kana susamış kılıçları dehşet vericiymiş. Masum Bey hacı ve Nimetullah Hoca ve Tırmızı İşk ağası başka bir cesur genç savaşçı grubu ile birlikte, Hazretlerinin hayır duasını istediler. Hazreti İmam Hümam Ebu Hafesi Kebir (Allah rahmet eylesin) kapısından gazapla, düşmanlara doğru gidip savaş ateşini ve çatışma alevini ateşlemişlerdir. Mahvolmuş düşmanlar tarafından, bir grup kinci süvari, (savaş alanına) saldırdı. Ve iki tarafta saflarını topladı.

⁴⁴ Burada gece ve gündüzün sahibi demek istiyor

201. Sayfa

Mesnevi

Savaşmak için, güçlü atlılar

Ufka kadar ulaşan iki sıra halinde toplandı.

Savaşçılar atlarına bindiler

Güzellerin kirpikleri gibi mızraklar çizdiler.

Aralarında (gerçekleşecek olan) savaş zamanı yaklaştığında, muzaffer ordunun savaşçıları intikam kemerini sıkıca bağladılar ve düşmana saldırmaya hazırlandılar. Cesurca onları uzaklaştırmak için düşmana saldırmaya başladılar. Ancak muzaffer birliklerin korkunçluğu ve gaddarlığı sayesinde düşman ordusu o kadar yıpranmış ve korkmuştu ki, birliklerinin çokluğuna rağmen onlara karşı koyamadılar. Ayrıca galip ordu ve fatih birliklerin cesur savaşçıları, dünyayı aydınlatanın (güneşin) altın kılıcını, mavi gökyüzünde ufkun kınından çıkardığı andan itibaren, kalkıyla birlikte cesurca savaştı. Gümüş renkli ay, gökyüzünde belirdi. Halk, (ordunun) zaferi için her şeye gücü yeten Allah'a yalvararak, kalenin kulelerinde ve duvarlarında (orduları için) dua ettiler. Sonunda hayırlı ordunun hücumuyla düşmanlar, savaştan geri dönerek kaçmaya başladılar.

4.39. Sancağı Güneş Olan Süleyman Tabiatlı Hanın Zamanında Yaşayan Maiyet, Büyük Seyyidler ve Şeyhler, Kadılar, Önde Gelen (Dini) Liderler, Halk Uleması ve İlim Efendileri

Cuybarî Hocaları arasında Muhammed Yusuf Hoca, fazileti ve ilmiyle kendi dönemindekileri geride bırakmıştır. Ubeydullah Hoca, Muhammed Zahit Hoca ve Muhammed Sadık Hoca ve Muhammed Yakub Hoca

202. Sayfa

Ayrıca Allah'ın yardımıyla desteklenen, onun sonsuz lütuflarını kazanan ve Allahın parlayan güneşleridir.

İslam Ulemasından Ahund Molla Bedir, Ahund Molla Kasım, Ahund Sufi Nasır Her biri, âlimlerin lideri ve ulemanın en büyükleri, büyük imamların başı, Arap ve Acem ulemasının

hakayiklerin (gerçekler) problemlerinin kâşifi ve dehayiklerin (ustalıkların) gizli anahtarı ve mütevaziliğiyle, hizmet ettiği döneminin şeyhleri arasında Ahund Molla Kemal

Beyit

Yüzünde kendini beğenmişliğin (gururun) izi olmayan bir denizdir.

Biri tarafından övülmeye ihtiyacı yoktur.

Ayrıca Ahund Sufi Nasır

Nazım

Ey (Ah), Âlimlerin zihni senin sözlerinle süslendi

Senin varlığın sayesinde, alimlerin, efendilerin meclisi süslenmiştir

Ruhani isteklerin hedefi, insanlığın maksadının nihayeti, dönemin Eflatun'u (Platonu) ve dönemin Hipokrat'ıydı. Din hükümlerinin kaidelerini yaymak, ilâhî kanunun sırlarının esaslarını yükseltmek, ilimlerin hakikatlerini toplamak ve fıkhnın inceliklerini çözmek gibi kabiliyet ve hikmetine rağmen yoğun bir şekilde zühd ve takva ile meşgul olmuş ve insanları doğru yola davet etmiştir. O evliyaların müridi, Takvalıların en iyisi ve Erdemlilerin en iyisi, kendisini bu dünyanın sevgisinden kurtaran Ahund Molla Mesti, Allah onun sevgili ruhunu mübarek kılsın. Ve onun kutsallığı, evliyaların kutbu, dindarların merkezi, büyüklerin gavsı, o muharrem kudüsün yakını, kutsallığı Ahund Molla Payende Ahesidir. Yüce Allah ruhunu kutsasın

203. Sayfa

Molla Hurd Azizan'ın öğrencisiydi.

Han döneminde kadılık tahtına oturan kadılardan Gazi Beka İşan, Gazi Mir Celal İşan, Gazi Mir Feyzi ve Gazi Nasırdır. İşan Ulemasının en büyükleri arasında Mir Miran İşan, Mirza Şerif ve Hoca Mah (olarak ifade edilebilir) burada Zikri geçen her ekber ve şeyh, ikinci bir numandır. Onlar Gerçek ilmin talebeleri ve hikmetli amelleriyle yolcularının çıkardıkları

anlamlar denizidir. Bu mükemmel sınıfın ahvali güneşten daha açıktır ve herkes için dünden daha berraktır.

Ayın Harfi⁴⁵

Açık olanın, (herhangi bir) açıklama yapmaya ihtiyacı yoktur.

Bu yazı içinde, her birinin durumunu ayrıntılı olarak açıklamak için yeterli alan olmadığından, çıkarılmıştır.

4.40. Abdülaziz Han'ın Fermanının Kılıç Bi Türkmen Vasıtasıyla Seyyid Sübhan Kulu Bahadır Han'a Gönderilmesi, Kendisi Başkent Buhara'ya (Sübhan Kulu 'ya) teslim ederek Kâbe'ye Doğru Yola Çıkması ve Şaban'ın Yirmi Yedinci Cuma Günü (11 Eylül 1681) Bu Haberin (Sübhan Kulu Han)'a Ulaşması

Aynı gün evinin önünde ki mescitte Cuma namazını kıldı, atını istedi. Ayağını atının üzengisine koyduktan sonra dizginlerini Buhara'ya çevirdi. Savaş Meydanının cesaretli savaşçıları ve toprakların cesur savaşçıları, Hazretlerine eşlik etmeye hazırlanarak dikkatlerini Maverâünnehir'e yönelttiler.

204. Sayfa

Nazım

Ne zaman güçlü Han, Cesur Hakan

Belh 'ten ayrılıp, Buhara'ya yerleşti

O diyarı fethetti, orayı ele geçirdi

Sadece (onun) yeteneğiyle değil, ilahi takdirle.

Dünya'nın yaratıcısına güvenen güçlü han hazretleri, suyun (Ceyhun Nehri) kenarında zafer nişaneli bayrağını kaldırdı. Muzaffer birlikler Ceyhun nehrinden sel gibi geçti. Daha sonra ayın yoldaşı olan hazretleri, suyu (Ceyhun'u) parlayan güneşin bir ışığı gibi geçerek, İmam-

⁴⁵ Yarım Mısrayı İfade eder

Kulu Han, Nesefi fethetmek için bir grup cesur savaşçı ile birlikte Divan Beygi Kılçı'yı görevlendirdi. Kendisini (atının dizginlerini) Kuhtan yoluna çevirdi. Allah'ın yardımını ve ilahi lütfu sayesinde hazretleri için zafer sabah yükseldi. Ay gücün ve iyi talihin doğusundan Han'a eşlik etti ve ilahi lütfu esintisi sonsuz lütfun nefesinden esti ve zaferin sancağını ve fetih sancağını ayın ve güneşin ötesine, gökyüzünün zirvesine kaldırdı. Mavi gökyüzünün altındaki zafer davulunun sesi, cennetin sakinlerini sağır etti, Nesef'e kadar taşındı. Bir grup can siper (sağdı) savaşçı Mir Bahaddin'in başını Kühtan'a getirdi onu yüce hazretlerinin atının ayaklarının dibine koydu. Hazreti Abdülazizin Karşıde bulunan emirleri, halifelerinin gelişini öğrenerek Nevvab Dergâhını, Nahşeb Hisarını (kalesini) kontrolünü sarayın vekili İmam-Kulu Bey (Kılçı) ya gelip devrettiler ve hep birlikte onun peşinden gittiler. Hazretlerinin üzengilerini öpen ve ona biat eden Kıpçak liderleri, Süleyman Mekanlı Han Hazretleri Karşı hattına gelince atından indi ve ayaklarını yüce tahtının üzerine koydu. Allah'ın kullarına adaletle davranacağına ve efendilerine zevk ve mutluluk kapılarını açacağına söz vermiştir. Böyle bir zaferin de Maveraünnehir memleketi için süsleyici bir anahtar olarak görüyordu.

205. Sayfa

Ve bu kolay zaferi Yaratıcının bir hediyesi olarak gördü her tarafa fetihname göndererek Allah'ın sıfatlarını övdü.

Nazım

(Han) Münşi 'ye güzel yazısını yazmasını emretti

Bilgili ve yetenekli bir âlimdi (yazardı)

Anlamlı anahtarıyla söz kutusunu açtı

Zafer mektubunu göndermek için

Nesef vilayeti fethedildiğinde, orada birkaç gün ikamet ederek bayrağını kaldırdı. Mübarek Ramazan ayını Karşı'de geçirdi. Pazartesi günü Nesef dergâhında vitir namazını kıldıktan sonra Buhara'ya yöneldi. Çarşamba günü Kasanın içlerine girdi. Perşembe günü kılıcı güneş gibi olan han mübarek hoca hattına yola koyuldu. Cuma günü fethedilen yerlerin zirvesinden onun güneş gibi olan yüzünden süzülen nur sebebiyle cennet kıskandı. Cuybarî

Hocalarından oluşan bir grup, Maveraünnehirin soyluları ve meşru emirleri Cengiz yasasına göre hazretlerini haraç ödemek için toplandılar. O yüce Han'ın ismiyle padişahlığına ve unvanı adına hutbeyi okudular ve mübarek hoca güçlü ve güneş gibi olan Han'ın adını unutulmaz kıldı. Mübareğin sesi minberin zirvesinden her yönden çıkarak gökyüzünün zirvesini geçti.

Nazım

Hutbe onun adı ve lakapları ile süslenmiştir.

Müşteri (Jüpiter) kürsüye incilerini döker

206. Sayfa

Aynı gün hayırlı Han Hazretleri hürmet nişanesini göstererek Hocaların ve Ümeranın her birini ziyaret ederek sorularını cevaplamıştır. Cumartesi gününün sabahı mezkûr ayın on üçün 'de Dört iklimin sahibi güneş gibi olan han, altın taburesini ayaklarının altına koydu ve yıldırım hızıyla atına bindi. Belh ve Buhara'dan gelen emirlerle birlikte Zaferli sancağını zirveye kaldırdı. Gökyüzünden inerek şehre yöneldi ve bu mübarek zaferinin şöhreti gökyüzünün altında yankılandı. Yedinci semanın sahibi olan Satürn gezegeninin saadet ve bolluk eli ile Buhara'nın basiretli faziletli gelininin yüzündeki güçsüzlük ve hüznü tozunu kaldırmış. Kıskanç insanların ve isyan (zorba) ehlinin hasedini def etmek, altıncı semanın en büyüğü olan Jüpiter, Kuran ayetini okuyanlar, beşinci semanın tahtındaki mızraklı Mars'ın, gücünü ve servetini korumak için altın bir hançer (kılıç) astı.

Mesnevi

Satürn, Muhafızların en aşağısıdır.

Jüpiter onu övüyor ve onun için dua ediyor.

Mars onun piyadelerinden biridir.

İsmi gökyüzünün savaşçısıdır.

Yüce padişahı takdir etmek için mavi gökyüzünün dördüncü semasında bulunan güneş, hazretlerinin uğurlu kaderinin başına, inci gibi olan yıldızları döktü. Cennetin üçüncü ziyafet

hanesinin bestecisi Venüs, gamsız mutluluğun enstrümanını çalmış, mutluluğun ve hazzın neşeli şarkısını söylemiş, kutlama ezgisini aşıklara ulaştırmıştır. Ve ikinci göğü süsleyen alim, yaşlı kâtip (Merkür), selamlamak için yaprağa güzel konuşan kaleminin ucuyla yazdı ve

207. Sayfa

Gökyüzünün ilk hükümdarı olan yıldızların ordusunun hanı ay, birinci sarayın tepesinde zevk ve saadetin mutlu haberleri davuluyla çalıp, sevinç ve mutluluğunun sesleri gökyüzünün kemerinde yankılandı.

Beyit

Ayın hilali, onun atının nalı

Döner küre, onun alanının topudur.

Pazar günü, ayın refakatindeki heybetiyle, hazretlerinin mübarek kabrinde atından indi, cennet dereceli, âlemin sultanı ve lideridir. Cömertlik âleminde küçük ve büyük kişilere taç giydirmesi olan, Hoca Nakşibendi hazretlerinin kerameti Allah ruhunu mübarek eylesin (han) o mukaddes mezarın toprağını öptü. Ve yardım ve gücü için hazretlerinin kendine güvenen mübarekliğine başvurdu. Aynı gün, Halife Hazretleri Abdülaziz Han, vilayetin yönetimini kardeşi Sübhan Kulu Muhammed Bahadır Han'a devretti ve yüce Kâbe'ye doğru yola çıktı.

208. Sayfa

4.41. Muzaffer Heybetli ve Yüce ve Büyük Han Sübhan Kulu Muhammed Han'ın (Buhara) Şehrine Girişi ve Allah'ın Lütfulayla Bağımsız Olarak Yönetime ve Zengin Tahta Yükselişi

Merhamet Sahibi Yüce Allah, Muzaffer Han'ı bağımsız olarak, kimsenin isteği (talebi) olmadan, yönetimine ve zengin tahtına yükselmesine ve parlak hükümdarlık tacını, başının onurlu tacını, İskender benzeri olarak şerefliendirilmesine karar verdiğinden beri. Han H.1090/M.1681 yılı Şevval ayının on beşinci pazartesi günü (27 Ekim 1681), Büyük Hoca⁴⁶ Hazretlerinin mübarek mezarının kapısından şehre girdi. Buhara'nın bütün halkı onu

⁴⁶ Bahaeddin Nakşibendi Hazretlerini kastetmektedir.

karşılamaaya geldiler ve bu bölgenin halkı ve tebaası, Han'ın güneşle parlamış (yüzünü) görünce sevindiler ve onun cömert adaletinin ve iyiliğinin lütfu bütün tebaasına ve bütün halka ulaştı.

Nazım

Şehir ve bölge halkından hiç kimse terk edilmedi.

Hükümdarın lütuf ve emirlerinden etkilenmeden

Her gece böyle bir günü bekleyip dua etmiş olan zamanın büyük Seyyidleri ve İslam kadıları, âlimleri ve tatlı sözlü ve parlak şairleri, hazretlerinin huzurunda aşağıdaki beyitleri açıklayıp okudular

209. Sayfa

Kıta

Ey Sarayı Satürn'ün sarayı gibi olan, avlunu süpürmek için

Güneş, altın ışıkları süpüren aleti yanına alır,

Ey Satürn'ün onurlu Hanı sensin, Senin yanında İskender Han kimdir?

Yedi gök senin gücünün denizine kıyasla bir kabarcık gibidir.

Parlayan güneşin önünde yıldızın ismini nasıl çağırabilirim?

Cemşid gibi olan yüce hanla nasıl karşılaştırabilirim

Şah Ebulgazi alemin Şehinşahı (Hanların hanı) Sübhan Kulu

Dinin ve âlemin gururu, başarılı han

O gün nakara ve nafir'in (sesi) göklerin ilerisine ulaştı. Hazretleri muhteşem atının dizginlerini başarıyla dergâha çevirdi ve tüm insanlar iltifatta bulundular ve zafer ve fetih için onu tebrik ettiler. Hiçbir abartı, üçkâğıtçılık, sahte övgü olmadan, o gün insanlar için mübarek bir bayram gibiydi ve Nevruzun ilk günleri gibi keyifli ve neşeliydi.

Kaside

Devletlü hazretleri Sübhan Kulu Han
Tahtını ve Tacını Turan Şahından aldı
Gökyüzü Şah'ın adına madeni sikkeler(paralar) bastı.
Hutbeyi okuyanlar, hutbeyi onun adına okurlar
Gelişini karşılamak için Halk süslenmiştir.
Şehrin mutluluğu fevkalade bir şekilde

210. Sayfa

O sabrının sonunda Yusuf gibi
Diyarın gelini Züleyha'yı kucakladı
O aziz alçalmadan Mısır'ın hükümdarı oldu.
Kardeşi hasmı olmasına rağmen
Düşmanları ona nasıl karşı koyabilir?
En zayıf hizmetkârı bile en yiğit savaşçıdır.
Ben âlimden tarih istedim.
Dedi ki! Ey kendinden geçmiş Kaside yazarı
Onun hanlığının tarihini söyle
O Maverâünnehir 'in efendisidir.

4. SONUÇ

Buhara Hanlığı, Türk tarihi için oldukça önemli bir yere sahiptir. Eser, hanlığın yönetimini üstlenen ailelerden biri olan Astrahanîler döneminde yazılmıştır. Müellif, hükümdarların siyasi faaliyetlerinin yanı sıra hükümdarların soy şecerelerini aktararak, ataları ve evlatları hakkında bilgiler vermesi oldukça önemlidir. Mezkûr hükümdarların siyasi mücadelelerini anlatırken hangi şehirlerde ve kimlerle mücadele ettiklerini yararlandığı kaynakları referans göstererek anlatmıştır. Dönemin kaleleri ve komutanları hakkında anekdotlar paylaşmıştır. Hükümdarların çocukları ve eşlerini tanıtarak hangi hanedanlıklarla akrabalıklar kurdukları hakkında malumatlarını bildirmiştir. Eser Şibanîler ve Astrahanîler hanedanlarının siyasi ve kültürel yönünün anlaşılması açısından önemli bir kaynaktır.

Müellif Emin'in çalışmasını oluştururken kullandığı kaynakları göz önünde bulundurursak Arapça ve Farsça bildiğini ve iyi bir literatür bilgisine sahip olduğunu görmekteyiz. Müellifin, kendi dönemindeki âlimlerin yeteneklerinden ve çalışmalarından haberdar olduğu gibi dünyanın diğer coğrafyalardaki ilim adamları Aristo, Eflatun, Rudeki, Firdevsi gibi birçok bilim adamı hakkında malumatı olduğu açıktır. Özellikle eserinde yer verdiği olayları anlatırken kullanmış olduğu betimlemeler ve süslü üslubu ayrıca dönemin hükümdarları ve ilim adamlarının vasıflarını övgülerle aktarması İran tarihçiliği ekolünün özelliklerini göstermektedir.

Müellif hadiseleri ele alırken Kuran-ı Kerim'den ayetlerle ve hadislerle desteklemesi İslam tarihi anlayışının özelliklerinden biri olan bu tarzı benimsediğini göstermektedir. Ayrıca eserinin ilk bölümünde Hz Muhammed'in nurunun ibda edilmesi ve İslam dinine göre ilk insan olan Hz Adem ve yaratılışı hakkındaki malumatlarına yer vermesi Müellifin İslam tarihi geleneklerinden biri olan Kuran-ı Kerimde, tarihin sürekliliği ve evrensellik anlayışını benimsediğini göstermektedir. Eserinde Nakşibendi Tarikatı'nın şeyhlerinden bahsederken sarf ettiği tanımlamalardan yola çıkarsak, zikri geçen tarikata meyil ettiğini görmekteyiz. Ayrıca Cuybarî şeyhleri hakkında verdiği bilgiler dikkat çekicidir.

Eserinde kullandığı şiirler, rubailer, kasideler yazarın kendisine ait değildir. Genellikle adından bahsettiği âlimler ve sanatçıların kaleme almış olduğu çalışmaları örnek olarak vermiştir. Eserini kaleme alırken Kuran-ı Kerimdeki ayetlerden ve hadislerden örnekler vererek açıklamalar yapmıştır.

Dönemin musikisinde kullanılan makamları, çalgı aletlerinin yapımı ve çeşitleri hakkında vermiş olduğu bilgiler çerçevesinde müellifin, musiki ilmi ve icra edenleri hakkında

önemli bir bilgi birikimine sahip olduğunu söyleyebiliriz. Musiki makamlarından Uşşak Makamı, Hicaz Makamı, Irak Makamı gibi birçok perdeyi tanıtmıştır. Ek olarak Çalgı aletlerinin ortaya ilk çıkış süreci ve dönemin en çok rağbet gören çalgılara ait verilen bilgiler önemlidir.

Çalıştığımız eser, dönemin medreseleri, türbeleri, sarayları ve konakları hakkındaki bilgiler aktarmıştır. Muhammed Emin'in şiir konusunda malumatı olduğu açıktır. Bunu, dönemin içerisinde kullanılan şiir türleriyle bentlerden oluşan nazım şekilleri ve şiirleri kaleme alan şairleri detaylı bir şekilde anlatmasından anlamaktayız. Şiir usullerinden. Rekub, Beyati, Zabol, Uc, Nevruz Har gibi birçok şiir usulünü bizlere tanıtmıştır.

Dönemin âlimlerinin kısa biyografileri ve sanatçılarının yapmış oldukları sanatsal faaliyetleri ve ilim anlamında yapılan çalışmaları hakkında aktarılan bilgiler, dönemin iyi anlaşılması açısından kıymetlidir. Müellifin kullandığı kaynakları göz önünde bulundurursak, dönemin eserleri ve daha önce kaleme alınmış eserler hakkında bilgi sahibi olduğunu görmekteyiz. Müellif, çalışmasını oluştururken otuz yedi adet kaynak kullanmış ve bibliyografyasında aktarmıştır.

Müellifin tasnif ettiği eser dönemin siyasi olayları hakkında kıymetli bilgiler sunsa da 16. ve 17. Yüzyılın müzik ve edebiyat anlayışı hakkında, verdiği bilgiler dikkat çekici ve önemlidir. Farsça yazılan bu eseri, Türkçe diline kazandırarak adı geçen dönemlerin özellikle kültürel hayat çalışan araştırmacılar için önemli bir kaynak olacağı düşüncesindeyiz.

سنه ۱۲ | * در ذکر مناقب و صفات و نوادر پادشاه نافذ فرمان معز السلطنه
و معین الدین ابوالخیر خان * و فرزندان گردون غلام کواکب احتشام
فریدون مقام که هر یک بر سریر ایالت و فرمان دهی و اورنگ
جهان گشایی به عنایت الهی نشسته اند

قطعه

5

به رفعت هر یکی خورشید تابان به حشمت هر یکی جمشید دوران
همه شاهان گردون بارگاه اند سلیمان و ارعالم را پناه اند

در تاریخ سعودی می گویند که ولادت ابوالخیر خان در شهر سنه ست (۷) عشر و ثمانمائة
موافق لوی ثیل [بود.] در بلاد دشت قباچاق در نواحی | جتسار جالقین از صحرای عدم به ۴۸
به ملک وجود قدم نهاده بود که مشتری از نور خمیر او در حیرت و کیوان از بلندی اقبال
او در غیرت؛ شادروان عظمت او بر اوج ثریا سر کشیده. چون خان به چهارده سالگی
رسید، آوازه عدل و احسان او از شرق تا به غرب رسید.

نظم

مبارک طالعی فرخ اسیری به طالع تاج داری تخت گیری

۱5 و در آن وقت محاربه ابوالخیر خان (۱۱) با جمادق خان که یکی از خانان نامدار بنی شیبان بود،

رو داد و جمادق خان^{۱۱} اُلوس و احشام^{۱۲} را در تحت تصرف و قبضه تسخیر درآورده، پای
بر^{۱۳} مسند دولت و سرپر امارت نهاده بود و دست ظلم و تعدی دراز کرده:

بیته

ز بس جور آن ظالم محضت گیر^{۱۴} ز مردم برآمد سراسر نفیر

- به مقتضای حدیث نبوی که اَلْمَلِكُ يَبْقَى مَعَ الْكُفْرِ وَلَا يَبْقَى مَعَ الظُّلْمِ، امرا و سرکشان دشت
قبچاق که از ظلم و پیداد او به جان آمده بودند، او را گرفته، متوجه چتسارچالتین که
تد مپ سرزمین ابوالخیرخان بود، آوردند. ابوالخیرخان مردم خود را | آراسته، توکل بر خالق
س: ۱۳ جزء وکل | کرده به اندک لشکر، در برابر یکدیگر آمدند. راوی گوید که لشکر جمادق خان
هفتاد هزار کس بود و لشکر ابوالخیرخان از چهار هزار زیاده نبود. به مضمون این کلام:
پ: ۱۴ مپ خیرالجیوش اربع «الاف»، و خیر «الشجعاء» اربع مائة حمل نموده، همان شب | رو بروی
هم دیگر تزلزل کردند و در اندیشه کارزاری می بودند که ناگاه صبح صادق علم نورسگر در میان
سپهر اخضر برافراخت و لوح فلک را از تصویر ثوابت و سیار خالی ساخت:

نظم

هزبر^{۱۵} فلک تاج خورشید یافت بساط جهان جام جمشید یافت

- زلف سیاه شب از عارض^{۱۶} دل افروز روز دور شد و سپر زرین آفتاب از تیغ کوهسار
نمایان گشت. بهادران نامدار و تیغ گذاران جان سپار روی جلادت به آوردگاه نهادند،
حصن میدان از مردان^{۱۷} جنگی و یلان کار دیده آرایش پذیرفت.

نظم

برآمد خروش سپاه از دوروی جهان پر شد از مردم جنگ جوی

عاقبة الأمر، نسیم فتح و نصرت بر پرچم علم ابوالخیر خان وزیده، جمادق خان در آن معركة به قتل رسید. این واقعه در تاریخ سنة ثلاث وثلثین وثمانمئة موافق پیمین میل بود. و از آنجا گشته، به طالع سعد و بخت فرخ در تخت خانی و مسند جهانبانی در مملکت بلاد شمال قرار یافت و القاب خانی بر نام نامی ابوالخیر خان اطلاق یافت.

و در شهر اربع وثلثین وثمانمئة فتح خوارزم نمود. در آن زمان زیدة العلماء و قدوة الفضلاء، افضل الصلحاء، مولا ناکمال الدین حسین خوارزمی، علیه الرحمة، به نام نامی و القاب گرامی خانی | در شرح قصیده برده، کشف الہدی نام گانی را تصنیف کرده، نوشته، ب: ۴۹
 به طریق تحفه به مجلس عالی آورد. مشارالیه از خلفای نقیبة الاولیاء، خواجه ابوالوفا بود.
 و^۱ خواجه از «مشاہیر»^۲ جهان بود.

ذکر پادشاهانی که در آن عصر به ملازمت خان بزرگ
ابوالخیر خان رسیده و هر کدام بر قدر التماس خویش موصول به
حصول | بازگشته‌اند

۱۳۱ م.

و از آن جمله، از اولاد کجار امیر تیمور گورکان، سلطان سعید میرزا و برادر او منوچهر میرزا و
ت: ۳۳ محمدجوکی میرزا و علاءالدوله میرزا [و] ابوالغازی سلطان | حسین میرزا به خدمت خان
آمده، مانند ملازمان در رکاب همایون بودند و به نیل مقصود بازگردیدند.

القصه، خان بزرگ قریب به چهل سال از روی استقلال [در دشت قبیچاق
فرمان‌فرمایی کرده و] از کران دشت قبیچاق و تمامی ماوراءالنهر به تحت تصرف بندگان
همایون می‌بود. و در سن پنجاه [و] هفت سالگی در تاریخ سنه اربع و سبعین و ثمانیة در
شهر رمضان موافق بمقام نیل شاه‌باز بلند پرواز روح پر فتوحش ندای از جی | اِلٰی رَبِّکَ
۱۵ رَاضِیَةً مَرْضِیَّةً به گوش رضا اصفا نموده.

و اولاد او یازده نفر بودند، بدین ترتیب: شاه‌بداغ سلطان و خواجه محمد سلطان از
حرم بر قوت که دختر عمری بود؛ و محمد سلطان و نوروز احمد سلطان از حرم منبت بودند؛
و شیخ حیدرخان و سنجرخان و شیخ ابراهیم | سلطان از حرم فکرات؛ و کوچوم‌خان و
ب: ۱۴ «سُیوُخ»، «خان سلطان» (۱) از دختر الفریگ میرزا گورکان بودند؛ [و آق برون سلطان] ۱۵
و سید باباخان از قفا شده بودند.

چون روش خامه تیرگام به آنجا رسید، لازم و مناسب چنان دید که شمه‌ای از احوال
اولاد ابوالخیر خان که در ولایت ماوراءالنهر و خراسان ایالت نموده‌اند، ذکر شود.

*ذکر محمد خان شیبانی بر سریر ایالت و جهان بینی

نشست*^۱ محمول آن طبقه*^۲، محمد خان شیبانی بن شاه بداغ سلطان بن ابوالخیر خان است. در شهر سنه خمس و تسعمائة در ترکستان خروج نموده، با خانان^۳ آنجا محاربه نمود و [در] اندک زمانی آن ممالک را مسخر ساخت. و بعد از آن، تسخیر تخت امیر تیمور را پیش^۴ نهاد، همت^۵ عالی کثمت^۶ کرده، اولاً به جانب بخارا رایت توجه افراخت. باقی ترخان که از قبل سلطان محمود میرزا والی بخارا بود، [او را] استقبال نمود. بینهما آتش محاربه اشتعال یافت. و محمد خان را صورت افتح روی نموده، نصرت و فیروزی^۷ بر مہیچہ علم ظفر پیکرش^۸ یافت. و محمد خان شیبانی به بخارا نزول اجلال نموده، قدم بر سریر سلطنت سامانیہ نهاد. و (۱) جلوس [وی] در سنه ست و تسعمائة مرتبه اول بر تخت^۹ سمرقند فردوس مانند واقع شده بود و خطبه و سکه را به نام و لقب خود | ترتیب و زینت داد. و سلطان | علی بن سلطان محمود میرزا که در آن وقت والی سمرقند بود، به دست خان کشته گردید. و در شهر سنه سبع (۱۱) عشر و تسعمائة میان بابر میرزا و سلاطین شیبانی محاربات صعب روی نمود. بنابراین اقتضای قضا، ایالت آن مملکت بر آن جماعت قرار گرفت. و آن پادشاه عالی جاه، بابر میرزا، متوجه حصار شادمان گردید. چون سلطان حسین میرزا در خراسان از این دار پر ملال به زہتگاه قرب ذوالجلال خرامید، شیبانی خان جهت تسخیر خراسان متوجه گردید. در اواخر ذوالحجہ در سنه اثنی (۱۲) عشر و تسعمائة در نواحی هرات با بدیع الزمان میرزا و مظفر حسین میرزا محاربه نمود و سلک جمعیت پادشاه زاده ها را از هم گسیخت. بدیع الزمان میرزا به جانب قندھار رفت و مظفر حسین میرزا به طرف استرآباد گریخت. و خان مظفر و منصور گشته^{۱۰}، دار السلطنۃ هرات را در حیرت تسخیر درآورد و

م: ۱۵

ت: ۸۷

پ: ۱۰

تیمور سلطان و عید الله سلطان را جهت محاربه ابوالحسن میرزا و کیک میرزا نامزد کرده، به طرف مشهد روانه نمود. چون به مشهد رسیدند، سلاطین اوزبک را با میرزایان اتفاق محاربه افتاد. و بهادران از جانبین آشفته نهایت شجاعت بود، به جای آورده. عاقبت اس، پ: ۱۰۷ سلاطین را صورت فتح چهره گشاد. میرزایان گرفتار گشته، همان | روز شربت شهادت چشیدند و از این سرای سه پنج و منزل پر عنا و رنج رهیدند.^۲ بعده تمامی ممالک خراسان و مازندران، شیانی خان به حیرتسغیر در آورده، دیگر بار متوجه ماوراءالنهر شده و بار دیگر به جانب | مرو شاه جهان نهضت نموده. در قره محمود آباد میانه خان و شاه اسماعیل محاربه ای سخت رونموده، در روز جمعه شهر رمضان المبارک در سنه ست (۶۰) عشر و تسعمائة در جنگ سرخ کلاه، حضرت خاقان سعید شهید:

مصرع

شهد شهادت بسعادت چشید

و از کلمه سرخ کلاه شهادتش معلوم می شود. والله اعلم.

* ذکر مشایخ که در زمان خان شهید شهید سعادت چشیدند *

ت: ۱۸۸ | در نهصد و پنج، خواجهک ابن خواجه عید الله^۱ خواجه اسرار^۲، قدس سره العزیز، به دار البقاء رحلت فرمود. به انواع علوم ظاهری و باطنی آراسته بود و در حقایق کتب و سنت بر وجهی دقیق النظر و حدید البصر بوده که هیچ دقیقه ای از نظر حقیقت وی پوشیده نمی گشت، و حضرت خواجه او را تعظیم و توقیر بسیار می کرده اند.

در ذکر: در دهم محرم سنه ست و تسعمائة خواجه محمد یحیی بن حضرت خواجه اسرار، قدس الله سره، را اوزبکان گمراه شهید ساختند. ایشان بقایت محبوب و مقبول حضرت والد ماجد خود بوده‌اند و حضرت ایشان خواجه یحیی را قائم مقام خود کرده بودند. و پ: ۵۱ هر حضرت مولانا نورالدین عبدالرحمن الجای خواجه یحیی را بقایت معتقد بودند و می فرمودند که نسبت عاقبت بر خواجهگان غالب است و نسبت جذبه بر خواجه یحیی، قدس الله ارواحهم.

بعد از آن که محمدخان شیانی * در مرو کشته گشت، ولد او محمد تیمورخان در سمرقند بر تخت سلطنت نشست*. و بعد از کشته شدن نجم ثانی در دار السلطنة هرات نیز چند ماهی سلطنت نمود و در شهر سنه عشرين و تسعمائة درگذشت.

و بعد از وی 'کوچکونی' که مشهور به 'کوچوم' خان بن ابوالخیرخان است که مادر او دختر الفریگ سلطان است، در سمرقند بر سریر | خانی نشست. چون او تخت س: ۱۷ رخت بخت را در آب هلاکت انداخته، به عالم باقی پیوست، ولد ابوسعیدخان تاج خانی بر سر نهاد. او نیز در سنه تسع و ثلثین و تسعمائة از تنباده اجل از پای درافتاد.

ذکر عید الله خان بن محمود سلطان بن شاه بداع سلطان بن
ابوالخیر خان [که] باستقلال خان گردیده، نوید معدلت و صیت
مکرمت به اطراف و اکثاف جهان رسانیدی

وی پادشاهی بود متشرع، به شجاعت و عدالت معروف و خانی بود متوکل، به مکرمت
پ: و نصفت موصوف و همیشه بر تسمیر مساجد و مخابد و بقاع خیر [همت] می گماشت. |
پیوسته مجلس او به علما و فضلا و صلحا مشحون بودی و از تفسیر و حدیث و فقه و
حکایات مشایخ معنی فرمودی. در ایام دولت و زمان معدلتش معموری بنابر به مرتبه ای
ت: رسید که مضمون، مالا عین رأی و لا اذن سمعت ولا خطر | علی قلب بشر، وصف
او گردید.

ابوالغازی عید الله بهادر خان برادرزاده عهد شیانی خان بود. ارادت قوی به
عالی جاه هدایت پناه آشوب ترک و شور نجم فتنه عرب، امیر عبد الله یعنی داشت. و نظر
قبول میر عرب از حضرت خواجه احرار بود. بعد از شهادت شیانی [خان]، ولایت
ماوراءالنهر از تصرف سلاطین شیانی برآمده بود. اما توجه خاطر میر عرب به جانب
عید الله خان بود. در آن وقت «که» نجم ثانی با هفتاد هزار قزلباش به فرموده شاه اسماعیل
جهت تسخیر ماوراءالنهر آمده، در کول ملک غجدوان^۱ فرود آمد. (۲) عید الله خان از
میر عرب التماس فاتحه کرده، با سه هزار سوار مسلح شده، رفته در کول ملک غجدوان،
جنگ انداخته، بر خصم ظفر یافته، نجم ستاره سوخته بد اختر را از اوج عزت به حسیض
مدلت انداخت.

مصرع

نجم ستاره سوخته رافضی^۱ هلاک

و این فتح در سنه سبع (۲) عشر و تسعمائة به همت میر | عرب بود.^۲ م: ۱۸
حضرت خان با وجود مزاحمت ملکی، ذات ملک | عفتاش همگی همت عالی و نهیمت م: ۲۰
متعالی [را] به [صوب استحصال دقایق] حقایق علوم عقلی و نقلی مصروف و معطوف
ساخته، اوقات با برکات را ضایع نمی گذاشت. در فن حدیث، تلمیذ^۳ سند المحدثین،
خواجه مولانا اصفهانی^۴ است که شرح شامی اش^۵ در مشارق [و مغارب] مشهور
است و مشکوة ضمیرش چون مصابیح پر نور. در فقه، شاگرد مولانا محمود عزیزان است که
طبیع کافی اش [دقت را] در مطالعه^۶ هدایت به نهایت [رسانیده] بود.
در شهر سنه ست و ثلاثین^۷ و تسعمائة توجه [به] تسخیر ممالک خراسان کرده. کار
خندق قلعه هرات را محکم عساکر نصرت مآثر نموده، چنان محاصره تنگ کرده که [بر]
محبوسان آن قفس^۸ کسی جز نفس آمد و رفت نداشت، و به زبان حال مترنم این مقال
می بودند:

نظم

م: ۲۵ سر به زانوی غم مانده [و] غیر از^۹ نفسی آمد و رفت ندارد به من خسته کسی

چون اهل حصار از محاصره به تنگ آمده، تاب جنگ نیاوردند، جنگ در تار اعتذار زده، مانند عود ناله جانسوز آغاز کرده، قانون مصالحت ساز نموده، سیم اشک را به هر گوشه دواییده، از برای مخلص، «مصلحتی»^۱ طلب کردند. آخر امر، دروازه عراق را بر روی عالی حضرت مفتوح گردانیدند،^۲ و جان به سلامت بردند. این تاریخ در فتح هرات گفته اند:

در هژدهم شهر صفر فتح نمود تاریخ شدش هژدهم شهر صفر

در تریف هرات گفته اند:

قطعه

اگر ترا پرسد کمی کز شهرها بهتر کدام پ: ۲۸

گر جواب راست خواهی گفتن او [را] گوهری ۳۰

این جهان را همچو دریا دان خراسان چون صدف

در میان آن صدف شهر هری چون گوهری

با وجود آن که همه سلاطین آرزوی هری داشتند، طبع میونش^۳ به هفته گذشته، قصد «اصفهان»^۴ و عراق می نمود، و مقصودش آن بود که دفع مخالف نموده، زنگوله بر ناقه^۵

طلب بسته، از راه راست آهنگ حجاز کرده، در مقام حسینی^۱ کوچک و بزرگ، عشاق را به نوا رسانیده، به طواف مکه معظمه و مدینه مکرّمه مشرف گردد. چنانچه | این بیت مر: ۱۱
شریفش ناطق این معنی است:

بیت

چگونه دل نکشد جانب عراق مرا بدین سبب که به سوی حجازم آهنگ است

و حضرت خان که از فتح «هرات»^۲ باز گردید، در تعمیر بخارا که حمیت عن البلیا بود، سعی موفور به ظهور رسانیده. و حضرت خان در وصف بخارا گفته اند:

نظم

بخارا خوشتر آمد از تمام شهرها ما را ز چشم بدنگه دارد خدا ملک بخارا را

«عمارات»^۳ عالی که در ایام دولتش به ظهور آمده، یکی مدرسه عالی میر عرب است و تاریخش مثل او است:

تاریخ

میر عرب عمر آن که ساخت مدرسه عالی [او] بس^۴ بوالعجب

بوالعجب این است که تاریخ او [است] در سر عالی میر عرب

و دیگر، جناب میرک سید غیاث در قبله شهر باغی ساخته بود که از مضمون آیت
 کریمه: «إِزَمَ ذَاتِ الْإِكَادِ الَّتِي لَمْ يُخْلَقْ مِثْلُهَا فِي الْبِلَادِ» یاد می داد.
 دیگر، پل مهتر قاسم است که بر دریای کوهک بسته شده که در روی زمین طاق و
 شهرة آفاق است.^{۲۰}

در شهر سنه اربعین و تسعمائة خطبه به نام پیونش خواندند و در سن پنجاه و چهار سالگی
 در [تاریخ نهصد و چهل و شش] در روز دوشنبه دهم ذی القعدة، نفس نفیسش خطاب
 بِأَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ به سمع قبول اصفا نمود.

ذکر مشایخ که در زمان دولت آن پادشاه | دین پرور بودند
 در آن وقت که خان در هرات والی می بود، حضرت کاشف همدانی، شیخ جلال الدین
 ابوسعید «پورانی»، در ربیع الاول سنه ثلاث و عشرين و تسعمائة به جوار ملک متعال
 انتقال فرمود. ایشان فرزند طریقت مولانا جلال الدین بایزید پورانی بودند و نزد آن حضرت
 «ریاضات»، شاقه کشیده، به وظایف عبادات و طاعات قیام می فرمودند. اما در
 حقیقت ایشان ویسی بوده، تربیت از روح مقدس نبوی، صلی الله علیه وآله وسلم، یافته اند
 و دعای سیفی نزد حضرت امیر المؤمنین علی، کرم وجهه، در واقعه گذرانیده اند، از آن
 حضرت رخصت یافته اند.

۲۰ س | شیخ شرف: و هم در زمان عید الله خان در بلدة خوارزم در سنه سیج و ثلاثین
 و تسعمائة روح مقدس عارف همدانی ابوالمیاسین، شیخ شرف الدین حاجی «محمد الحنبوشانی»
 از تنگی میاکل | جسمانی به فضای ریاض روحانی و حدائق رضوانی پرواز
 کرد. نسبت ارادت آن حضرت به چهار واسطه به حضرت امیر سید علی همدانی اتصال

می‌یابد. ایشان به علوم ظاهری و باطنی آراسته بودند.

[حکومت:] و در شهر سنه سبع و اربعین و تسعمائة عبد الله خان بن «کوچکونی» خان در سمرقند پادشاه گردیده، قدم بر سریر سلطنت نهاده. بعد از نه سال به عالم دیگر منزل گردید.

5 حکومت: برادرش عبداللطیف خان بن «کوچکونی» خان بن ابوالخیر خان به آن رتبه رسیده، در شهر سنه ست و خمسين و تسعمائة بر سر سمرقند نشست، [و] در تمامی آن ممالک خطبه و سکه به اسم او زب و زینت گرفته بود. در آن عهد، عبدالعزیز سلطان بن عیدالله خان در بخارا بر مسند ایالت بر طریقه فعل، «خان» بود.

حکومت: پیرمحمد سلطان بن جانی بیگ، سلطان در قبة الاسلام بلخ بر سر ایالت ممکن نشست بود. 30

مصراع

تا خود فلک از پرده چه آرد بیرون

ذکر عبدالعزیز خان بن عیید الله خان

خان سعادت نشان، مخلص درویشان، در قید ارادت مرشد با کمال، شیخ جلال می بود
و شیخ جلال از مریدان حضرت مولانا شمس الدین عجمه روحی بوده و ایشان هم پیر
حضرت عارف نامی، مولانا نور الدین عبدالرحمن جامی اند. خدمت | شیخ جلال بسیار
شیرین کلام و مؤدب بودند و اهل مجلس را به حدیث | می درود و نکته پروری را بی مثل
می نمود.

گویا از «خوارق» عادتش بود که هر چند سخن را مکرری فرمود، گرد ملال از آینه دل
سامع [بیشتر] می زدود. و من شریف حضرت شیخ جلال از | هفتاد متجاوز بود که
از دار فنا به دار الملک بقا رحلت نمود در شهر سنه تسع و اربعین و تسعمائة.
با آن که در زمان دولتش تفرقه بسیار بود، طبع سلیم عبدالعزیز خان به تعمیر ملک
می پرداخت و عمارات عالی می ساخت. از آن جمله، یکی خانقاه و ایوان حضرت قطب
الابرار، خواجه بزرگ است که بغایت خوش و دلکش واقع شده. و مؤلف، قصیده در
وصف آن عمارت املا نموده است. مطلعش این است:

نظم

کعبه است این خانقاه ز آن مرو را نور و صفاست

سدره گگر خود را به ایوانش رساند منتهی است

دیگر از عمارات کہ خان ساخته اند، خانقاہ شیخ جلال است. و تاریخ او را چنین گفته اند:

تاریخ

خسرو عالی گھر عبدالعزیز ساخت این عالی بنابی ریب و شک

ہست نہ طاق فلک در جنب او پست^۱ چون گوی زمین زیر فلک

لفظ و^۲ معنی می شود تاریخ او سال ہجرت ز صد و پنجاہ و یک

ذکر سیوخ محمد سلطان

پ: ۲۰ | او پسر سیوم محمدخان شیپانی است و اصل نام او ابوالخیر بوده. چون از پدر «فرد»^۱ ماند، عیدالله خان در ظل عاطفت و سایه مرحمت خویش^۲ پرورش داد. چون بار دیگر ولایت ماوراءالنهر در تحت تصرف عیدالله خان قرار یافت، ایالت ولایت کش را عیدالله خان مخصوص سیوخ سلطان ساخته. و آن شاهزاده سعید مدت مدید در خدمت خان اوقات به سر می برد، تا آن که نقد حیات به قابض ارواح سپرد.

و او را یک پسر بود: محمدیار سلطان. و او پادشاهزاده ای^۳ بود به حلم و^۴ حیا وجود و سخا و دیانت برکمال داشت. بعد از آن که عبدالعزیزخان در بخارا وفات یافت، ارکان دولت و اعیان آن مملکت همه به یک جا جمع آمده، طرح مشورت و قرعه مصلحت در میان

ند: ۱۰ پ | انداخته. پس از تقدیم ککاش، همه به اتفاق محمدیار سلطان را آورده، در مملکت^۵ | بخارا حاکم ساختند. چون آن | خسروعالی ژاد نیکونهاد بنایت نرم عنان بود، بنابراین میان امرا و ارکان دولت نزاع و مخالفت روی «داده»^۶، اساس سلطنت او روی به ویرانی نهاد. عاقبت امر، تنش بی قوشچی، برهان سلطان را که از اولاد محمد رحیم سلطان بن عیدالله خان بود، آورده^۷

پ: ۲۰ هر | بر سر سلطنت نشاندند و در حکومت بخارا به محمدیار | سلطان شریک گردانند.^۸ و روزی چند برین منوال گذشت. آخر، داعیه استقلال سلطنت در خاطر برهان خان پیدا شده و غبار این اندیشه در لوح ضمیرش نشسته تا در سنه اعدی و ستین و تسعمائة در ارک^۹ بخارا، پادشاه سعادت انجام را برهان خان شهید ساخته، لوای استقلال در آن^{۱۰} مملکت فردوس مثال برافراخت و از محمدیار سلطان خلفی^{۱۱} «یادگار نگذاشت و سلسله محمد شیپانی خان از هم گسسته گردید [و]»^{۱۲} از آن جماعت جز حکایت چیزی باقی نماند.

ذکر پیرمحمد خان بن جانی بیگ خان

چون عبدالعزیزخان در بلدة بخارا وفات یافت، پیرمحمدخان از بلخ به بهانه تخریب پرسی به صوب بخارا شتافته،^۱ آن بلده [را] بر این تدبیر درحین تسخیر درآورده. مجددار سلطان به همراه برهان سلطان فرار نموده، به سمرقند نزد عبداللطیف خان رفتند.

۵ آنگاه بوپای سلطان با بعضی از دلاوران از حصار شادمان به عزم تسخیر ولایت بلخ توجیه نموده، [و آن بلده را] محاصره کرد. و مردم آن دیار چاره کار در اطاعت دیده، به شرف کرنش آن شهریار مشرف گشته، ابواب را به روی وی گشادند. چون روزی چند در آن دیار بر مسند حکومت و سریر سلطنت نشست، عاقبت،^۲ بنا بر وحشی که میان ایشان روی داد، از سر حکومت آن مملکت درگذشت، متوجه ماوراءالنهر گشت. م: ۲۴

۱۰ بعد چندی مرغ روحش به دام اجل گرفتار گردیده، در مرغزار آخرت منزل گزید. از وی یک پسر ماند: کیک سلطان بن بوپای سلطان بن «خوجوغم» سلطان بن ابوالخیرخان. و یک چشم او از نور باصره بهره نداشت و مدت مدید در ولایت ساغرج لوای حکومت برافراشت. چون آن خسرو عالی شأن از این جهان به عالم جاودانی رحلت نموده، قدم به جانب عقبی نهاد، از وی دو پسر نخست | اثر یادگار ماند، اول: سیونج محمد سلطان؛ دوم: ت: ۲۶

۱۵ سیدمحمد سلطان.

ذکر مجمل از تفصیل واقعات جانی بیگ خان بن خواجه محمد سلطان بن ابوالخیر خان

و جانی بیگ خان را حق سبحانه و تعالی دوازده ولد نامی و پسرگرای از سرحد عدم به سر منزل وجود کرامت فرمود. اول: دوست محمد سلطان، و کسین قرا سلطان و پاینده محمد سلطان. والدۀ ایشان دختر قنبر علی بی، برادر عبدالعلی ترخان است. دوم: رستم خان و اسکندر خان و اسفندیار سلطان و سلیمان سلطان. والدۀ ایشان دختر سلطان محمود خان کاشغری بود. سیم: پیر محمد خان و شاه محمد سلطان. مادر ایشان دختر | یکی از امرای منول بود. چهارم: یار محمد سلطان. والدۀ او دختر سلطان محمد تنبل بود. پنجم: جان محمد سلطان و نور محمد سلطان. مادر ایشان قفا بود.

و از کسین قرا سلطان دو پسر ماند: جان قرا سلطان و قلج قرا سلطان. و رستم خان را یک پسر بود: اوزبک سلطان. و از سلیمان سلطان دو پسر ماند: محمد سلطان، والدۀ او دختر کوچک سلطان بود: و پیر محمد سلطان [که] از قفا شده. و یار محمد سلطان را یک پسر بود: خسرو سلطان. و از پیر محمد خان | سه پسر ماند: دین محمد سلطان و پادشاه محمد سلطان و شاه محمد سلطان. اما خان سلیمان فرمان، حضرت اسکندر خان را چهار پسر دو قنبر علی حق سبحانه کرامت فرمود. اول: خان سکندر نشان و خاقان رستم مکان، عبد الله بهادر خان: ۱۵

نظم

عمر عدالت و صدیق صدق و عثمان حلم علی شعار و حسن سیرت و حسین لقما

دوم: عباد الله سلطان؛ سیم: عبدالقدوس سلطان؛ چهارم: عبداللطیف سلطان.^{۱۶}
اما واقعات جانی بیگ خان آن است که چون شاه اسماعیل به تاریخ سنه ثلاثین و تسعائة

روی از خاکدان دنیا بر تافته و به سرای جزا شتافت و تهماسب که ولد او بود، | بر سر بر ^{ب: ۴۴} حکومت و مسند سلطنت قرار یافت، همه سلاطین شیانی ^(۱) داعیه غزا و جهاد به آن سرفتنه اهل فساد داشتند و در طلب خون^۲ خان شهید محمد خان | شیانی [و] انتقام ^{ت: ۱۱} از آن شقی شدید، دقیقه ای فروغی گذاشتند، تا که به تاریخ سنه احدى و ثلاثین و تسمائة سلطان شجاعت نشان، جانی بیگ خان، به همراه جمیع خواقین توران، مانند کوچکونی خان و سیوخ محمد سلطان و محمد تیمور خان و عید الله بهادر خان، با سپاه بیکران و لشکر فراوان متوجه ولایت خراسان شدند. و از طرف «اصفهان»^۳ شاه طهماسب نیز با «لشکری»^۴ از عدد شیاطین افزون آمده، در حوالی خرگرد جام به سپاه نجسته فرجام اسلام رسید. [بعد از التقای فریقین از طرفین، هر دو لشکر] در برابر یکدیگر صف آراستند. دلاوران با ^{۱۵} فز و هنگ از پی کینه و جنگ برخاستند. پس از اجرای بسیار و کوشش بی شمار به حسب تقدیر ملک علام، شکست بر لشکر اسلام افتاد و خواقین اوزبک متفرق و پراکنده، روی به جانب اوطان خویش گذاشتند.

| و جانی بیگ خان^۵ به جهت حوادث ایام و نواب روزگار [و بخت] نافرجام، زنگ ^{س: ۲۵} غم و کدورت، آینه دل خورشید مشاعل او را تیره ساخت، و درد محنت و اندوه منجر به امراض شد. «چون غایت ارادت و کمال اخلاص و عقیدت نسبت به خانواده | ^{ب: ۷۷} قدسیه خواجگان، «علیهم» الرحمة والرضوان، داشت، کس به جانب کاسان اخسیکت فرستاده، حضرت ولایت مرتبت هدایت منقبت، مظهر صفات الهی، مورد ارادت نامتناهی، محرم سرایرده سبحانی، حضرت مولانا خواجگی کاسانی را^۶، نُور مَرَقَدَه، به بلدة طيبة کریمه آورده، سرارادت در حلقه^۷ انابت^۸ گذاشته^۹، استمداد همت از باطن

کمی خاصیت ایشان طلب کرد.

و شرح واقعه چنان [که] گذشته بود: قللق خانم که دختر سلطان محمود خان کاشغری بود، او را به سلطان شجاعت نشان جانی بیگ خان نسبت کرده بودند. «و از» آن صدف عفت پناه گهر ذات خسته سہات، اسکندر بهادر خان، دام دولت، بہمت ظہور یافته و آفتاب سعادت انتساب او بر مقارق تافته بود.

در آن وقت به تاریخ سنہ خمس و ثلاثین و تسمائة در بلدہ طیبہ کریمہ، شہباز روح شد و پرفتنوح جانی بیگ خان از قفس تن پرواز نمود.

ذکر اکابر و علما کہ پیوستہ در حواشی بساط انبساطش بودند و از شمایم مکارم اخلاقش دماغ آن طایفه با عز و اقبال عطر سای و طیب افزای نمودی.

پ: مانند عالی حضرت متعالی منقبت، مهر سپہر سیادت، سپہر مهر سعادت، غرآل ظہ | و یس، قدوة اولاد سید المرسلین، محرم سرپرده باری، سید خاوند بخاری، المعروف بہ میرآہو.

ذکر دیگہ: جناب عالی «نساب» متعالی «نصاب»، علامہ علیای عالم، کاشف اسرار العلوم والحکم، حلال اصناف مشکلات، کشاف «انواع معضلات»،^{۱۵} س: زیدۃ الملباء المتبحرین و قدوة الرفقاء الموحدين، واضح آیات فرقانی، نظام الدین | خواجه مولانا ای «اصفہانی».

ذکر دیگر: جناب سعادت ایاب سیادت انتساب، سلالہ اکابر الکرام و نتیجہ مشایخ العظام، صدر الافاضل، عمیم الفضایل، معین قوانین دقت و خیال، مؤسس

«بنیان» الفضل والکمال، جلال الدین پادشاه خواجه، قدس الله ارواحهم^۱. همواره به وفور عنایات پادشاهانه و ظهور انعامات خسروانه بین الامثال والاقران امتیاز فراوان داشته^۲، چنانچه عنایت بی نهایت شامل احوال هر یک از ایشان «بود»^۳.

شرح نسبت اسکندر خان به خواجگان جویبار و حضرت جمشید مرتبت خورشید مکرمت سکندر خان به جناب ولایت منقبت هدایت منزلت منظور انظار حضرت باری یعنی خواجه جویباری، قدس الله سره

و نظام جمیع امور و انتظام مصالح جمهور به عنایت آن حضرت منتظم می بود. بنابراین خسرو درویش پرور، با وجود زمان صغر سن از غایت | مودت و کمال اخلاص و پ: «هر عقیدت، التجا به آن عتبه و زبده دودمان ولایت، بقیه خاندان شرف و هدایت، شیخ الاسلام خواجه جویباری «برده»^۴، سرارادت در طوق انابت گذاشت.

نظم

زهی سعادت شاهان به جست [و] جوی نیاز که کیمای مراد است خاک کوی نیاز

و پیوسته از خاطر فیض بخش و ضمیر آفتاب درخش آن حضرت استمداد | هست ت: «پ کیمیا خاصیت می نمود و به زبان حال، استقلال سلطنت از باطن معصوم ایشان استدعا می فرمود، چه مقرر است که تاییدی از اصحاب ولایت و ارباب هدایت رقم ترتیب به نام این طایفه با سعادت نکشیده اند، مهم خلافت و کار سلطنت نظام نگرفته است.

نظم

کار نه این گبد گگردان کند هر چه کد همت مردان کند

ذکر نسب و حسب ولایت مآب خواجه جویری

(۱) [اگر مصاحبت ابرار و مجالست اخیار] که گل بوستان اقبال و شمع شبستان آمال،
 س ۵ ریحان چمن روح، [مفتاح] خزائن فتوح، واسطه عقد کمال، نگین خاتم جلال | اند، [دست
 نه شده به بوی وصال ایشان از ذکر مناقب سنیّه و نشر مغایر علیه آن طایفه عالیّه غافل و
 ذاهل نباید شد که] سخن دلاور آن فریق بر سبیل تحقیق شهید شکر برز است و اختر برج
 ذاتی است [و] گوهر درج [بینایی است] پس به حکم این مقدمات هنگام تسوید
 واقعات خاقان نجسته سیات رقم بعضی از حالات آن حضرت متعالی درجات یعنی
 حضرت قدوة العارفين واسوة المحققين مختصراً به عواطف حضرت باری، نظام الملة
 عموالدینا والدین، خواجه جویری، رَوْحُ اللَّهِ رَوْحَهُ [را نگاشتم] و به موجب عند ذکر
 الصالحين تنزل الرحمة، سمت همت بر کشف سلسله علیه نقشبندیّه قدس الله تعالی
 ارواحهم [و انساب مشایخ | آن طبقه سنیّه] تا به حضرت نبویه، صلی الله علیه و
 سلم، [نگاشتم].

۱۵ بر ضمیر فیض پذیر ارباب تحقیق و خاطر قدسی مصیر "اصحاب (تدقیق)" پوشیده نماند
 که جناب ولایت مآب را رشته مناسبت از روی نسب به سلسله ابدی برونند حضرت

امام همام زبده الانام و قدوة الايام^۱، قطب الطريق [و] غوث الخلائق، خواجه ابوبکر سعد سمیتنی^۲، رضی الله عنه که از بکار مجتهدین است و از تبع تابعین، پیوسته می شود. و آن چنان است که والد نجسته اطوار * خواجه جویمار حضرت هدایت آثار (۱) مستی^۳ به خواجه احمد است. خواجه احمد خلیف * خواجه یحیی است. و خواجه یحیی ولد خواجه محمد اسلام است. و خواجه محمد فرزند ارجمند خواجه طاهر است. و خواجه طاهر ولد خواجه * مظفر است. و خواجه مظفر ولد سعادت فرجام خواجه علاء الدین^۴ است. و خواجه * علاء الدین ولد گرامی خواجه محمد الدین است. و خواجه محمد الدین فرزند خواجه ظهیر الدین است. و خواجه ظهیر الدین ولد امام همام ابوبکر احمد است. و امام ابوبکر ولد هدایت مدد امام ابوبکر سعد است، رضی الله عنه. و ایشان خلف با عز و شرف خواجه ظهیر الدین کلان اند. و ایشان فرزند دولت مند امام علی اند (۲) و ایشان فرزند ۱۰ امیر المؤمنین و امام المتقین، امام جعفر صادق اند، رضوان الله تعالی علیهم اجمعین. ت: ۲۴ ر | و به صحت پیوسته که امام علی، رضی الله عنه، از حرمین شریفین به ولایت نساپور پ: ۲۵ ه تشریف حضور ارزانی فرموده اند، و مدت مدید و عهد بعید آنجا طرح اقامت نموده و از آنجا به فاخره بخارا رخت انتقال کشیده اند و پای در دامن استراحت پیچیده اند. در بحر الانساب^۵ مشرح و مذکور است که هم چنین نسب شریف حضرت خواجه جویمار از ۲۵ طرف والده به حضرت شیخ العالم العامل الزاهد امام ابی بکر فضل بن جعفر البخاری می پیوندد.

و جناب هدایت مدد خواجه جویمار | از حضرت جد خود خواجه محمد یحیی طریق آبا س: ۲۸ و اجداد فرا گرفته اند و تعلیم «اذکار»^۶ و تحصیل نسبت اختیار به دست آورده اند. نسبت

ارادت آن حضرت در طریقت به شیخ حقیقت و پیر طریقت، عالم کامل مکی، حضرت ارشادپناه، مولانا محمد قاضی است، علیه الرحمة والرضوان. و طریقه تعلیم و آداب سلوک و صحبت، نسبت به حضرت هدایت منقبت ولایت مرتبت، مهر سپهر معارف، مخصوص به عنایات سیحانی، حضرت مولانا خواجگی [احمد] کاسانی [است] که در عهد خود بنفایت عظیم الشان و رفیع المکان بودند. معروف و مشهور است که تا انوار ولایت از مشرق چین مین با سعادت آن حضرت تافت، از طالبان صادق و عاشقان موافق، شصت کس در ذیل تربیت ایشان پرورش یافت و بادیة نیتی را به قدم صدق و یکرنگی طی کرده، به کعبه وصال حقیقی شتافتند. * و از این رهگذر، هر جا که * آن حضرت را می دانند، پیر شخصی می خوانند.

- در ذکر: حضرت مولانا محمد قاضی را نسبت تربیت * در سلوک به حقیقت، به حضرت قدسی مآب کروی انتساب، مرکز دایرة هدایت، * نقطه پرگار ولایت، محرم خلوت خانه غیوب، مقتدای ارباب قلوب، قطب الطریقه، غوث الحقیقه، پیشوای سالکان قدسی اقباء، یعنی حضرت خواجه فاضل الدین عبیدالله احرار، «رَوْح» الله روحه، و نسبت ایشان به خدمت اختر برج عرفان، گوهر دُرُج ایقان، سالک مسالک حقیقت، مالک مالک طریقت، قبله آمال ارباب دین، کعبه اقبال اصحاب یقین، مفتاح | کوزِ حکم، مصباح رموزِ قدّم، نظام الدین مولانا یعقوب بن عثمان بن محمود الفزنوی، ثمّ الجرخی، [است]، رحمة الله علیه. و انتساب آن حضرت در سلوک و طریقت به حضرت شیخ الاسلام والمسلمین، وارث الانبیاء والمرسلین، سلطان اصحاب طریقت و برهان ارباب حقیقت، قطب الاولیاء و غوث الاتقیاء، قدوة المشایخ علی الحق والیقین، خواجه بهاء الحق

والدینا والدین [است]'. وانتساب حضرت خواجه نقشبند به حضرت رسالت | پناه. پ: ۷۰
صلوة [الله] علیه وسلم، بیان یافته | است، حاجت بیان ندارد. م: ۲۹

در ذکر مدح ولد اشرف خواجه جویبار یعنی نور دیده اعیان

حضرت خواجه کلان، خواجه بن خواجه جویبار

و نام ایشان خواجه سعدالدین ابوبکر بود. و مشهور به خواجه کلان شدند آن که سده
سنتیه اش 'مجمع اعظم' نام است و عتبه علیه اش ملجای طوایف اکابر و اشراف ایام
است. لوح ضمیر مهرتورش 'مطرح انوار اسرار الهی' است، و صیغه خاطر فیض پذیرش،
مهیمل لواحق حقایق نامتناهی.

مشوی

جنیت ران' میدان طریقت شقایق 'چین'، بستان حقیقت

جمال دین مزین زاهتماش طریق شرع واضح از کلامش

جهان دراوگم و او در جهان گم نهان 'در' چشم مردم همچو مردم

زبانش مظهر اسرار تحقیق ضمیرش مظهر 'انوار توفیق'

ذکر ولادت با سعادت و ظهور دولت عبداللہ خان

در آن زمان کہ خاقان مغرت نشان، ابوالغازی عید اللہ بہادر خان در ولایت بخارا بر تخت استیلا متکثر بود [و] سکہ و خطبہ بہ نام نجستہ فرجام اوتازہ و بلند آوازہ می نمود، در میانکال^۱ بعضی از اولاد نامی سلطان مرحوم مغفور جانی بیگ خان می بودند و ہر یکی از ایشان در حصاری^۲ | علم حشمت افراختہ، دعوی^۳ استقلال می نمودند. چنانچہ خاقان^۴ سکندر فرمان، ابوالفتح اسکندر بہادر خان در بلدہ طیبہ آفرین کیت کہ ترہ ترین مواضع سغد سمرقند است و آب و ہوائش بغایت نیکو است، بر سریر سلطنت و حشمت تکیہ داشت، و از کمال علو مرتبت^۵ | و رفعت، لوای مفاخرت بر اوج عظمت می افراشت.^۶ اما از اولاد کرام هیچ نداشت. بنابراین، صبح و شام بلکہ علی الدوام، خاطر عاطر و ضمیر کیمیا اثر در [بند]^۷ طلب فرزند مقید^۸ می داشت و ہموارہ بر صفحہ بال و صحیفہ خیال^۹ صورت | این معنی می نگاشت، و [از] دیر باز بہ زبان نیاز حصول ولادت با سعادت مسألت^{۱۰} می نمود^{۱۱} و ہمہ سال از موہبت حضرت ذوالجلال در آروزی این مقصد می بود.^{۱۲} «چون» ارادت ازلی بر وفق عنایت لم یزلی بر این معنی تعلق پذیرفتہ^{۱۳} بود کہ طاق بلند رواق بنیان سلطنت و کامکاری و کاخ^{۱۴} راسخ الارکان دولت و شہریاری از طریق اختلال و انہدام ایمن ماند، لاجرم بہ عنایت بی غایت حضرت بی منت [کہ]^{۱۵} خلعت گرانمایہ وجود، اشخاص کاینات را کرامت فرمودہ و اشراف آدمی را بہ تشریف و لَقَدْ کَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ، کمال اختصاص [عنایت]^{۱۶} نمودہ،^{۱۷} بہ تاریخ سنۃ اربعین و تسعمائۃ | موافق «لوی ٹیل»^{۱۸} اورا پسری «نامدار»^{۱۹} بلکہ فروزان گوہری شاہوار و درخشان اختر

۱ همان جا، ص ۲۱۰۶ پ: مکانکال ۲ ت: دعوای ۳ ت: پرافراشت ۴ همان جا ۵ پ: امید
۶ م: خیال ۷ پ: نکاشت ۸ م: با ۹ ت: مسألت. کلمہ «مسئلت» در حاشیہ افزودہ شدہ است. ۱۰ ت: نمودہ ۱۱ پ: مینمود ۱۲ ت: مینمود ۱۳ پ: ت، م: چنانچہ. بر اساس ش. ش. (ج ۱، ص ۱۰۶) تصحیح شد. ۱۴ م: پذیرفتہ ۱۵ پ: کاخ ۱۶ همان جا، ص ۱۰۷
۱۷ همان جا ۱۸ پ: ت: ذکر ۱۹ پ: ت، م: لوٹیل ۲۰ پ: ت، م: نامداری. بر اساس ش. ش. (همان جا) تصحیح شد.

آفتابوار از برج دولت و اوج رفعت طلوع یافت و فروغ لمان آن خورشید درخشان بر
اطراف جهان و آکاف دوران تافت.

مثنوی

فروزان اختری از برج شاهی درخشان گوهری از درج شاهی

گلی از بوستان عز و دولت مهبی بر آسمان ملک و ملت

فروغ تاج داری در جبینش به رخ آیات سلطانی مینش

خورشیدی که اطراف عالم از فروغ طلعت آفتاب درخش او روشن خواهد بود و ماهی
که از پرتو جبهه سعادت بخش او مرآت کاینات را،

مصراع

روشنی بر روشنی خواهد فزود

*در این ساعات و اسعد اوقات مولود عاقبت محمود به طالع مسمود طلوع نمود: *

نظم

ز موج بحر حکرم گوهری پدید آمد ز اوج چرخ شرف اختری پدید آمد

به باغ مجد و معالی گل مراد شکفت نهال دولت و دین را بری پدید آمد

چون نظر اسکندر خان بر آن فرزند گرامی افتاد، دید که شکوه شوکت صفای و حشمت

ت: ۱۴۲ جهان‌بانی در طلعت قمر صورت او ظاهر، و علامات دولت و فرمان | روائی و امارات
س: ۳۱ | سلطنت و گیتی‌گشایی در چهره | خورشید بهره او «باهر».

پ: ۱۵۷

ذکر نام نهادن حضرت مخدومی مولانا خواجگی کاسانی بنا بر ملهم ربانی عبدالله خان را

چون اسکندر خان از غایت خلوص عقیدت و کمال اخلاص که نسبت به خانواده
شریف خواجگان، علیهم الرحمة والرضوان، داشت، مولانا درویش محمد آخوند خویش را
به همراهی تحفه‌های لایقه و هدیه‌های «متناسقه» به طریق تحفه و نیاز به مجلس معلاهی
حضرت ولایت مرتبت هدایت، منقبت، قطب فلک شریعت، مهر سپهر حقیقت، محرم
خلوت سرای سبحانی، حضرت مولانا خواجگی کاسانی، رُوح الله روحه، ارسال فرمود
و طلب فاتحه فایحه کرده، استدعای اسم سامی و نام نامی نمود. و آن حضرت نیز دربارهٔ
آن نتیجه دودمان خلافت، بنا بر ملهم غیبی و اشارت لازمی به موجب حدیث صحیح و
کلام صریح خیر الاسماء عبدالله، نام آن نخست‌فرجام را عبدالله تعیین فرمود و بر زبان
گوهرافشان گذرانید که این پسر، پادشاه ذی شوکت خواهد بود.

و خاقان سکندر مرتبت از آنجا که کمال محبت نسبت به آن حضرت داشت، نخست
امیر فرخنده مآثر سیدی جلایر را به محافظت احوال شاه‌زاده متعین گرداند. و ثانیاً جناب
رفعت آیات، امیر یارمحمد را انگه او | ساخته، پایه قدر او را به اوج عزت رسانید. و امیر
یارمحمد پیوسته مانند گلبن بهاری که طفل غنچه را در بر پرورد، آن حضرت را از سردوش
بر زمین نمی‌نهاد.

قطعه

چو دولت زین ولادت یادی کرد جهانی را مبارک بادی کرد
 می شد چو ب طوی پاره پاره که گردد بهر مهدش گاهواره
 گشاده دایه دولت بر خویش که در برگرد آن نیک اختر خویش

- ۵ چون اختر برج شاهی و گوهر درج شاهنشاهی از مطلع کمال و مشرق | دولت و جلال
 طالع گردیده و مرده فرخنده اثر ولادت به اطراف مملکت رسید، فرمان خان مسکن در نشان
 صدور یافت که کمر بستگان درگاه به جهت ترتیب طوی و ترین مجلس نشاط از غایت
 «عیش» و انبساط مرتب سازند و خیمه های پادشاهانه عالتر از شرف ایوان زحل، و
 سرپرده های خسروانه (۱) «فسیح تر» از عرصه امل، مرصع به زواهر جواهر | [و] ۲۳
 ۱۰ مرتین [به دور و لالی فاخر برافرازند. و بنابر آن امرای با اعتبار و وزرای رفیع مقدار کمر
 خدمت بر بسته، اسباب مسرت مرتب و مهیا ساختند]، و ابواب طرب و شادمانی
 و بهجت و کارانی به روی ارباب دولت و اصحاب سعادت بازگشادند، و مجلس دلکش
 را آن چنان زیبا و خوش آراستند که سپهر جهان دیده با هزاران دیده در نظاره آن
 حیران [بود].

[رغبت نمودن آن حضرت به خواندن و نوشتن]

قطعه

همه دانند کاند هر شماری^۱ به از دانش نباشد هیچ کاری^۲ پد ۴۶

کسی قابل بود از بهر شاهی که تعلیمش دهد فضل الهی

بنابر آن، آن حضرت اسکندر نشان به عنایت ازلی و سعادت^۳ لم یزلی فرمود که آن نور 5
حدقه^۴ پیش به خواندن و نوشتن رغبت تمام نماید.

نظم

چو شد طبعش به مشق خط هوسناک فرود آمد ز بهرش لوح افلاک

ضمیرش یافت از فیض خدایی به انوار معانی روشنائی

توجه خاطر همایون فرجام بعد از فراغ از تعلیم کلام ملک عالم به آکسب کشورستانی 20
التفات فرمود که خواقین روزگار و سلاطین جمشید اقدار را به سالهای بسیار نمودار^۵
آن میسر نخواهد بود.

قطعه

به جای خامه به دست آرمخ سینه گذار که بر حیفه دولت از ورق ماند

قلم تراش بنه، تیغ آبگون بردار که آب حدت او گرد فته بنشانند 15

قلم اگر به دوزبان فصیح لسان و ملیح بیان است، او را با تیغ چه نسبت که تیغ را با جان دشمن سخن در میان است.

قطعه

قرار ملک به شمشیر تیز باید داد زبان کلک بجای ملک را قرار دهد

عروس ملک کسی در کار گیرد چست که بوسه بدم شمشیر آید ار دهد

| در محضت کانی چنان مهارت داشت که غنچه پیکان الماس نشانش رنگ لعلی از یاقوت سر: ۳۳
رمانی می ربود و نوک خدنگش از سنگ خارا چون سوزن از حریر بی مدار | گذری فرمود پ: ۳۴
و برقی شمشیر جهان سوزش تیغ کوه را از بنیاد برمی انداخت.

مثنوی

به ملک آرای 'واقلم داری' خدایش آن چنان بنموده یاری

که عزم جزم او در فتح اعلام خراج از چین ستاندی، باج از شام

ذکر ظهور دولت و طلوع طلیعه جاه و حشمت عبداللہ خان
هر فرخنده اختری که عنایت حق، تعالی و تقدس، کوکب دولت او را خواهد که بر فلک
جهان داری | و اوج کامگاری مسعود' گرداند [و] به مقتضای فرح' افزای آیت کریمه ت: ۵۵
تُرَّ مِّنْ نَّشَاءِ، لوای رفعت او را به ذروه ثریا و فراز سدرۃ المنتهی رساند، نخست او را

در حصار عالم به هجوم محنت و سپاه غم «متحصن» سازد تا مرگاه به تأیید الهی و قوت
ناستاهی از قلعه بند مشقت خلاص یافته، بر تخت دل‌گشایی مملکت آرام یابد و به جمال
خودش افق سلطنت را آراید [و] به نظر اعتبار احوال روزگار مشاهده فرماید و بسان
مردمک دیده در عین عالم روشنی افزاید.

قطعه

5

کسی را که حق جاه و حشمت دهد به فرق سرش تاج دولت نهد
در اول اسیر بلایش کند به قید بلا مبتلایش کند

و مقصود از «تحریر» این روایت [و] غرض از تقریر این حکایت آن که سلطان مغفرت نشان
پ: ۲۰۲ و خاقان | فردوس مکان، جانی بیگ سلطان، از این تیره خاکدان دل برگرفته و به صدر
روضه رضوان استقرار پذیرفت. آن زمان خان مرحوم عبدالعزیز خان بن عبیدالله خان
10 [که] در مملکت بخارا استیلا داشت، دعوی استقلال می نمود. چون به تاریخ سنه [سبع]
و خمسين و تسعمائة عبدالعزیز خان از این شهر بند فانی رو به سرای جاودانی نهاد، چنانچه
س: ۲۲ تاریخ فوت او از این مصراع مستفاد می شود:

تاریخ

آمدند که حیف ز عبدالعزیز خان

15

در آن وقت زمام حکومت بخارا در قبضه دولت مجدیار سلطان بن سیویج مجد سلطان بن مجد شیبانی خان قرار گرفت. ابوالفتح پیرمجدخان از بلخ به رسم تعزیت‌پرسی به بخارا تشریف آورد [و] به حسن تدبیر خواست ملک را تصرف سازد. بنا بر وقوع این حادثه، عبداللطیف خان بن کوچکونی سلطان از سمرقند و نوروز احمدخان بن سیویج، منواجه خان از ترکستان با سپاه بیرون از حصار چون و چند به تاریخ سنه ثمان و خمسين و قسماة به عزم تسخیر بخارا و میانکال [روی] توجه به صوب این مملکت گذاشتند:

نظم

چو خانان پی^۱ غنه بشتافتند به قصد بخارا عنان تافتند

کشیدند با خود زهر کشوری زریگ یابان فزون لشکری

- ۱۰ | در آن وقت، عبدالله خان در سن^۱ چهارده سالگی در ولایت کریمینه^۲ لوی حشمت پ: ۴۴
می افراخت. با وجود سردی^۳، کاری بزرگ پیش گرفته، دست از ولایت کوتاه نکرده. ت: ۴۵
بنابر آن التجا به سده علیای حضرت عالی مرتبت متعالی منقبت، مرکز دایره هدایت، نقطه
پرگار ولایت، مظهر عواطف اله، محرم سرایده لی مع الله، حضرت قاسم شیخ عزیزان،
التماس فاتحه کرده، در باب قلعه داری و آداب کینه‌گذاری طلب نصرت فرمود. خان
۱۵ فیروز^۴ نشان تواجیان را فرمود که مردم صحرا را کوچانیده، به قلعه درآورند، و خود اعتماد
بر عون عنایت آفریدگار [و تأیید]^۵ حضرت پروردگار کرده و توجه به جناب ولایت شعار

نموده، با معدود چند از دلاوران 'تیغ' گذار و مبارزان مردم شکار برج و باره کریمینه را استوار کرده، 'بازوی' شجاعت افراخته و دل بر کرم خداوندگار و اعانت قادر مختار نهاده، دفع اعدا را وجهه همت ساخت.

۳۵ بعد از آن که مخالفان با لشکر | انبوه و سپاه پر شکوه که زمین از جنبش آن گروه به ستوه آمدی، به موضع آق 'تپه' رسیدند، و در آن زمین خیمه و خرگاه^۵ سرپرده و بارگاه تاذروه^۵ پدید آمد. خورشید و ماه کشیدند. اتفاقاً، خان ظفر نشان آن روز بنا بر رعایت | احوال رعیت به نفس نفیس، خویش پاس^۶ قلعه می نمود و در ملازمت خان به طریق نوبت پانزده کس پیش نبود، مانند تکیه^۷ سیدی 'قارلوق' و [برادر او]^۸ شاه سیدی و جعفر خان قبیچاق و سرخون بی اتالیق و میرزا ولی جان^۹ جلایر و امیر نوروز قوش یگی و امیر عبدالله صدر. چون بر توجه اعدا اطلاع یافتند، بی توقف کمر کین بر میان بسته، از دروازه کریمینه^{۱۰} بیرون شتافتند.

مثنوی

شه کامران خسرو نامور	ابوالفتح خان عدالت سیر
کمر از پی "کینه [بر] بسته تنگ	برآمد ز دروازه از بهر جنگ
به گردش سواران شمشیر زن	چو مرگان چشم بتان صف شکن
سپاهی همه تند و پر خاش جوی	دلیر و قوی دست و فرزانه 'خوی' ^{۱۱}

و بعد از آن که حضرت صاحب «قرانی» از دروازه حصار کریمیه قدم بیرون نهاد و عثمان عزم به میدان رزم تاب داده، دلاوران عرصه شجاعت و مبارزان وادی | جلادت، دست در قتراک، رخس، آن حضرت آویخته، او را از جنگ باز داشتند. [از طرفین] دلاوران جانبین، تیغهای ظفر نشان و سنانهای جانستان افراشته، به یکدیگر درافتادند و آنچه طریقه جلادت و مردانگی بود، [پیش صگرفته، داد مردی و مردانگی] دادند. ۵ آخر الامر، طریقه مصالحه [پیش] گرفتند. و در متصف سال مذکور، خان سادات نشان، پیر محمد خان، مجتبیار سلطان را طلبیده، بخارا را به او گذاشته، رایت عزیمت به صوب بلخ که مرکز دولت او بود، افراشت. و شب همان روز که مجتبیار سلطان بر مسند دولت نشسته بود، | برهان سلطان که از سمرقند به استصواب امیر فیروزمند، جان علی بی، ۲۶ م. به چهارجو درآمده بود، و فضلا تاریخ آن را کلید [ملک] بخارا، تحریر فرموده، برهان سلطان از چهارجو به بخارا شتافته و به شرکت در آن ولایت با مجتبیار سلطان سلطنت یافت، چنانچه خرمج سلطان [مخبر] تاریخ آن است.

ذکر فراهم آمدن سپاه «ستاره» مثال از اطراف و جوانب به درگاه عز و جلال عبدالله خان

چون وجود کیمیا بخش حضرت پادشاهی به عنایت الهی و تأییدات نامتناهی «به مبادی» ۲۵ تمیز و سرحد دانش رسید، از کوه حلش لعل سلطنت و جهان گشایی چون آفتاب عالم تاب می درخشید و از دریای همتش گوهر حشمت و پادشاهی مانند بارقه برق [از ابر آذاری] روشن می گردید.

قطعه

فروغ تاج داری در چینش به رخ آیات سلطانی مینش
مهی بر آسمان ملک و ملت گلی در بوستان عز و دولت

و همواره سایهٔ عمای سعادت بر سر او نشان می داد که عنقریب به اعلیٰ مدارج جهانبنایی
پد همپ | خواهد شتافت؛ و باز بلند پرواز اقبال بر فرق فرقد ساسی او بال می گشاد که به مطالب
ارجمند و مقاصد بلند پیوندد خواهد یافت. از چهار رکن افعال و اقوال او چنان استماع
'می شد' که پنج نوبت کوس دولت در هفت اقلیم بر مراد خواهد نواخت و از شش جهت
عالم آوازه ای می رسید که بزودی زود، لوی حشمت و کامکاری و علم سلطنت و بختیاری
بر فراز تهِ سپهر، چون پادشاه کواکب سپاه ماه و مهر خواهد برافراخت.

نظم

10

ت: ۸۷ آفتاب سلطنت از جبهه اش | طالع شدی بخور دولت از فروغ طلعتش لامع شدی *

س: ۳۷ * غرض از تذکیر این | معانی و تمهید این مبانی آن که حضرت صاحب قرانی و اسکندر ثانی
به تأیید خون و عنایت سبحانی، آوازهٔ بخت همایون فرجام و صیت دولت سعادت انجام
او به اقطار و امصار رسیدن گرفت و نسایم عنبر شایم سلطنت و نفاج مشکین رواج جاه و
حشمت از مَهَب چمن ابهت آن حضرت به هر بلاد و دیار آغاز وزیدن نهاد.

۱۵

[مثنوی]

طنطنة دولت شاه جهان غلظة حشمت خان زمان
بر همه روشن شده چون نور مهر آمده در جنبش از اونه سپهر

- خورشید آسمان رفت و 'کالش' روز به روز به درجه بلند 'ترقی' می رسید و مهیچه
 ۵ لوی سعادت و 'اقبالش' ساعت به ساعت مرتبه مجدی یافت. و در این ولای که زمان
 شباب و اوان شتاب آن خسرو مالک رقاب بود، با وجود ایام صبی به امضای عزیمت پ: ۶
 [و] مملکت گشایی و انتظام امور پادشاهی التفات می نمود و همواره اندیشه 'استعلا' بر
 سر فرمانروایی و مسند جهان آرای در خاطر عاطری داشت و پیوسته داعیه استیلا
 و صورت 'اعتلا' بر صفحه ضمیر منیر و 'صحیفه' خاطر جهان گیر می نگاشت. از
 ۱۰ اطراف و جوانب متوالی و متعاقب سپاه ظفر آگار و لشکر کواکب موکب و دلاوران
 روزگار و مبارزان کامگار، مردان جگدار و جگداران رزم دار به امیدواری بسیار به
 موکب حضرت نصرت شعار می پیوستند و مانند فتح و نصرت روی به درگاه با رفت
 می آوردند. و هم در این ایام جمعی از سپاه شجاعت انتظام 'سعادت فرجام' (۱) شاه مجتد
 سلطان حصاری، [مانند] 'علی مردان بهادر و 'اقیم' میرآخور [که آوازه جلادت و
 ۱۵ صیت صلابت ایشان در اطراف جهان سیر و منتشر بود، به شرف ملازمت حضرت

اعلیٰ مشرف گشتند،^۱ به عزّ عرض رسانیدند که مدت مدید و عهد بعید است که ولایت خراسان با سایر بلدان در تحت تصرف و حیطة اقتدار فریقى از کفره [جهله و] فسقه ظلمه است و اعیان روزگار و^۲ اشراف این دیار را از زیارت کعبه معظمه و مدینه منوره باز داشته اند. | اگر آن حضرت از جیحون عبور نموده، توجه بدان ناحیت نمایند، یکن که س: ۳۸
به تأیید الهی و قوت دولت نامتناهی، ولایتی آن چنان در قبضه اختیار درآید. * ۵

ذکر جلوس عبداللّه خان در دارالملک بخارا نخستین بار و^۳ انتقال | کردن از آن ولایت در مبادی حال

پ: ۶۶

بعد از آن که سلطان سعید از سپاه ظفر نشان عزیمت یافت، آن حضرت از قراکول به جهت استدعای برهان سلطان به صوب بخارا عنان عزیمت برتافت. چون برهان سلطان از توجه موکب با عزّ و توان مطلع گردید، جمیع اکابر و اشراف را به استقبال خان روان کرده، خود از پی به قدم فرمان برداری شتافت و در موضع شهر اسلام که از شهر تا آنجا یک و نیم فرسنگ است، به ملاقات اشرف اعلیٰ مشرف شده، دیده دولت که از گرد فتنه اعدای جاه و حشمت غبار آورده بود، به کحل الجواهر تراب اقدام آن حضرت نورانی ساخت و به عزّ پای بوس شریف غایت اعزاز یافته، سرمفاخرت بر اوج عزت برافراخت و از آنجا به تحصیل اصناف سعادات و تکمیل انواع مرادات، آن حضرت را به شهر درآورده، برمسند ۱۵
اکرام نشانند و مراسم احترام مرتب کرده، زبان حال بر این مقال مترنم گردانند که:

[بیت]

آمدی ای شمع و مجلس را چو گلشن ساختی پای بر چشم نهادی خانه روشن ساختی^۴

بخارا را به رسم پیشکش به حضرت اعلیٰ گذرانید و خود به صوب قراکول عنان گردانید.
 چون روزی چند بر این واقعه گذشت و عرصهٔ مملکت به یمن عدالت و حسن رعایت
 آن حضرت آراسته گشت، برهان خان از شوخ چشی، حقوق آن چنان ولی نعمت را
 فراموش گردانیده و سر از ربهٔ اطاعت باز پیچیده، راه غدر و عصیان | و طریق قمر و پ: ۲۷
 طغیان پیش گرفت و سپاهی مخالفت انگیز و لشکری در شیوهٔ مجادله تند و تیز جمع ساخته
 و لوی محاربه افراشته، خیال استقلال نمود | و هوای خروج در سرافکنده، از قراکول به پ: ۳۱
 صوب شهر توجیه فرمود. خان نصرت نشان عبدالله خان حکم فرمود که سپاه نصرت پناه
 مستعد قتال و آمادهٔ رزم و جدال شده، به رکاب همایون جمع آمدند و از دروازهٔ قراکول
 برآمدند. [چون] برهان سلطان از توجیه خان سلیمان مکان خبر یافت، عنان توسن به
 ۱۰ جانب قلعهٔ رامتین برتافت | و ترسان و هراسان برج و بارهٔ آن را تعمیر فرمود. عسکر ت: ۱۷
 نصرت نشان قلعه را در میان گرفته، بی توقف روی به حصار آورده، آتش پیکار برافراختند
 و دشمنان خاکسار را به شعلهٔ تیغ آبدار و شعلهٔ سنان آتشبار درهم سوختند. نماز شام
 که شهسوار فلک مینافام به گرد برج مغرب شتافت و سپاه سپاه شب بر قلب لشکر
 روم استیلا یافت، افواج حشم طریق بی وقایی مسلوک داشتند و نیمهٔ سپاه بخارا از آستان
 ۱۵ حضرت اعلیٰ روی توجیه برتافته، به جانب اعدا گذاشتند. بنابراین، در شهر توقف نفرموده،
 رایت نهضت [افراشته]، به صوب بلخ عزیمت نمود. هرگاه که مالک الملک، اعظم سلطانه
 خواهد که قوای تحت و بخت و دولتندی را | به فرق فرقدین رساند، نخست دولت او را پ: ۲۷
 از انقلاب حوادث غریبه و تغییرات عجیبه چاره نباشد.

نظم

اول شکسته باش که اوج سر بر ملک یوسف پس از مجاهدهٔ قمر چاه یافت

ذکر انتقال فرمودن نوروز احمدخان از این خاکدان دنیا به دار القرار آن جهان

تَرَد هر کس و به اعتقاد هر ذی نفس، مقرر و معین و معین است که پاینده و باقی ذات پاک خداوند جهان است. مؤید این مقال واقعه ارتحال نوروز احمدخان است. و شرح این حادثه چنان است که چون مبانی صلح میان عبداللّه خان و فرقه اعدا
 ۴۰:۵ استحقاقی یافت و آن حضرت از جیحون عبور نموده، به آن طرف | آب شتافت. براق خان به سمرقند مراجعت فرمود و برهان خان به بخارا نزول نمود. احمدخان که به
 براق خان اشتها دارد، در آن ایام همواره شرب مدام می نمود و پیوسته مانند غنچه و
 لاله بی صراحی و پیاله دهان نمی گشود. عاقبت ریان خمر و عرق به آن کشید که مزاج او
 از جاده اعتدال منحرف گردید و هم در آخر مجلس مذکور از دست ساقی اجل رطل گران
 ۱۰ مرگ چشید، [و] ودیعت حیات را به متقاضی بمات سپرده، از فراز تخت به زیر زمین
 عاقبت رخت برد. ملا عرفی دارد که،

رباعی

جهان جام و فلک ساقی اجل می خلاق باده می نوشند امروزی

۱۵ | اخلاصی نیست عرفی | هیچ کس را ازین جام و ازین ساقی ازین می

بیدار
مست

و فضلالی سمرقند جهت تاریخ وفات او مرده هستی رقم فرموده اند و شاعران بخارا بنا بر آن که

[در] سال گذشته بر سر بخارا آمده، آتش عداوت برافراخته و خرمنهای گدَم را سوخته بود، خرمن سوز تحریر نمودند.

ذکر بازگشتن خاقان اسکندر فرمان عبدالله خان از میمنه
و غرجستان و گذشتن از جیحون بعد از انتقال نوروز
احمد خان

مالک الملک عالم که زمام مهام انتظام امم و عنان اختیار طوایف بنی آدم در ین قدرت و
قبضه مشیت او است، چون منشور عالم ستانی [و] جهان داری [را]^{۲۱} به توقیع آیت کریمه
و آتاه الله الملک موشح سازد و رایات خورشید درایت^{۲۲} او را به موجب وَرَقَع بَعْضُكُمْ فَوْقَ
بَعْضٍ درجآت، براوج آسمان و فراز کیوان برافرازد.

مشوی

10

سرپرارای ملک پادشاهی مدد یابد چو از فضل الهی
مراد ایش شود در دهر حاصل بر او آسان شود هر کار مشکل
اگر جنس عدو باشد چو انجم نباشد ذره ای او را توهم
بل هر گه برآید مهر انور بود اختر برش از ذره کمتر

15 | [حضرت سکندر نشان بعد از واقعه]^{۲۱} از جیحون گذشته، نخست به طرف میانکال م: ۲۱
که مرکز اصلی آن حضرت است، متوجه گشت. و دوست محمد سلطان، ولد براق خان

ب. م. که در آن | اوان حاکم کریمه بود، بنا بر توجیه آن حضرت از غایت خوف و دهشت از آن ولایت عنان مراجعت بر تافت و خاصر پیش برادر خویش، بابا سلطان، شتافت. حضرت سکندر فرمان، عبدالله خان، بی درد سر آن ولایت را تسخیر نموده، مانند حیات جاوید که به بدن درآید یا نور خورشید که عالم ظلمانی را آراند، قدم در آن بلده نهاد.

ذکر محاربه نمودن خاقان گیتی افروز در منزل ایلان اوتی با اولاد نوروز احمد خان

چون نوروز احمد خان از سرای فنا به دار الجزاء انتقال فرمود، در سمرقند از اولاد او بزرگتر از بابا سلطان کسی نبود. بنابراین، به حسب استقلال بر تخت فردوس مانند سمرقند قرار گرفت و کدای خان بن عبداللطیف خان را که یکی از وارثان آن ولایت بود، در اتمام سلطنت و اهتمام جاه و حشمت شریک ساخت و به اتفاق اولوای دولت و اقبال بر | افراخت. ۳۰
در تاریخ جمیع الثانی سنه اربع و ستین و تسعمائة موافق پیلان ثیل خاقان کامگار با (۱) لشکر جزار و سپاه فلک شکوه کوآکب آثار رایت اقامت بر افراخت. و جوانمرد علی سلطان، کان گل را محل نزول ساخت. و کدای سلطان همراه برادر خویش، ابدال سلطان، از سمرقند با لشکر افزون | از عدد بیرون آمده، به مقام سروستان طرح اقامت انداخت. ۳۱
روز دیگر که خسرو سیارگان به قصد تسخیر حصار آسمان لوای زرافشان بر افراخت و سپاه ۳۵ کوآکب [را] که از اطراف و جوانب خود نمایی می کردند، متفرق و پراکنده ساخت.

قطعه

سر صبح کین شاه فرخنده چهر / قدم ماند بر سبز خنک سپهر

به خون تیغ آتش فشان آب داد | کندستم بهر کین تاب داد
س: ۹۲

از درون شهر «دوست محمد» سلطان بن براق خان از دروازه آهنین با خلقی بسیار از پیاده و^۲ سوار چون اقطار^۳ امطار و اوراق اشجار به عزم رزم بیرون تاختند و در محاربه سپاه منصور جلادت نموده و اظهار شجاعت فرموده، بازوی مجادله برافراشتند.

قطعه

5

صفت جوشن و روان بر روی صحرا | چو صکوه آهن اندر موج دریا

به موج اندر دلیران چون نهنگان | به کوه اندر سواران چون پلنگان

و آن خسرو جمشید آیین که رخ کهربارنگ او کوه را مانند کاه از خرمن خاک برداشتی^۴ و به تند باد حمله کوه گران سنگ را سبکتر از کاه انگاشتی، مانند شاخ گل سپر لعلی بر سر دوش افکنده، بر شکل سوسن^۵ تیغ زمر درنگ از میان آویخته، روی به مخالفان آورده، در دریای هیجه غوطه خورده، خون بسیاری از آن طایفه | بدنام بر خاک هلاک ریخته.

پ: ۹۳

نظم

شه شیردل خسرو کامگار | کشید از میان خنجر آبدار

به شمشیر کین آتشی بر فروخت | که بدخواه را همچو خاشاک سوخت

۱۵ و شهریار سکندر مثال اعدا را از^۶ پیش برداشته، در غایت عز^۷ و اقبال به خطه فردوس آیین

مهرقند نزول فرمود. ولایتی آن چنان را که با بهشت عنبر سرشت دم برابری می زد، به
 وارتان آن مملکت، گدای | سلطان و جوان مرد علی خان تسلیم نمود.

نظم

شاهی که گدای درش از روی سخاوت شهری به یکی بخشد و ملکی به گدایی

بار دیگر حضرت نصرت نشان، عبدالله خان رو به جانب بخارا آورده، از دست برهان خان
 گرفته، بر سر سلطنت قرار گرفت.

قصیده

و املح الشعراء مولانا مشفق، این قصیده غرا در جلوس حضرت اعلیٰ انشا نمود (۱):

بخارا قبة الاسلام دین از بهر آن آمد

که در وی حامی اسلام عبدالله خان آمد

فلک چون قرعه می گردید چندین | قرن تا آخر

جهان گیری به نام این شد صاحب قران آمد

منجم طالعی می دید وی سنجید ساعت را

فلکها شیشه و انجم در او ریگ روان آمد

چنان فرخنده بر اهل زمین آمد قدوم او

که فریاد مبارک باد قطب از آسمان آمد

چو ابر نوبهار آهسته و پیوسته از عدلش

به مشرق می توان رفت و ز مغرب می توان آمد

سیاست می کند خورشید را چاروش درگاهش

که بی فرمان او پیش طناب سایه بان آمد

خدنگ عدل او تا شد ترازو در دل دشمن

صکبوتر را درون چشم شاهین آشیان آمد

هلال انگشت بر طاس فلک زد در زمان او

صدای امن پیدا گشت و آواز امان آمد

زمین چون آسمان زرغین شد از بس که سوی او

گدا رفت و ز دامان مرقع زرفشان آمد

صحاب نوبهار همتش تا گوهر افشان شد

صدف زد سینه چاک و ابر نیسان در فغان آمد

زبان نکته سنج مشغی در شرح اوصافش

معانی گریه بی حد داشت، عاجز در بیان آمد

ترا پادامیستر عرصه عالم که پنداری

زمان دولت جاوید بر اهل زمان آمد*

ذکر: جناب مولانا افضل الشعراء و افصح الفصحاء مشغی در مدح عبدالله خان این قصیده را افشا نموده:

قصیده

شب است و صحن فلک عرصه گلستان است

گل سرسید هاله، ماه تابان است

نهایت شرف ماه از این نمی گذرد

که مهچرخ علم پادشاه توران است

چمن زمانه و دارای دهر عبدالله

که بر ممالک [و] آفاق خان و خاقان است

شهی که پای سعادت | چو در رکاب نهد

ت: پ

فراز رخس رخس آفتاب رخشان است

* به روز عرض ملوک عجم به درگاهش

پ: ۷۰ | سر شکسته کسری ز چوب دربان است *

نشان نعل سم توشش مه و انجم

به بدره بدره بها کرده اند و ارزان است

5

درون چشم صدف دارد آب مروارید

ز غیرت کف جودش که رشک عمان است

همیشه بهر دعایش دو دست حضرت خضر

س: ۴۴ | به جای جوشن و آینه های خفتان است

دل عدوی تو آهن رباست پنداری *

۱۰

به این نشانه که پیکان به روی پیکان است

زندسمند تو سم بر زمین که ای رستم

زه خاک سر به در آور که گوی و میدان است

بساکر شمه ایهام و جلوه های بدیع

که شاهد سخنم را به چشم سلیمان است
صدف ز بحر برآوردن و گهر سفتن
میان نکته شناسان به گفتن آسان است

و این قصیده را نیز در مدح خان نیکو گفته است:

قصیده

بحمد الله که عالم ایمن است از فتنه دوران
به دور عدل عبدالله خان بن سکندر خان
شهنشاه فراز مسند خانی و خاقانی
که می زید اگر او را کسی خان گوید و خاقان
جهان گیری که گر خواهد خراج از خسرو خاور
فلک هر ساله آرد بدره بدره از مه تابان
زمین بوس سلیمان «جنابش» هدهد نصرت
که بر سر خط فرمان دارد و سر بر خط فرمان
قبول خدمت درگاه او شد تا سر و دیده

به ملک تن سرا از اشراف گشت و دیده از اعیان

به زیر طاق عابروی کنند^۱ از بهر خیل او

سپردوزی | سواد دیده و پیکان گری مرگان

پ: ۳۶

به ملکش هر صف موری که در زیر زمین باشد

از آن غیرت برد زیر زمین زنجیر نوشروان

5

چنان شد زیر دست آوازه رستم به دور او

که شد افسانه او حرف زالی از فرودستان

بدهان انبر از^۲ نعل سمند او اگر سازد

غزاله از دهان شیر شرزه بر کند دندان

ز شرم آفتاب بخشش او بر لب دریا

۳۰

عرق از خرقة می شوید به صابون صدف نیسان

کمان داران خیل پیشه سوز ناوک اندازش^۳

اسد را بر فلک سازند همچون^۴ شیر شادروان

فلک قدر تو آن شاهی که در عالم به مثل تو

ندیدست و نخواهد دید چشم انجم و ارکان

در این قحط مروت یوسفی ناید عزیزان را |

ص: ۴۵

اگر عهد کاروان | آید به سوی مصر از کعبان

ت: ۱۰۰

تر و خشک جهان خواهد گرفتن دم به دم تیغ

بود خورشید را فتح بلاد بحر و بر آسان

۵

به بیت الله رو آور که تا زیر نگین آید

ترا ملک عراق و مشقی را منصب سلمان

حدیث مختصر خوش «بود»^۲ همچون غنچه دلبر

ولی اطناب پید^۳ کرد همچون طره جانان

۱۰

منقش باد کاخ قدرت از گلپای فیروزی

بود تا شمس خورشید بر نیلوفری ایوان

غنی نماند که قصاید مولانا مشقی، [که] در مدح خان نصرت نشان عبد الله خان انشایافته

پد^۱ است، بسیار است. چون این مختصر گنجایش نداشت، | ترخیم کرده شد.^۴

ذکر رقتن عبد الله خان به جانب تاشکند مرتبه اول در سنة ثلاث و ثمانین و تسعمائة و

۱۵ رقتن خان نصرت نشان عبد الله خان ارگنج را و میل کشیدن پادشاه محمد والی ارگنج را^۵ در

سنه اربع وثمانین و تسعمائة.

ذکر وفات مرشد کامل درگاه، مقرب حضرت اله و مقتدای اوان، هادی زمان در^۱ معارف ربانی و رموز اسرار سبحانی، حضرت قاسم شیخ عزیزان کریمه‌گی: [ایشان] در روز جمعه دوم ربیع الثانی در سنه خمس و ثمانین و تسعمائة این جهان فانی را وداع کرده، قدم به جانب خلد برین نهادند.

و بملوس حضرت فیروز نشان عبدالله خان بر تخت سمرقند فردوس مانند روز پنجشنبه چهاردهم شهر شعبان در سنه ست و ثمانین و تسعمائة؛ و تاریخ وفات خان جنت‌آشیان عبدالله خان این است:

خان مغفور خسرو عالم

و مدت عمر شریف حضرت خان شصت و هفت سال «بود». والله اعلم.

ذکر اکابر و مشایخ که در عهد پادشاه نصرت‌نشان عبدالله خان بودند^{۱۵}

جناب رفعت‌مآب سعادت‌ایاب، مولانا آخوند ملا باقی | درزی، علیه الرحمة تاظم س: ۴۴
مناظم المعقول، عالم معالم المنقول، کشف اسرار الدقیقة، حلال مسائل الحقیقة بود. در
ضمن عبارات مختصر، معانی مطول را از کثرت مواد [و] وفور رشاد به مستفیضان حوزه
| درس و مستفیدان مجمع بحث ادا می نمود، «مطالب»^{۱۶} عالیه از خوان افضال و نعم آکالش پ: ۳۲
تحصیل علوم می نمودند. همواره بر مسند افاده و تدریس قیام نموده، به رشحات سخاوت فضل
و فضایل و قطرات انعام علم^{۱۷} و دلایل، از فیض مواهب عام، طلاب عالی مقام را مترشح ت: ۳۰۰ پ

می داشت. پیوسته اوقات شریف را در صرف طلبه می گذاشت. و مولانا را مصنفات بسیار است و شرح یوسف وزلیخا از ایشان است. اکثر عزیمت ایشان به درگاه کعبه اشتباه، مصحوب قوافلی سرور و مرکوب رواجل بهجت و حضور، مسعود به سعادت سرمدی، خواجه کلان، خواجه دهیدی آمده، در سلک خدام آن عتبة علیه سمت التیام پذیرفت. اما آن جناب را به سبب انشراح قلبی به شعر و علم ادوار مهارت تمام بوده و این غزل از نتایج طبع گهربار او است:

نظم

از شعله های سوز دل ناتوان من گویا زبانه ای است زبان در دهان من
فرهاد وقت خورشیدم اگر نیست باورت شیرین حکایتی شنواز داستان من

- ۱۰ ذکر جناب فضایل مآب سعادت ایاب، مولانا باقی: چراغ لوامع انوار شمع دانش و لوائج
پ: ۳۲ اسفار صبح بینش از چهره مبارک ذات فرخنده صفات او که مشکوة مصایح عنایت |
ربانی و مرآت تجلیات اسمای سبحانی بود، قلوب ارباب ذوق و صدور اصحاب شوق
را نورانی و منور می داشت. همواره به قلم گهربار تصانیف بسیار در صحایف روزگار
می نگاشت. وی از خواجه زادگان سمرقند بود و حسن برکال و آواز بی مثال داشت و
م: ۴۷ سلطان | سعیدخان نسبت تعلق به او اظهار می نمود. روزی نواب سلطان سعید غزلی
۱۵ انشا نمود. همان غزل را جناب مولانا در بدیهه صوتی بر بست در مقام راست و اصول
دور شاه که مشهور است.

از کوی تو هر صبح نسیمی به من آید شادم که از آن نکبت «آن» پیرهن آید
با خاک سرکوی^۱ تو نسبت نتوان کرد هر نافه مشکین^۲ که ز طرف ختن آید

و در عهد خان فیروزشاه، عبدالله خان، ضرب الفتی در مقام سه‌گاه از برای خان
عالی‌جاه تصنیف نمود. در زمان خان این عالم را وداع کرده، رو به راه آخرت نهاد.

۵ القصه، بر ضمیر دانش‌پذیر^۳ ارباب فضل پوشیده نماید که آهنگ راست اخلاص عشاق

بی‌نوا گوارای سامان باد و راقم این محیط براعت نشان پریشان | طبع چهارگاه عناصر و ت: ۱۰۶ در

گوشمال یافته پیچ‌گاه حواس^۴ را در این مقام رساله در علم موسیقی در نظر آمده^۵ بود، به

دست‌یاری عندلیب دست‌آموز خوش | الحانِ قلم در ریاض بیاض رقم نمود، اگر در نظر پ: ۳۳ در

سحر آفرین جادو رقان همه رس و خردمندان باریک بین خورشید نهاد صبح نفس درآید، به

۱۰ استار لطف عیوب آن را پوشیده، اصلاح نمایند.

این رساله‌ای است در بیان علم موسیقی

بدان که موسیقی الفاظی است یونانی، مرکب از موسیقی و علمای یونان چنین گفته‌اند که مو یعنی گره، سیقی یعنی هوا. گویا که صاحب این فن از دقت گره برهوامی‌کند. بدان که علم ادوار را از این جهت ادوار گویند که همگامی مدون این مقامات را از دور افلاک^۱ گرفته‌اند. چنانچه مقرر است که افلاک تسعه بر این طریقه است: سطح مقرر^۵ هر فلک بر سطح^۲ محدب دیگر «تماس» می‌کند، چون افلاک برهم سایند و حرکت کنند، از آنجا صدایی و نوا پی‌ظاهری گردد. چون آن ندادائی است و انقطاع ندارد، فهم و ادراک آن بر انسان ممتنع شده، اما همگامی از کمال ریاضات و تصفیه باطن آن را شنوده‌اند.^{۳۸} س

نظم

عشق در پرده می‌نوازد ساز عاشقی کو که بشنود آوازی^{۱۰}

در بیان دوازده مقام

بدان که خواجه عبدالقادر بن عبدالرحمن مراغی و خواجه سیف‌الدین عبدالؤمن و سلطان ویرس جلایری فرمایند^۱ که اول هشت مقام بود که از هفت پیغامبر مانده بود: مقام راست از حضرت آدم، علیه السلام، مانده است. در آن زمان که از بهشت^{۲۱} پد خبر سرشت و از^۳ حوا جدا افتاده بود، در فراق بهشت تاله می‌کرد، در مقام راست^{۱۵} بود. مقام عشاق از حضرت نوح، علیه السلام، مانده است. نوحه ایشان در مقام عشاق بود. مقام نوا از حضرت داود، علیه السلام، مانده است. هر وقت که الحان کردی، الحان ایشان در مقام نوا بود. مقام حجاز از حضرت سلیمان، علیه

- السلام، مانده و فرجی که ایشان را دست دادی، همان کردند و آن لحن حجاز بود. ۵
- مقام عراق از ۱ حضرت ایوب، علیه السلام، مانده. ناله ایشان که از جهت گزیدن کرمان ۱۰۰ ب
واقع شدی، [در مقام] عراق بود. ۶ مقام «حسینی» از حضرت یعقوب، علیه السلام،
مانده. هر ناله که در فراق یوسف، علیه السلام، داشتند، همه در مقام حسینی بود. ۷
- مقام رهاوی از حضرت رسالت پناه، صلاوة و سلامه علیه، مانده. هرگاه که بر قرائت ۵
قرآن مشغول می شدند، در مقام رهاوی بود. ۸ مقام بوسلیک از بابا عمرو مانده. وقتی
که ایشان شتران را مودی می کردند، در مقام بوسلیک بود.
- اما جناب فضایل مآب خواجہ عبدالقادر بن عبدالرحمن مراغی از فهم و ادراک باطن
بر این هشت مقام مذکور چهار دیگر افزودند و از [هر] دو مقام، یک شعبه استخراج ۱۱
نمودند. بر این طریق که اصفهان را از تیزی راست و از نری عشاق گرفته اند و بزرگ را از ۱۰۰ ب
تیزی نوا و از نری حجاز گرفته اند؛ کوچک را از تیزی بوسلیک و از نری حسینی گرفته اند ۱۰۰ ب
و زنگوله را از تیزی رهاوی و از نری عراق گرفته اند. و این دوازده مقام را مولانا کوکی
در سلک نظم انتظام داده با شش آوازه در پرده راست، کلیات نام نهاده است.
- در ذکر: مولانا حسین، علیه الرحمة، می گوید که این دوازده مقام را می و شش بانگ ۱۵
است، هر مقامی را سه بانگ. مثلاً حسینی: پستی او یک بانگ و بلندی او یک بانگ،
دوگاهش یک بانگ.
- هر مقامی را دو شعبه است، یکی در پستی و یکی در بلندی. پنج گاه بلندی راست
است و پستی "مبرقع است."
- دوازده مقام را چهار قسم کرده اند؛ قسم اول: (۱) حسینی در پنج پرده ادا می یابد؛ ۲
و راست در پنج پرده ادا می یابد؛ ۳ و بوسلیک در پنج پرده ادا می یابد؛ ۴ عشاق در ۲۰

پنج پرده ادا می‌یابد: ۵) و عراق در چهار پرده ادا می‌یابد: ۶) و اصفهان در سه پرده ادا می‌یابد. (قسم دوم: ۷) نوادر سه پرده ادا می‌یابد: ۸) و بزرگ در چهار پرده ادا می‌یابد: ۹) و کوچک در چهار پرده ادا می‌یابد. (قسم سوم: ۱۰) و هجاز در سه پرده ادا می‌یابد: ۱۱) و زنگوله در سه پرده ادا می‌یابد: ۱۲) و رهاوی در سه پرده ادا می‌یابد. و استاد | کامل باید که | این مقامات اثنی عشر را به تکمیل از سی و دو پرده چنگ، و از بیست و چهار سیم قانون، و از دوازده تار عود، و از پنج تار قیوز، و از شش تار چهار تار، و از چهار تار ریاب، و از سه تار عشق افزا، و از دو تار طنبور و از یک تار کنگره برآرد.

پ: ۲۴
م: ۱۰۰۲

دیگر، بعضی از بلند آوازان تاریخ و صاحب رازان خبر برآند که ارسطوی حکیم در صندوق نشسته، در ته دریا می‌بود و استخراج این دوازده مقام در آنجا نمود. و بعضی از طایران این شاخسار برآند که حکما این دوازده مقام را از قننس، [که] نام مرغی است. ۱۰
از او گرفته اند. و بعضی | دیگر برآند که از * افلاطون است، از دوازده برج استخراج نموده. و بعضی برآند که از * نوک عصای حضرت موسی، علیه السلام، حاصل شده. القصه، منقول است که حضرت موسی، علیه السلام، بر لب رود نیل لباس خود را شسته، بر بالای سنگی انداختند. ناگاه آن حجر به فرمان حق، سبحانه و تعالی، روان گردید، به نوعی که هر چند ایشان سعی کردند که بگیرند، توانستند گرفت تا که در میان قوم درآمد و ایشان نیز متعاقب درآمدند، تا که بر کنار موکب ساکن شد و ایشان از غضب، آن سنگ را دو عصا زدند که دوازده سوراخ شد. قوله تعالی وَإِذْ أَسْتَسْقَىٰ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ فَقُلْنَا اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ فَانفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَا عَشَرَ نَبِيعًا. و از هر سوراخ یک

چشمه عیان گشت و از هر چشمه آوازی می‌برآمد. و این مقامات ^{۱۱}عشر را از آنجا گرفته‌اند. و اعلم.

پوشیده نماند که استادان به ریاضت بسیار از هر مقام دوشعبه و [از هر دو مقام] یک آوازه و از [هر] ^{۱۲}محد و آوازه یک رنگ استخراج نموده‌اند. و بیست و چهار شعبه این است. اول: دوگاه: ^{۱۳}سه‌گاه: ^{۱۴}چهارگاه: ^{۱۵}پنج‌گاه: ^{۱۶}شش‌گاه: ^{۱۷}حصار: ^{۱۸}سیرق: ^{۱۹}نیریز: ^{۲۰}نشابورک: ^{۲۱}روی عراق: ^{۲۲}مغلوب: ^{۲۳}رگبه: ^{۲۴}بیانی: ^{۲۵}زابل: ^{۲۶}اوج: ^{۲۷}نوروز خارا: ^{۲۸}ماهور: ^{۲۹}عشیر: ^{۳۰}نوروز صبا: ^{۳۱}همایون: ^{۳۲}نهفت: ^{۳۳}عزال: ^{۳۴}عربان: ^{۳۵}عجم.

مقام در بیان هفده بحر اصول و در بیان اختلاف استادان

بدان که دوازده بحر اصول قدیم است. مولانا مفتی سراج، | ^{۳۶}نور مرقد، می‌فرمایند: ^{۳۷}ت: ^{۳۸}پ: ^{۳۹}ب: ^{۴۰}که دوازده بحر اصول را از نبض آدمی گرفته‌اند، چرا که چون دست بر نبض آدمی نهی، در حرکت آید. از صدای حرکتش ^{۴۱}تن تن را گرفته‌اند، و دو تن را یک ضرب قدیم گفته‌اند. و مستخرج این جمشید است، زیرا که او پادشاهی بود دانشمند. او نقاره را پیدا کرد. حکمای | آن زمان دوازده بحر اصول پیدا کردند.

دیگر، ^{۴۲}خواجه سیف‌الدین عبدالمؤمن در رساله خود چنین نوشته‌اند که ^{۴۳}ادوار ضروب پیش ارباب | ^{۴۴}صناعت از عرب شش است، اما نزد عجم پانزده ^{۴۵}پ: ^{۴۶}ب: ^{۴۷}پ:

است و نزد خواجه عبدالقادر هفده^۱ است و نزد استادان دیگر بیست و چهار است.

- منقول است که اصول شادیانه را بهرام گور پیدا کرده است، و دوپیک را دلارام چنگی، و چهار دیگر را استادانی که در آن عصر بودند. و این شش بحر اصول در میانه اعراب شهرت تمام دارد و هر یک را نامی نهاده اند؛ اول: بلوچی؛ ۲: شادیانه؛ ۳: «اخلاطی»؛ ۴: «تبریزی»؛ ۵: «اصول روان»؛ ۶: الوسی. و این اصولها را استادان نقارچی می نوازند و نیز منقول است خلیفه الزمان، میرزا الخزیبگ گورکان پیدا کرده اند. و از پنضی مشهور است که در زمان قدوة السواقین و زبدة السلاطین، سلطان حسین میرزا پیدا کرده اند. و هفت بحر اصول را، آسمان جلالت، گوهر عیان عدالت، مهبط اسرار ازی، مخزن گنج لایزلی، زلال منبع ابدی، یاقوت معادن سرمدی، جلیس مسند عزت، سپرغ آشیان رفعت، مجموعه^{۱۰} دقائق فضیلت و کامل نشر نصرت، امیر کبیر نظام الملة والدین، امیر علی شیر پیدا کرده اند.
- مروی است که دوپیک را از آواز^{۱۱} خروس گرفته اند؛^{۱۲} و فاخته ضرب را از نوای^{۱۳} فاخته گرفته اند؛^{۱۴} و دور ثقیل را از نوای تاب منی توت لار^{۱۵} (؟) گرفته اند، آن | مرغی است در هندوستان؛ و رمل را از نوای جل گرفته اند؛^{۱۶} و جیواجی را از صدای کودک گرفته اند؛^{۱۷} بلوچی را از صدای دم مسگران گرفته اند. حاصل آن که اکثر اصولها را از نوای^{۱۸} مرغان گرفته اند. و این هفده بحر اصول مثل دوازده مقام است، هم چنان که استادان |^{۱۹} در این دوازده مقام چیزها بسته اند، | چنانی که سلطان منصور، حسین میرزا، در یک فرع^{۲۰}، سیصد و شصت خوارزمی بسته اند که استادان نقاره چی در نوبت خود آن را کار می فرمایند.

مقام در معرفت کار و قول و عمل و پیشرو و صوت و نقش و ریخته و سمیع و ضربین و سازهایی که در عالم مشهور است

بدان که باعث شوق استماع اصوات «درآ درتن» بود، زیرا که خطاب اول که حضرت خداوندی، جل و علا، امر کرد که: «درآ درتن» روح پرفشوح می گفت: لا أدخل. یعنی: نمی درآیم. چه او را دوری از مبدای حقیقی خوش نمی آمد. چون مرتبه دیگر خطاب در رسید که: أدخل کرها. روح در قالب آدم به فرمان حق جل و علا در آمد. چون انسی به قالب پیدا کرد، چون صوت در تن یادی دهد از ندای «درآ درتن»، و صوت تلا لا یادی دهد از کلمه «لا أدخل». از این مرمبدای حقیقی و وطن اصلی خود رایاد کرده، فریاد و ناله از نهاد آدمی می برآید [که] در تن و تلا است، آن می شود که در تن پ: «پ» بلاست، بلا یعنی امتحان است. روح انتقال می کند به این که این قالب خاکی محل ابدی نیست، بلکه چند روزی ممتحن این وطن خواهد بود، و باز به وطن خود شاد خواهد گشت. بدان که این علم از اسرارگو و «مگو» است، استماع او صاحبان وجد و حال را مزا است.

قول آن است که در اصول ثقیل بندند و آن را که در اصول خفیف بسته می شود، آن را قول نگویند، بلکه کارگویند. فرق میان قول و کار آن است که کار در اصول خفیف بسته شود و قول در ثقیل. کار میان «خانه دارد و قول میان «خانه ندارد».

و عمل آن است که پیش از آیات مستهل داشته باشد، اما پی میان خانه و بازگویی تمام نیست. و اگر پی میان خانه و بازگویی واقع شود، او را عمل نگویند، بلکه صوت الجمل گویند.

و عمل را | فایده آن است که در هر اصول خواهند، می بندند، آلا در دو اصول بسته نشود. س: ۸۴

و 'اوراکار پا اقوال' [تیز] گویند. و بازگویی عمل را در هر اصول که خواهند می‌بندند و آن
ت: ۱۰۴ پ را اصول گردان' می‌گویند. و بعضی ایات خوش دارد، هم‌چنان که در سه عمل خودخواجه
عبدالقادری کرده است که عمل بوستان و گلستان و خارستان بسته است.

و پیشرو آن است که به قاعده عمل درست می‌شود و بی‌یقی می‌گویند و سه سرخانه
پ: ۱۰۷ پ دارد، و سرخانه اول اگر در پستی واقع | شود، میان‌خانه در بلندی خواهد بود، اما رنگ
تغییر می‌یابد. و 'سرخانه را سه قسم کرده‌اند: قسم اول را ترکیب می‌گویند: قسم دوم را
آویزه گویند: قسم سیم را لازمه گویند. آویزه آن است که ترکیب اول را با ترکیب دیگر ربط
دهند. لازمه آن است که همیشه سرخانه و میان‌خانه با بازگویی همراه است و هرچه در
اول سرخانه واقع شود، او را ترکیب گویند و بعد او را آویزه گویند. و هرچه از این باقی ماند،
او را لازمه گویند. لازمه آن است که هرگز تغییر نمی‌یابد. و استادان این فن پیشرو را از
۱۰ برای آن که پیدا کرده‌اند که دوازده مقام و بیست و چهار شعبه و شش آوازه و سه رنگ
را در وی درج کنند.

صوت آن است که سه بیت را می‌بندند و هرچه بیت اول بسته می‌شود، آن دو بیت
دیگر را به همان طریق می‌گویند.

نقش آن است که در رباعی و یا در هر بیت که می‌گنجد، می‌بندند. اما او را در
۱۵ اصولهای کلان نمی‌بندند. اگر بسته شود، آن را نقش نمی‌گویند. و اگر در مخمس بسته شود،
از محسنات است، چرا که مخمس خاصه سنبل می‌باشد، زیرا که استادان این فن سیصد
و شصت سنبل را که بسته‌اند، همه را در اصول مخمس 'بسته‌اند'. و یک سنبل را
ایاتش آن است که شیخ آذری می‌فرمایند:

نظم

| سنبل سیه | بر سنن مرز | لشکر حبش بر حقن مرز

س: ۵۴
پ: ۱۰۷ پ

ریخته آن است که ایات او را به زبان هندی بنهند.

مجمع آن است که هم چون بحر طویل، ترکیبها بایکدیگر ترتیب دهند. مانند عمل، دوسرخانه و میان خانه و بازگویی دارد، و اکثر او در نصت رسول الله، صلی علیه وسلم، است، و میان خانه او منقبت چهار یار، رضوان علیهم اجمعین، و بازگویی او در مدح دوازده امام است.

ضررین آن است که یک عمل را در دو اصول بنهند، باید که هر سرخانه در دو | اصول ت: ۴۰۴ در گفته شود، بطوری که اگر ایات او در [یک] اصول باشد، «نقرات» او در اصول دیگر می باید، هم چنان که خواجه عبدالقادر کرده که ایات او در «خفیات» و «نقرات» او در دو یک، و بازگویی [عمل را] بسیار کرده و سیزده اصول را نیز درج نموده.

در بیان پیدا شدن سازها و چوب و تار آن

بدان که اکثر سازها از چوب توت مربوط می شود و تارهای آنها را از ابریشم سرانجام می نمایند، زیرا که میان چوب توت و ابریشم التیام ما لا کلام است. بنابراین، نفات او روح را و طرب افزا می باشد و ناله غمزدگان زاویه فراق و لب تشنگان بادیه اشتیاق را در شور می آرد. و شجره توت را به ابریشم اتصال قدیم است، [چون] به سبب حوادث زمان و عوارض دوران از یکدیگر دور و از وصال هم مهجور گشتند و مدت مدید و عهد بعید در تنگای حرمان، | معتکف بیت الا حزان گردیدند، پ: ۳۸ و بعد از «روزگاری» در کارخانه ایام و «دور گردش فلک نیلی قام، دو» دست چرخ کش ایام او را چندان پیچ و تاب داده که چون تار عنکبوت ضعیف و نحیف ساخت. بعد از چنین محنتها، چون دولت وصال دست داد، روی بر روی

ساده اصل خود نهاده، مستغرق | وصال گشته و از بیم هجران تالان شده.

نظم

او چو بلبل در فغان و در خروش یار چون گل سوی او بنهاده گوش

بر کشد آه و فغان کای نازنین بجز تو با من چنان کرد و چنین

سالها رنج و بلا بر من گجاست خاطر مریش و دلم افکار داشت

5

در ذکر پیدا شدن سازها

طنبوره سازی است از سازهای قدیم و به زبان حکای یونان طنبوره مرکب از دو کله است، طن یعنی دل، بوره یعنی خراشیدن. پس معنی این دو کله خراشیدن دل باشد. منقول است که طنبوره استاد همه سازها است.

مستزاد

10

چو بی تراشید و دو صد تار بر او بست قانونی عالم

صد ناله هزار از دل هر تار برآمد تار و روح مروان شد

چنگ سازی است؛ عروس سازها است. و بعضی برآند که حکما از روی سی و دو پرده طنبوره گرفته اند. و روایت اصح آن است که در آسمان سیوم ستاره ای است که او را

زهره می‌گویند [و] او یکی از کواکب سبعة سیاره است. او از حوالی | شمس ت: ۱۰۴ پ
 | زیاده از چهل و نه درجه دور نمی‌شود و او مری طوایف سازنده‌ها است، از آن وجه پ: ۷۸ پ
 او را به چنگ نسبت می‌دهند. در کثیر التواریخ مسطور است که چون هاروت و ماروت
 را به زمین بابل نزول فرمودند، نفس و شهوت را به ایشان دادند. گویند در آن سرمزل،
 زهره نام مطربه‌ای بود. آن دو فرشته فریفته جمال او شدند و از او مطالب آنچه مقتضای
 نفس حیوانی بود، کردند. او التماس ایشان را قبول نمود، تعلیق به آن نمود که مجده صم
 و شرب خمر اختیار کنند، چه مذهب و مشرب او این بود، و تعلیم اسم اعظم که به آن بر
 محارج افلاک عروج می‌نمودند، نیز کنند. آن دو ملک بعد از قیام به شرایط مذکوره، التماس
 خود را مکرر ساختند. او از آن التماس امتناع نموده، اسم اعظم را | بر خود خوانده و بر س: ۵۵
 ۱۰ فلک سیوم صعود نمود. حضرت کریم بی‌علت، تبدیل صورت او کرده، منزل و منزلت آن
 دو ملک را به او کرامت فرمود.

فی سازی است که در زمان سرور کائنات و خلاصه موجودات و پیشوای مخلوقات،
 گل حلیقه نور انسان، معدن اسرار ایمان، طیب علت گاه، یعنی حضرت محمد رسول الله،
 صلی علیه و سلم، پیدا شد. منقول است که چون حضرت از معراج مراجعت نمودند،
 ۱۵ از جمله اسرار گو و مگو با امیر المؤمنین علی، | رضی عنه، گفتند. و از آنجا که مقتضای پ: ۳۸
 بشریت است، ایشان را بی‌آرامی و بی‌طاقتی دست داد، چون امر آن سرور آن بود که
 زبان به افشای آن راز نگشایند. آخر از بی‌طاقتی روی به بیابان نهادند و به چاهی
 رسیدند و سر در آن چاه کرده، رمزی گفتند. به فرمان حضرت اله از آن چاه بی‌رست،
 تا که شبانی از آن بی‌ای قطع کرد و ببر لب نهاد. چون دم در آن انداخت، آوازی

از او ظاهر شد که همه وحوش و طیور را از استماع آن قرار و آرام رفت. والله اعلم.
 قانون سازی است که از افلاطون حکیم مانده، و او را از عکس چنگ برداشته اند.
 عود سازی است که شاه همه سازها است، زیرا که در لطافت از همه سازها بهتر
 است. دوازده تار دارد زوج زوج. گویا که پدر و مادر نفیات است. و تارهای او
 بریشم است.

5

ربط سازی است | که فیثاغورث حکیم پیدا کرده، چنان که شخصی آمده، گفت:
 فردا به بازار آهنگران گذر کن تا سری از اسرار به تو روشن شود.

رباب سازی است که در زمان سلطان عالی چاه محمد خوارزم شاه رواج یافت. و
 استاد محمود که از جمله نوادر عصر و زمان بود، در آخر عمر به جانب روم انتقال فرمود و
 در سلک خدام عالی مقام، سلطان العارفين، برهان المحققين، | مولانا جلال الدین رومی،
 قدس سره، انتظام پذیرفت.

10

پدایپ قُبُوز سازی است که | نفیات خوب و صدای مرغوب دارد. و محدث او سلطان
 ویس جلایراست که در فن علم ادوار مهارت تمام داشت.

رود سازی است که در زمان حضرت اسکندر ذوالقرنین رواج یافت، و از آن زمان
 منسوخ بود تا زمان امیر احمد سامانی، هم چنان که در تذکره دولت شاهی مسطور است.
 و بعضی گویند که ربط همان رود است.

15

خیچک سازی است که در زمان سلطان محمود غزنوی پیدا شده و حادث او حکیم
 ناصر خسرو ابوعلی سینا است که هر دو به اتفاق پیدا کردند.

شمامه سازی است که در زمان خلیفه بغداد پیدا شده. گویند خلیفه را پریشانی دماغ

عارض شد. او را از [این] ممر به صلاح آوردند؛ دماغ ترتیب نمودند. او از جمشید مانده است؛ لیکن منسوخ شده بود. (۱) در زمان خلیفه رواج یافت. او را موسیقار نیز گویند. فی‌انبان^۲ سازی است که در زمان خوارزم‌شاه در طوی او پیدا شده و حادث او مولانا سیف‌الدین عبدالمؤمن است.

۵ * چغانه سازی است که حکمای یونانی پیدا کرده‌اند و صورتش با عودی مانده. *
روح افزا سازی است که او را حکمای چین پیدا کرده‌اند. او مانند ریاب شش تار دارد.

کگره سازی است که او را حکمای هند پیدا کرده‌اند. * او پنج پرده دارد.
ارغنون سازی است که او را حکمای روم پیدا کرده‌اند. * می‌گویند که او را چهل کس
۱۵ «نوازند»، و صورت او چون صندوق بوده و در اطراف او استادان «می‌ایستند» * پیدا
همچون استادان قالین باف، [و] «در نوازش می‌آرند. والله اعلم.

ذکر سازندگان که در این فن گذشته‌اند

سالک مسالک طریق الحان، عارف معارف رموز سبغان، مشمول عواطف احدی،
| محمول لطایف سرمدی، جناب پیرچنگی، علیه الرحمة: منقول است که در زمان
۱۵ نوشیروان عادل جناب او را سلطنت و مکتب چنان بود که هر وقت | که سوار شدی، سوار
دو بیست غلام در درگوش اطلس پوش ترکی و هندی در جلاواوی رفت. چون نوشیروان
از عالم رحلت کرد، در اندک زمان مال و اسباب او برهم خورد و پسر^۳ شد. چون خلافت
به آن هادی راه هدایت، والی بارگاه ولایت و به آن رئیس کشور شریعت و جلیس سریر
طریقت، و به آن حاکم ممالک سرمدی و عالم دین محمدی، ثانیة اصحاب، مزین المنبر و المحراب،

امیر المؤمنین عمر بن خطاب، رضی الله عنه، رسید. روزی پیرچنگی از ترس ایشان به گورستان یرب رفت و چنگ را در کنار نهاد، گفت: خداوند، دائم از برای مخلوق می نواختم، اکنون مخلوق گوش نمی کند. امروز آمده ام از برای تو می نوازم و ابرشم بها از تو می خواهم. چنگ بر چنگ زده، ناله از دل تنگ برآورده، می نواخت و می گریست. آخر چنگ را در زیر سر نهاده، در خواب شد. هاتنی در خواب امیر المؤمنین عمر، رضی الله عنه، ندا در داد که ما را | دوستی است^۲ در گورستان یرب، و هفتصد دینار از بیت المال گرفته، به او بده و بگوی که این بهای ابرشم تو. امیر المؤمنین عمر، رضی الله عنه، از خواب بیدار^۳ شدند، از بیت المال هفتصد دینار گرفته، به گورستان یرب آمدند^۴. و هر چند جست و جوی کردند، غیر از پیرچنگی، دیگر کسی ندیدند. به روایتی هفت مرتبه و به روایتی^۵ هفتاد مرتبه بر سر پیر رسیدند، با خود گفتند: این پیر دوستی خدا^۶ را نشاید، زیرا که او فاسق است. آخر، چون کسی دیگر ظاهر نشد، تأمل گان گفتند: شاید که او باشد. آمده، در پایان پای او^۷ نشستند. ناگاه ایشان را^۸ عطسه^۹ آمد. پیر چشم گشاد، حضرت عمر را دید، گفت: خداوند، من از تو ابرشم بها طلبیدم، تو عمر را فرستادی. [این] گفته، در گریز شد. حضرت عمر گفتند: ای پیر مژم که خدای تعالی | ترا دوست خود خوانده^{۱۰} و مرا از برای تو فرستاده تا ابرشم بها به تو بدهم. و آن هفتصد دینار را پیش پیر ماندند^{۱۱}. و عذر بسیار گفتند | که: چون تمام شود، باز اینجا بیا. و نیز: خدای تعالی چندان مدحت خوی^{۱۲} تو کرده که مرا عاشق روی تو کرد. و دیگر گفت: بگوی که^{۱۳} چگونه هفتاد سال عمر گذرانیده ای^{۱۴}.

ذکر: حضرت مولانا جلال الدین رومی، قدس الله سره، در ثنوی خود می فرمایند:

مثنوی

آن شنیدستی که در عهد عمر بود چنگی مطربی با کز و فتر
بلبل از آواز او بی خود شدی یک طرب ز آواز خویش اصد شدی
مطربی کز وی جهان شد پر طرب رسته ز آوازش خیالات عجب
از نوایش مرغ جان پران شدی وز صدایش هوش جان حیران شدی

5

از آنچه واقعه [شده]، نوشته، [آن] را در سلک نظم آورده اند.
در ذکر سازنده دلگشا و نوازنده عشاق بینوا، جناب استاد رودکی: انوار فضیلت او
چون خورشید والا در جهان رخشان [و] تابان، افادت پناه فضایل دستگاه، حقایق و
معارف آگاه، ناظم مناظم المعقول، عالم معالم المنقول، کاشف اسرار الدقایق و راقم ارقام
الحقایق بود. بر صحایف لیل و نهار و صفایح اوراق روزگار تصانیف بسیار و تالیف بی شمار
دارد. گویند اول کسی که در علم موسیقی چیزی تصنیف کرد، او بود. و اول کسی که شعر
را به زبان فارسی آورد، او بود. [خواجہ حمد الله مستوفی] «در تاریخ کزیده» آورده
که چون امیر نصر احمد سامانی را ملک خراسان مسلم شد، هوای پا اعتدال آن ولایت
جنت مثال [امیر را] ملایم طبع افتاد. مملکت بخارا که تختگاه اصلی آن خاندان بود،
از خاطر امیر "محو شد. امرا" به هیچ حیلہ امیر را نتوانستند عازم بخارا کردن. آخر
همه روی توجه به مولانا رودکی آوردند. روزی مولانا در مجلس شراب در بدیهه این

10

15

ایات را در سلک نظم آورد:

نظم |

من: ۶۰

«بوی» جوی مولیان آید^۱ همی یاد یار مهربان آید^۲ همی

ای بخارا شاد باش و شاد زی میر روزی | شادمان آید همی

پند: ۶۱

میر سرواست و بخارا بوستان سرو^۳ سوی بوستان آید همی

۵

امیر را این سه بیت خوش آمد. گویند همان زمان سوار شده، عزیمت بخارا نمود. استاد در هر فن مهارت بسیار داشت. کباب کلید^۴ و دسر را در سلک نظم او انتظام نموده. ت: ۶۰-۶۱ و وجه تخلص او رودک | [از] آن است که رودک نام موضعی بوده محدر بخارا^۵، حکیم از^۶ آنجا بوده. و جمهور مورخان برآنند که رودک سازی است. استاد او را خوب می نواخت، از این ممرودکی تخلص می کرد. والله اعلم.

۱۰

در^۷ ذکر املح الشعراء و افصح الفصحاء، حضرت خواجه خسرو دهلوی: همواره به ترکیه نفس نفیس و تصفیة باطن شریف اشتغال می نمود و^۸ بزرگ روزگار و مقبول اسرار، ملجأ خواص و عوام و مرجع اکابر ایام می بود. گویند در اوایل حال در ملازمت سلطان محمد شاه به اسم امارت موسوم بود. چون نسیم عنایت ربانی به مشام جاننش وزید، به سلطان مذکور گویانده، از طریق خدمتکاری استبعاد نموده، در سلک خدام عتبة علیة سلطان الاسرار و برهان الابرار، شیخ الشیوخ نظام الاولیاء، ممت التیام پذیرفت. و

۱۵

«علی الدوام»^۱ به ریاضت صرف اوقات می نمود. و اکثر اوقات جناب شیخ بزرگوار به زبان گوهریار معجزانگار گفتی که: در روز حشر امید دارم که مرا به سوز سینه این ترک بخشند. و جناب شیخ اولیا از اکل مشایخ^۲ هند است و مرید و خویشاوند شیخ العارف پ: ۸۲ فرید شکرگنج است. قدس الله سره العزیز. و جناب فضایل پناه کجالات انبیا مولانا دولت شاه در تذکره خود آورده که در نهایت حال شیخ مصلح الدین سعدی شیرازی را به امیر خسرو ملاقات افتاد در ولایت هند و امیر خسرو را در حق شیخ اعتقاد عظیم م: ۶۱ بوده. در این بیت اظهار می کند:

نظم

خسرو سرمست اندر ساغر معنی بریخت شیر از خم خانه مستی که در شیراز بود

در ذکر جناب حکمت مآب فضیلت ایاب، خواجه عبدالله لاری: خلال افاضت و نوال افادت، عالی جاه حکمت پناه، حکیم محقق و طیب مدقق، دافع امراض، رافع اصناف اعراض در روزگار امیر تیمور گورکانی بود.^۳

در ذکر جناب جنت مآبی و رفعت ایابی، مولانا قاسم ربانی: سالک مسالک دین و عارف معارف اسرار یقین بوده و در رموز حقایق کثر معانی بود و در فضیلت و علوم جنید ثانی، خاطر پر انوار او گلشن راز و علوی نطق او عندلیب خوش آواز در ترحمه طایفه ای مقبول بود، خصوصاً در نزد مقتدای محققان عالم و مقبول خواص و عوام ت: ۱۰۷ ام، ملک العارفین، رشید المحققین، سلطان شریعت، پادشاه کشور حقیقت، حضرت شاه قاسم انوار.

ب: ۸۲ در ذکر جناب منظور نظر، مرشد درگاه، | مقرب حضرت اله، درویش احمد قانونی:
 آن که به زمزمه الحان مرغ جان را از قفس تن در طیران درآورده و به نغمه دل فریب
 نهال صبر و شکیب را از زمین دل مستمعان برآورده و طایفه اهل نشاط رخ خویش در
 بساط بسط افزای او همچون پیادگان سوده، و زمرة اهل ذوق غاشیه اطاعت او را از
 روی شوق بردوش افکنده و در سلک شاگردان او خود را انتظام داده، و گوشه نشینان
 زاویه ریاضت، پیکان گوشه محبت او را در پهلوی قانون دل خود چون غنچه نشانده و
 متنگامه فروزان علم «ایقاع»^۲ از برای افروختن آتشی^۱، خود را برگوش تاب منتجب او
 قرار داده. اما مولد و منشأ جناب مقوی مآب درویش احمد قانونی از بلدة محفوظه
 سمرقند است. دایم الاوقات در خانقاه فائض الانوار عالی جناب مخدومی، شیخ الاسلام
 س: ۸۲ الاعظم، مرشد طوایف الامم، سلطان اولیا و برهان الاتقیاء، مقتدای درگاه اله و
 منظور رب العالمین، خلاصه اولیای روی زمین، حضرت خواجه عیدالله، قدس سره
 العزیز، به خدمتکاری قیام می نمود.

در ذکر فرید زمان و وحید اوان، استاد سلطان محمد دیوانه: فی نوازی می بود که
 ب: ۸۳ آوازی^۳ او چون انفاس عیسی^۴ جان در قالب مردگان چندین ساله دمیدی. چون | نفس
 در فی^۵ انداختی، آتش در نیستان خرمن اهل^۶ حال زدی و این پیشه^۷ را چون اندیشه
 صاف^۸ در و نان، پاک از خس و خاشاک بشریت ساختی. و مهندسان دوران هر شب
 از برای شکافتن فی^۹ او منتجب^{۱۰} شهاب ثاقب را بر این چرخ^{۱۱} لایع تعبیه کردی. مولد
 و منشأ جناب استاد، ولایت محفوظه^{۱۲}، سمرقند است. در خدمت خواجه خواجه ها،
 خواجه احرار، نور مرقد، می بود.

در ذکر سالک طریق و عارف معارف [و] رموز تحقیق، مولانا دیوانه حسامی: همواره

در ترکیه نفس نفیس و پیوسته در تصنیف باطن شریف * اشتغال داشت، «واردات»^۱
 غیبی را در صورت نظم انتظام می نمود و از مجذوبان سالک * ظاهر بود. و جناب او را
 | مولد و منشأ، خیوق است، و منقول است که در خدمت جناب زبدة الاکابر و قدوة^۲ ت ۱۰۷۵ پ
 الاعاظم، قافله سالار ابرار، یعنی خواجه عیدالله احرار، قدس سره، قیام می نمود. این
 قصیده از اشعار دلفریب او است:

نظم

دلا مباش چو دوان اسیر لذت تن به تیغ جوع بزن دیو نفس مرا گردن
 به کار و بار جهان التفات کمتر کن ز هر چه مانع راه است دل از و برکن
 ز عشق لاله عذاران مکن گریبان چاک بریز اشک ندامت مدام در دامن
 کجاری می تو به منزل چرا که مغروری | به بچ نهادن دستار و تندی تو من^۳ پ ۱۰۸۳
 به صدق باش و توکل چرا که از ره صدق رسول خرقه فرستاد بهر ویس قرن
 در آبه ملک جنون و فریب عقل مخور مکن ز پنبه غفلت قبا و پیراهن

| و قبر مبارکش در قراکول در دروازه آتا میانه دو آب واقع شده است. س ۱۰۸۴
 در ذکر جناب شیخ بزرگوار و مرجع صفار و جگر، حضرت شیخ عبدالله مبارک،
 ۱۵ قدس سره: و نسبت انفاس مقدسه و رشحات اقلام مطهره، عالی حضرت مرشد
 زمان و مقتدای اوان، افضل مشایخ «انام»، و اکمل هادی ایام، صاحب آیات ریاضات،

ناصب رایات کشف و کرامات، سلطان محققین و برهان مدققین، (۱) کنوز^۱ معارف
 ربانی و رموز اسرار سبحانی را از مہبط کرامات سنیہ و منبع مقامات علیہ غایب و قایض
 می داشت. «مولد»^۲ و منشأ آن جناب ولایت ہارگج است^۳ از موضع چہار علاق.
 و منقول است وقتی کہ امیر تیمور گورکان آن ولایت را تسخیر نمود، ساکنان آنجا پریشان حال
 گشتہ، بہ ہر جانب رفتند^۴. و جناب ایشان جہت مرید و اصحاب خود بہ بخارا آمدہ،
 ۵ در موضع جاندار شرف نزول عنایت کردند. روزی چند در آن «دیہ» ساکن شدند.
 ہوای آن موضع موافق طبع ایشان افتادہ، شائقی بنا کردند. و بعضی از کسانی^۵ کہ
 سعادت ازلی و عنایت | لہری در^۶ پیکر ایشان سمت اندراج پذیرفتہ بود، در سلک خدام
 درگاہ کعبہ احترام ایشان انتظام یافتند. روزی ایشان پرسیدند کہ: در این «دیہ»، حافظی
 ۱۰ بہ ہم رسد کہ گاہی در مجلس ما قرآن خواند؟ جمعی گفتند: خودی بہ ہم رسیدہ کہ | بہ
 قدری آوازی دارد. ایشان طلب کردہ، او را نوازش نمودند و فرمودند کہ: بخوان. چون
 در مقام خواندن شد، بہ عون ملک مَنان و بہ توجہ ایشان، چنان بخواند کہ فریاد از ساکنان
 آن خانقاہ بہ اوج آسمان رسید و منظور نظر کیمیا اثر ایشان گردید. بعد از مدتی^۷ ایشان را
 ہوای مراجعت دیار خود [بہ] سر افتاد. چون عزم رفتن کردند، والدہ حافظ مذکور
 ۱۵ آمدہ، دست پسر^۸ خود را بہ دست ایشان | سپرد. «ایشان بہ ارگج رسیدند، زاوہ ای
 گریدہ، مدتی بہ اربعین مشغول بودند. ناگہ^۹ باز ایشان را ہوای^{۱۰} مراجعت بخارا شد.
 چون عنان عزیمت بہ این طرف معطوف گردانیدند، آن حافظ را ضعیفی عارض شدہ،
 از این «تنگای»^{۱۱} غانی^{۱۲} بہ وسعت فضای جاودانی ارتحال فرمود. و حضرت ایشان او
 را در تابوت کردند و ہمراہ خود آوردند. چون بہ موضع جاندار رسیدند، آن پیرہ زال بہ

استقبال ایشان برآمد. از پسر^۱ نیکو منظر خود هیچ اثر ندید. از ایشان سوال کرد که: پسر من نمی‌نماید. ایشان گفتند: اینک فرزند تو در این | تابوت است. پیره زن فغان برداشته، پ: ۸۴
در^۲ گریه در آمد، گفت: من فرزند خود را با^۳ شما زنده سپرده بودم، شما مرده به من آوردید. ایشان نزد تابوت آمده، گفتند: ای حافظ، جان داری، برخیز! به فرمان حق^۴ عز وجل آن تابوت در جنبش آمده، از درون تابوت آن حافظ برآمد، گفت: السلام علیکم. ۵
آن «دیده»^۵ به جاندار تسمیه یافت. این واقعه در زمان سلطنت امیر تیمور گورکان بوده. والله اعلم.

در ذکر اشرف فضلالی توران و املح علمای دوران، مولانا شرف الدین یزدی، علیه الرحمة: به کمال دانش و سخنوری علم گشته و به جمال فطنت و هنر پروری از امثال و اقران ۱۰
در گذشته، عقود منشوراتش^۶ کائنات الاولی المکتون فرح بخش خواطر و منظوماتش^۷ در نظر دیده وران^۸ مبصر^۹، بهتر از عقود جواهر. همواره در فارس و عراق نزد سلاطین عظام و حکام ذوی الاحترام معزز و محترم بود، و به قلم بدایع نگار لطایف آثار برصحایف روزگار و اوراق لیل و نهار تاج بسیار ثبت نموده. از جمله مؤلفات مولانا شرف یکی ۱۵
کتاب بلاغت آیات^{۱۰} | تفریاض است که در فن تاریخ مانند او در اسلوب فارسی نسخه‌ای ت: ۸۸ پ
مکتوب نیست. و این کتاب شریف | به اهتمام میرزا ابراهیم بن شاهرخ بهادر در شهر ۲۵
سنه ثمان و عشرين و ثمانمائة به اتمام رسید و به تفریاض موسوم گشت. گویند که جناب | پ: ۵۰
افلاطون نشان^{۱۱} میرزا النریگ گورکان، تَوَز مرقده، خواست که رحمدی بندد، در طرح او عاجز آمد. چون آوازه فضیلت مولانا شرف در این وادی انتشار پذیرفته بود، نامه فرستاد، مولانا را از یزد^{۱۲} طلب نمود. چون مولانا مطالعه نامه^{۱۳} کرد، یافت که در طرح او عاجز

آمده اند، این رباعی را انشا نموده، فرستاد:

قطعه

انگور خوش است آب انگور خوش است بازارچه شهر نشایور خوش است
زینهار شرف ز یزد^۱ بیرون نشوی آواز دهل شنیدن از دور خوش است

چون این رباعی به جناب میرزا رسید، فهمید که صورت رصد همچون صورت دهل^۲ می باید شود، پس رصد را به صورت دهل به اتمام رسانید^۳. مولانا شرف^۴ در علم ادوار هم مهارت تمام داشت.

در ذکر امیر علی شیر: گوهر عمان عدالت، مهبط امراو آسمان جلالت، امیر کبیر، نظام الحلق والدین امیر علی شیر، نُورُ اللَّهِ مَرْقَدُهُ، از امرای باری سلطان حسین میرزا بود و گوی^۵ "تقریب از سایر امرای آن عتبه علیه می رود." مرآت هنر و فضیلت ظاهری نمود و والد بزرگوار او از صنایع الوس جغتای بود، و از مشاهیر روزگار و امرای بکار سلطان بابر است. با وجود نظام امور سلطنت و دوام ظهور معدلت، در شیوه سخن سازی و طریقه بدیع^۶ | نکتہ پردازی^۷ اشتغال داشت. در سلاست شعری و بلاغت ذهنی، در علم ادوار و موسیقی، رایت^۸ "مفاخرت بر اقران می افراشت و به آیات سحرآمیز و اشعار شورانگیز "قیمت" انفاس "مسیح"، و نرخ الفاظ فصیح را شکست می داد.

در ذکر جناب استاد مولانا بنایی: ولد استاد [محمد]^۹ سبز مهار بود و در علم ادوار از س. ۶۰ نوادر روزگار بود، چنانی که نقش | بسیار و صوت بی شمار در اوراق لیل و نهار نگاشته، ت. ۱۱۰ خصوصاً | در شعبه راست و در اصول مخمس، صوت النقشی بسته^{۱۰} که در میان

حفاظ شهرتی تمام دارد و آباقش این است:

نظم

دلا دیگر ز بزم بی‌غمان دامن فراهم کش

سری در جیب اندوه آرو پا در دامن غم کش

مجه امید مرادی^{۲۰} دیده پرتم تا به کی داری

ز خاک نامرادی سرمایه‌ای در چشم پرتم کش

ز مشق حرف عالم لوح دل تا کی سیه داری

خط «نسخی» * بحر کلک نیستی^{۲۱} بر حرف عالم کش

مولانا را وجه تخلص آن است که به فرموده خاقان منصور، سلطان حسین میرزا، بنایی عمارت مقبره امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب، رضی الله عنه، که در بلخ واقع است، او بنا کرده است.

در ذکر پیدا شدن^{۲۲} قبه فلک ارتفاع ملک «اتباع» مرقد جنت منزله اسدالله الغالب علی بن ابی طالب، رضی الله تعالی عنه، در قریه خواجه خیران: در شهرورسنه^{۲۳} | خمس و ثمانین پ: ۴۰ و ثمانائة [که]^{۲۴} معین السلطنه میرزا بایقرا در قبه الاسلام بلخ لوای^{۲۵} ایالت ورعیت پروری مرتفع گردانیده بود، صورتی در غایت غریب روی نمود. شرح حال بر سیل اجمال آن

که: «عزیزی» شمس الدین محمد نام که نسبتش به زبده عرفای کرام، سلطان بایزید بسطامی،
 اتصال می‌یابد، در سنه مذکوره «از طرف» کابل [و] «غزنین» به «قبة الاسلام» بلخ
 شتافت و شرف ملازمت میرزا بایقرا را دریافت. تاریخی ظاهر ساخت که آن را در زمان
 سلطان سنجر [بن] ملک شاه سلجوق تصنیف کرده بودند. در آن کتاب مکتوب بود که
 مرقد شاه اولیا و عمده اصفیا، مهبط انوار عواطف و مواهب، اسدالله الغالب امیر المؤمنین
 ۵ علی بن ابی طالب، رضی الله تعالی عنه، در قریه خواجه خیران در فلان | موضع است.
 بنابراین، میرزا بایقرا سادات و قضات و اشراف و اعیان بلخ را جمع آورده، با ایشان
 مشورت کرده، به قریه مذکوره که از بلخ تا آنجا سه فرسخ محسافت است، تشریف برده،
 در آن موضع که در گاب تعیین یافته بود، گنبدی دیدند که قبری در میان آن موجود بود.
 فرمودند تا آن قبر را «حفر» نمایند. چون «حفر» کردند، ناگاه «لوحی» از سنگ سفید
 ۱۰ پیدا شد که «بر آنجا منقوش بود «هذا قبر اسد الله اخي | رسول الله علي ولي الله». | لاجرم
 فریاد و «فغان از جان» حاضران به ایوان و کیوان رسید، همگان روی «نیاز بر آن
 خاک پاک سوختند و» نذورات به مستحقان رسانیده، ابواب نیاز و اخلاص برگشودند.
 و میرزا بایقرا چون حال بدین منوال دید، «قاصدی» هم‌عنان برق و باد به دار السلطنة
 هرات فرستاد و صورت واقعه را عرض داشت نموده، به استادگان پایه سریر اعلیٰ عرضیه
 ۱۵ کرد. خاقان منصور بعد از اطلاع بر مضمون، از ظهور این صورت متعجب گشته،
 احرام طواف آن قبله امانی بست. با فوجی از امرا و خواص بدان جانب نهضت فرمود

مت: ۱۱ پ
 پ: ۱۱ پ

و^۱ پس از وصول، غایت نیاز و اخلاص به جا آورده و قبه‌ای در کمال ارتفاع و وسعت بر سر آن مرقد جنت منزلت به ملا بنایی^۲ امر فرمود، در اطراف آن ایوانها و بیوتات طرح انداخت و در آن قریه بازار مشتمل بر دکاکین و گرمابه بنیاد نهاد. یکی از آنها را بلخ که حالا به نهر شاهی مشهور است، بر آن مزار فیض آثار وقف ساخت. و امر نقابت آستانه علیه را به سید تاج الدین «اندخودی»^۳ که از جمله اقربای سید برکه بود، تفویض نمود. و مهم شیخی^۴ را به شیخ زاده بسطامی عنایت کرده، جهت موقوفات و تدویرات عمده آیین تعیین فرمود. انگاه خاقان عالی جاه عنان مراجعت به صوب مستقر هرات انعطاف داده،^۵ به بدخشان عاقبت به بلده فاخره شتافت.

و مولانا بنایی مرتبه‌ای | از امیر صافی ضمیر میر علی شیر رنجیده، به مہر قند فردوس مانند س: ۲۸ شتافت. در آن ولایت پرتوالتفات سلطان علی میرزا بر احوال او تافت. چون آن مملکت در حیز تسخیر محمدخان شیبانی درآمد، ملازم خان گشته، در سلک خواص بارگاه انتظام یافت. و بعد از گشته شدن آن پادشاه عالی جاه، [به اولادش پیوسته]^۶. در وقتی که نجم ثانی^۷ به ماوراءالنهر آمد، چون به قرشی رسید در آن بلده قتل عام فرمود و^۸ به تیغ خون آشام آن سگان، رشته حیات مولانا گسته گشت.

در^۹ ذکر جناب استاد سخن و نوسازنده قواعد کهن، فردوسی: مناقب و بزرگواری او أظهر^{۱۰} من الشمس است و سرآمد شعرای روزگار و سرخیل فضیلائی عالی مقدار | بود. ت: ۱۱۰ و درای شاعری او را فضیلت بسیار است، چنان که بعضی او را حکیم نوشته‌اند. و در علم موسیقی نیز یگانه زمان و فریده^{۱۱} او ان خود بود. آورده‌اند که خواندن شهنامه در آهنگ بیانی و اصول دورک از اختیارات او است. و نام فردوسی حسن است، پسر اسحاق بن^{۱۲} شرف شاه است. و در بعضی «نسخ»^{۱۳} ابن شرف تخلص می‌کند. و او را در روستای

طوس کاریزی و چهار باغی بود فردوس نام، و تولد او در آن باغ واقع شده است. وجه
 ب: ۸۷ پ تخلص فردوسی | آن است. و جناب دولت شاه در تذکره خود آورده که عامل طوس بر
 وی جویری و بیدادی بنیاد کرد، به شکایت از طوس به غزنین آمد. و مدتی در روزگار
 سلطان محمود به گفتن نظم شاه نامه مشغول بود. در سی سال، چهار دانگ شاه نامه را
 در قید نظم آورد و به عرض سلطان رسانید. «مقبول نظر کیمیا اثر سلطان گردید. و مرپی
 او شمس الکفاة خواجه احمد بن حسن میبندی بود.» اکثر در مدح خواجه احمد می کوشید
 و الثقات به ایاز کمتر داشت. ایاز از این معنی تافته شده، روزی در مجلس خاص سلطان
 به گوش ایشان رسانید که فردوسی مذهب | روافض دارد. سلطان در دین و مذهب
 بنایت صلب بود و در نظر او هیچ طایفه ای دشمن تر از رافضه نبود. فردوسی بعد از آن از
 سلطان هراسان شده و سلطان نیز در حق او بدگمان شد. به هر کیفیت، نظم شاه نامه
 را به اتمام رسانیده، خود را به صد سیله به طوس رساند و در مذمت سلطان چند بیت
 الحاق کرد. این ابیات از آن جمله است:

نظم

ایا شاه محمود کشور گشای^۱ «ز کس گر» ترسی ترس از خدای

اگر مادر شاه بانو «بدی»^۲ «مرا سیم و زرتا به زانو» بدی»^۳

و این قطعه را نیز در مذمت گفت:

قطعه

درختی [که] تلخ است اورا سرشت گش برنشانی به باغ بهشت
 گرازجوی خلدش به هنگام آب | به پنج انگبین ریزی و شهد ناب پ: ۸۸
 سرانجام گوهر به کار آورد همان میوه تلخ با سر آورد

۵ نقل است که روزی سلطان حسین میرزا جشنی آراستند و در میان طشتی پر از زر
 نهادند و بر علما و فضلا گفتند: می خواهم | که کسی تیمورنار را نظم کد تا اسامی آبا و
 اجداد ما در عالم تا قیامت ماند. جناب مولانا نورالدین عبدالرحمن جامی عنایت کرده،
 گفتند: کسی متعهد این کاری تواند شد که از عهده جواب این قطعه استاد سخن فردوسی
 برآید. جناب مولانا هاتفی از جای خود برخاسته، گفت که: فقیر جواب این قطعه
 ۱۰ بگویم. در بدیهه جواب گفته، به جناب مولوی گذرانید. قطعه این است:

اگر بیضه زاغ ظلمت سرشت نهی زیر طاووس باغ بهشت
 به هنگام آن بیضه پروردش ز انجیر جنت دهی ارزش
 دهی آبش از چشمه سلسیل بر آن بیضه گردم دمدم جبرئیل
 شود عاقبت بچه مزاج مزاج برد رخ بیهوده طاووس باغ

حضرت مولوی به ایشان مبارک باد: گفتند جهت گفتن: تیمور نامه. وفات فردوسی در شهر سنه احدى عشر واربعمائة بوده و قبر او در طوس است به جنب مزار عباسیه. می گویند که شیخ ابوالقاسم | کرکانی، رحمة الله علیه، بر فردوسی نماز نکرد که مدت سی سال او در مدح مجوسان بود. و هم در آن شب شیخ در خواب | دید که فردوسی را در بهشت درجات عالی داده اند. از او سؤال کرد که: این درجه از چه یافتی. گفت: بدان بیت که در توسید حق، سبحانه و تمالی، گفتم.

بیت

جهان را بلندی و پستی توئی ندانم چه ای هر چه هستی توئی

در ذکر سیادت مآب فضایل مآب، جناب مولانا میرک چنگی بخاری: از جمله فضایل «عالی مقدار روزگار» بود. گویند در بدایت حال در ملازمت «والده خود، مشق چنگ می کرد. بغایت صاحب جمال بود. روزی طالب علمی او را دیده، به او نسبت «نصرتی» پیدا کرد و به محبت بسیار با او آشنا شد، او را از مشق چنگ منع کرده، به تحصیل علوم دینی ترغیب کرد. در آن اوان جهت تحصیل به خوارزم رفت. واعلم العلمای آن دیار، جناب فضایل مآب ملا کلان بودند، و ایشان را به ملا میرک التفات بسیار بود. در اندک روز ملا میرک صاحب کمال شده، حاشیه «حکمت العین» را تصنیف کرده، در مجلس ملک شاه در نظر کیمیا اثر مولانا رکن الدین کاتی درآورد. مولانا درباره اودعای خیر کردند.

- در ذکر مهبط اسرار ازلی، مخزن گنج | لم یزل، زلال منبع ابدی، یاقوت معادن ت: ۸۱۱ ر
 سردی، انیس مجلس عجل، جناب استاد شادی: از تاج بزرگان حبشه
 بود، اما در سلک افاضل دار السلطنة هرات سلطان حسین میرزا انتظام داشت.
 همواره تحم محبت خویش | در ضمیر منیر خورشید تنویر سلاطین عظام و خواصین ذوی: پ: ۸۱ ر
 ۵ الاحترام می کاشت. پیوسته در مقام احترام معزز و مکرم بود. و نذمه سازان این دیر
 کهن و سخن پروران دایرة بی سرو بن غاشیه حسن عقیدت بر دوش و گوهر تعلیم او در
 گوش داشتند. و استاد را دوازده شاگرد بود که هر یک نادره دوران خود بودند. استاد
 دوازده نقش در مقام عراق و در | اصول فرع تصنیف کرد. هر دوازده را به هر یک س: ۸۱
 شاگرد خود یاد داد و شرط کرد که هر کدام که نقش را بهتر گویند همان نقش را به او
 ۱۰ خواهم داد. چنان که سنبلی خاصه مخمس است، خواجه یوسف اندجانی خوب گفت،
 به او بخشید و به نام او شهرت داد: و ماه هلال که خاصه ترک ضرب است به غلام علی
 شونتار بخشید: دل شیشه که خاصه دور شاهی است به میر آهو داد: و نقش حنجره
 که خاصه مخمس است به علی کارد مال بخشید: و نقش دیگر را به علی جان داد. علی هذا
 القیاس از استاد، نقش و صوت در صفحه روزگار بسیار مانده است.
 ۱۵ در ذکر مجمع الفضایل، مخترع الافاضل، منبع الجود والکرم، حاوی الاصول والنظم،
 جناب استاد شاه قلی غجکی هراتی: آن که ارباب تحصیل علم ادوار و مطالب فن اسرار
 به وجود شریفش مباحثات می نمودند. همواره سلاطین عظام به ذات شریفش افتخار
 کرده، | در تعظیم و تکریم او می کوشیدند و قدر و منزلت او را می فزودند. پیوسته جویبار علم پ: ۸۱ ب
 «ایقاع» و گلستان فنون الحان از منبع سرور او شاداب و سیراب. و مولد و منشأ استاد،

عراق است و او را عمل و پیشرو در حسینی است که در اصول خمس بسته که هیچ استادی او را از ساز نمی تواند برآورد.

ت: ۱۱۱ پ در ذکر عارف معارف حقیقت و کاشف | مکاشف طریقت، استاد هنر پیشه با دقت، مولانا کوکی بخاری: اشعه فضایل و لمة فواضلش چون پرتو آفتاب عالم تاب سکنه ریح مسکون را تابان. اما جناب مولانا را در علم موسیقی تصانیف بسیار است از قول و ۵ عمل و کار و ریخته و مصحح و ضرب الفتح و چهار ضرب و صوت و نقش. همانا که خواجده عبدالقادر زمان خود بوده. نسبت تلمذ به جناب رفعت مآبی عبدالرحمن جایی می نمود. در نعت سید المرسلین و خاتم النبیین: صلی الله علیه وسلم، ضرب الفتح در مقام حسینی تحریر داده [که] استادان در گفتن او حیران و سرگردان اند. و لیکن در صفحه روزگار | ۷۲ س در مقام راست کلیات بسته که نقشی در عالم گذاشته:

نظم

ز راه راست گراهنک می کنی به حجاز نر اصفهان گذری جانب عراق انداز
به ناله زنگوله در پرده رهاوی بند به بوسلیک حسینی صفت برآر آواز
مشو بزرگ [و] "ز روی نیاز" کوچک باش در آن مقام به عشاق بی نوا پرداز

پ: ۱۰۰ ر | و این "ایاتی که هر بیت او در یک مقام و دو شعبه است، از نتایج او است:

کوکبی

مقام' اندر عدد هشت آمد و چار	دو شعبه هر مقامی راست' «تاچار»
مقام راست، گنج رنج کاه' است	میرقع لازمش چون پنج گاه است
جهاز آمد یکی نخل ثمر دار	سه گاه است و حصار آن نخل را باره
ز «اصفاهان» کسی کو گشت آگاه	به نیرز' و نشابور یک برد راه
عراق عشرت افزای است محبوب	گهی روی عراق و گاه مغلوب
چوسازی پرده عشاق را ساز	نغم در زابل و در اوج پردان
حسینی' کز' مقامات است برتر	دو گاه آمد قرینش با محتر
کش" آمد بوسلیک آید فرا چنگ	عشیرا و صبارا ساز آهنگ
نوا' کز وی فتد اندر،" جهان شور	بود نور و من خاسرا فرع ماهور
بزرگ آمد چو چنگی" ساز کرده	همایون و" نهفت از وی دو پرده
پس از زنگوله اندر نغمه" قوال	نماید چار گاه' «آگاه عزال»

مقام کوچک اردانی توانی که در «رکب» [و] یاقی بیت خوانی

رهاوی شد به نوروز عرب رام به نوروز عجم گزودد دل آسرام

دو فرع از بهر هر اصلی بیان یافت کون باید | به تدبیرش عنان تافت

شماره ۱۱۲

گویند در آن ایام که نواب عیدالله خان ولایت هرات را احاطه کرد، از شرای درون
پ: ۱۰۰ شهر نظم طلب نمود، زیرا که | از نظم هیچ چیز نزد خان عزیزتر نبود. و هر یک از شرادر
مدح او نظمی انشا نموده، فرستادند. اما مولانا هلالی این رباعی را گفته، روان نمود:

رباعی

تا چند میان | اوزبکان خان باشی غارتگر سلطان خراسان باشی

س: ۷۳

در مذهب تو بوی مسلمان نیست کافر باشم گر تو مسلمان باشی

و این رباعی را باعث آن بود که شاه طهماسب بارها می گفت که تا عیدالله خان را بهجو
نمی کنی، مرا با تو اطمینان^۲ خاطر نمی شود. آن بود که این نظم را گفته، روان کرد. اما در آن
روز که خان تسخیر آن ولایت نمود، مولانا هلالی از ترس جان در مدح خان این قصیده را
انشا فرمود، در معرض قبول ناقتاد. و قصیده این است:

خراسان سینه روی زمین از بهر آن آمد

که جان آمد در او یعنی عیدالله خان آمد

ز می خان همایون فرسکه بر فرق همایونش

پرو بال همای دولت او سایه بان آمد

شهنشاه فلک مسند که بهر خواب امن او

ملک برگوشه ایوان کیوان پاسبان آمد

«زبردستی»^۱ که در میدان مردی پنجه رستم

به پیش دست او فرسوده مشق استخوان آمد

مسند تند زرین نعل او خورشید را ماند

که از مشرق به مغرب رفت و یک شب در میان آمد

قران کردند ماه و مشتری با طالع سعدش

بدین طالع چو خورشید فلک صاحب قران آمد

زمین را^۲ و زمان را داد و^۳ عدل او گرفت آخر

ا که در مهد زمین چون مهدی آخر زمان آمد

قلم گرد مهن گستاخ شد معذور فرمایش^۴

که مسکین را به ضرب تیغ حرفی بر زبان آمد

پ: ۸۸

زبان را هیچ نقصانی نباشد در سخن گفتن

ولی چون بر زبان یک نقطه افزون شد زبان آمد

الهی تا جهان باشد جهان در حکم خان باشد

که او جان جهان و حکم او جان و جهان آمد

مولد و منشأ ملا هلالی دار السلطنة هرات بود. با وجود این قصیده که در مدح خان
ت: ۱۱۲ پ گفت، مقبول طبع خان نیامد. دیگر، معلوم | خان شد که ملا هلالی مذاهب رفضه
دارد، حکم به قتل او فرمود. و تاریخ قتل او را نیکو گفته اند:

تاریخ

فارغ از زهد و ورع | ملا هلالی را بین

س: ۷۴

آن که او را بود دایم | نامة عصیان به مش

30

کشته شد در دست سیف الله در شهر هری

سال تاریخش از آن روگشت سیف الله گشت

چون آوازه قتل هلالی در عالم | انتشار یافت، شاه طهماسب شنید، بغایت پریشان گردید.

در ذکر جناب مولانا کوکی: در آن وقت در مدح قبله «هشتم»، مردمک دیده مردم، اعنی حضرت امام، سلطان خراسان قصیده‌ای انشا نموده، از حضرت خان رخصت خواسته به زیارت «روضه مطهر محط» در مشهد منور. ایشان به شرف زیارت مشرف شده، قصیده را گذرانید و از آنجا به جانب بخارا مراجعت کرده بود. و شاه طهماسب شنوده، جمعی را در عقب مولانا فرستاده، [اورا] به درجه شهادت رسانیده. سر مولانا پ: ۸۱ را نزد شاه بردند و نعش او را به بخارا آورده، در جوار مزار فایض الانوار امام جنید غزالی، رحمه الله، دفن کردند. و تاریخ در وفات مولانا کوکی انشا نموده اند:

تاریخ

فصیح الدین جناب کوکی بست کرد در عشق سلطان خراسان

طواف مشهد او کرد و برگشت شهادت یافت چون عشاق خوبان

ز تاریخ شهادت گر پرسند بگوای دل شیر عشق سلطان

در ذکر جناب مولانا ثاری: ملک الشعراء بخارا بود در عهد عید الله خان و یکی از مداحان خان بود. و بعد از وفات او، شاعری از ولایت آمده، شب بر سر مزار ثاری بوده. خواستش تاریخ در وفات او گوید. او را غیبتی دست داده، جناب مولانا را دید که تبسم کان از قبر برآمده، گفت:

تاریخ

شاری مرو گوتاریخ ما را

ذکر یگانه دهر و شهره شهر، مولانا حسن کوکی: آن که به چوگان فطانت در میدان عبارت
گوی سبقت از همگان می‌ربود و به کلید زبان قنلی و سواس مشکلات اصحاب ذوق
س: ۷۵ و ارباب شوق را می‌گشود. در ابتدای حال | در ملازمت تیمورخان در بلده حصار
ت: ۱۱۳ می‌بود. عملی بر دست در مقام عراق و در اصول | خمس که ایانش این است:

عمل

یار جستم که غم از خاطر غمگین ببرد نه که جان کاهد و دل خون کند و دین ببرد
پ: ۱۲ دل سپردم به بقی | تا شود آرام دل نه که تسکین و قرار از من مسکین ببرد
نقد جان در عوض خاک درش چیزی نیست سود جای است اگر آن بدهد این ببرد ۲۰

در ذکر جناب سعادت اکساب مولانا میر علی الکاتب، نُور مَرَقَدَه: به سیادت مشهور و
به فضایل موفور بود و داد خوش نویسی داده و به جز قلم کس به حرف او انگشت ننهاد.
در فنون ذوفنون بود. تواریخ را بسیار خوب می‌گفت. وقتی که عید الله خان خطبه به نام
خود خواندند، این تاریخ را نیکو گفته‌اند:

تاریخ

شکر الله^۱ که به توفیق خداي^۲ گشت امروز جهان رشک جنان
 «خسروی»^۳، خان جهان شد که به اوست غر شاعان شرف اهل زمان
 حام ملت دین نبوی ماحی کفر و فساد و عصیان
 ۵ سال تاریخ زدل جسم گفت والی ملک عید الله خان^۴

بعد از وفات میرعلی^۵، جناب وزارت آب، میرزا بیگ دیوان، شی ملا میرعلی را به
 خواب^۶ دیده، از تاریخ وفات ایشان پرسیده. جناب مولانا گفته اند که گوی: میرعلی فوت
 نمود. و این را در کسوت نظم گفتند:

تاریخ

آن بحر فضایل سرارباب هنر در واقعه دیدیم به اطوار ستوده
 ۱۰ گفتم که [به] تاریخ وفات تو چگونم گفتا که بگو میرعلی فوت نموده^۷

مرقد شریفش در جوار قطب الاقطاب، شیخ العالم در صفة مولانا | صلاح واقع است. پ: ۱۲ پ

ذکر جلوس عبدالؤمن خان بر تخت بخارا

در تاریخ سنه هزار و شش، عبدالؤمن خان بن عبدالله خان قبه الاسلام بلخ را گذاشته،
 ماهجه رایت [و] آیت فتح را به جانب بخارا تاب داد. با لشکر زیاده از اوراق اشجار،
 س: خان و افرقه‌ور از دریا عبور نموده، با سپاه | یکدل^۱ و مبارزان جوشن گسل بسرعت^۲ |
 تیزتر از برق و باد، طی مسافت نموده، داخل فاخره بخارا گردید. و از قدم میهن، اورنگ
 ت: پادشاهان را زین و زینت | دیگر بخشید و خطبه و سکه را^۳ به نام ولقب همایون مرقع و
 مرین گردانید.

مثنوی

در این نوبت که صورت پرستی زنده هر کس به نوبت کوس هستی

و این نظم را در تاریخ جلوس خان نیکو گفته اند:

۱۰

تاریخ

بر تخت بخارا چون نشست از سر لطف تاریخ جلوس اوست اسیت^۴ شهر

پس از شش ماه که در فاخره بخارا به عشرت گذرانید،^۵ جمع اوپاش از فرقه قزاقی
 در مواضعات مرقند تاخت آوردند. چون این خبر وحشت اثر به صبح خان رسید، با^۶
 عساکر گردون شکوه به مرقند عزیمت نمود. از آنجا به جانب تاشکند عازم گردید و در کوچه باغ^۷

۱۵

«زمان» از دست «رامی» قضا تیری رسید و طایر جانش از منادی غیب صدای آرزویی
 اِلٰی رَبِّکِ شنید و از تخت کامرانی به عالم جاودانی انتقال نموده، | شهید گردید. واللّٰه اعلم. پ: ۱۳ در
 ذکر آمدن جهانگیر سلطان و محاصره نمودن^۶ بلخ را، [و] شکست یافتن او از محمد باقی بی
 قلیاقلی در لب آب آمویه در سلخ رجب در هزار و پاترده.
 ذکر آمدن شاه عباس به ولایت بلخ در سنه ۱۰۱۱ تاریخش را فاضل بی دل شد (۲).^۷

ذکر جلوس «نمودن» امام قلی محمد خان بر سریر بخارای دارالامان

چون آفتاب عنایت بی غایت الهی از مطلع آمال زیننده^۸ سریر پادشاهی طلوع نمود، ماهیة
 رایت نصرت نشان آن^۹ مظهر عدل و احسان بر اوج فتح و ظفر چهره گشود، گلزار مملکت
 دارالملک بخارا از خار جور و طغیان ولی محمد خانیان پاک | گردانید. اورنگ سلطنت را س: ۷۷
 از مقدم شریف «غیرت افزایی»^{۱۰} روضه ارم ساخت. سادات و قضات و اشراف را به
 موافقت انعام و اکرام بنواخت. چون این جلوس «مجت»^{۱۱} «مانوس» در مبادی سنه خمس (۱۲)
 عشر و ۲۰ الف روی نمود، از آن زمان میان ولی محمد خان و امام قلی محمد خان نهال عداوت از
 زمین مخالفت بردمید و روز به روز [از] ناسازی باغبان تقدیر، نشو و نما می یافت^{۱۲} تا ثمره
 آن در فضای روزگار، متماقب هم همچون لیل و نهار ظاهر گردید.
 القصه، در آن وقت | خبر به تواتر رسید که ولی محمد خان با لشکر^{۱۳} بی کران در^{۱۴} نواحی ت: ۱۱۲ در

ب: پ ترمذ آمده، جهت گرفتن بلخ؛ و لشکر کشیدن^{۱۰} امام قلی محمد خان | و ندر محمد سلطان در مقابل ولی خان بر لب آب آمویه؛ و آشتی کردن^{۱۱} ایشان در ماه رجب در سنه ست (۱) عشر [و] الف. و بار دیگر لشکر فراهم آوردن^{۱۲} امام قلی محمد خان و ندر محمد سلطان بر سر ولی محمد خان؛ و شکست یافتن ولی خان از نواحی خوزار و نسف در سنه تسعه (۱) عشر [و] الف. رفتن ولی محمد خان به اصفهان نزد شاه عباس در سنه مذکور و آمدن ولی محمد خان از پیش شاه عباس و محاربه کردن^{۱۳} با امام قلی محمد خان و ندر محمد سلطان در نواحی سمرقند و کشته شدن بر دست امام قلی محمد خان در ماه رجب در سنه عشرين [و] الف. رفتن امام قلی خان و ندر محمد سلطان به جانب اندکان^{۱۴} و آمدن^{۱۵} رستم سلطان، ولد ولی خان، جهت گرفتن بلخ و شکست یافتن از دست عبدالرحمن اتالیقی روز دوشنبه هزدم ربيع الاول در سنه اثني وعشرين [و] الف.

۱۰

ذکر مشایخ و علما که در زمان سلطنت نشان امام قلی محمد خان بوده اند

س: ۱۸ آن مقدم متأخرین، آن پیشوای^{۱۶} واپسین، آن قطب فلک | ولایت، آن ماه آسمان هدایت، آن واقف اسرار ملک و ملکوت، آن ناظر انوار قدس و جبروت، آن مجمع الطاف^{۱۷} سبحانی، آن منبع علوم روحانی، آخوند ملا پاینده آخسی^{۱۸}، قدس الله تعالی [سره]: و ارادت ایشان به حضرت ملا خرد عزیزان است؛ و ارادت ملا خرد عزیزان | به حضرت مخدوم اعظم مولانا خواجگی احمد کاسانی است؛ ارادت ایشان به حضرت ملا محمد قاضی

است؛ و ارادت ایشان به حضرت خواجه عیدالله احرار است؛ و ارادت ایشان به حضرت مولانا یعقوب چرخ است؛ و ارادت ایشان به حضرت خواجه نقشبند است. اما حضرت آخوند ملا پاینده را تربیت باطنی از روح پر فتوح حضرت خواجه نقشبند است. نقل است که حضرت آخوند ملا پاینده زیارت مزار فیض آثار حضرت خواجه بزرگ بسیاری نموده اند، شبی در همین زیارت، حضرت خواجه بزرگ بر ایشان ظاهر شده، می فرمایند که: ملا ما شما را قبول کرده ایم و یاران شما را قبول کرده ایم. پس به عالم روحانیت، تربیت از خواجه بزرگ داشته باشند. والله اعلم.

در ذکر شیخ شبستان ارباب معارف و حقایق و ماه آسمان اصحاب رموز و دقائق، محزن اسرار الهی و معدن انوار شهود و آگاهی، مخصوص الطاف سبحانی، منظور عنایات ربانی، آخوند ملا یوسف قراباغی: از نتایج کمالات علوم، مُتَعَطِّشان وادی استفاده را به زلال افاده علوم دینی و یقینی سرسبز و سیراب می داشتند و نشانه لبان بادیة ضلالت را به ماء الحیات هدایت و ارشاد می رساندند. و اکثر علمای وقت از جمله شاگردان ایشان اند و هیچ یک از دانایان وقت را معارضه با کلام ایشان نبوده و سخنان «و کیفیات غریبه» پ: ۸۴ از ایشان به ظهور می آمده، و دانش ایشان أظهر | من الشمس است و این من الشمس س: ۷۶ است. وفات ایشان در زمان امام قلی خان است، و قبر ایشان در سفیدمون است.

ذکر جلوس سید ندر محمد خان در قبة الاسلام بلخ

بر ضمیمه دانش مآثر ادب کا ظاهر و هویدا خواهد بود که چون سابقه عنایت ازلی، تیر اقبال
دو قنبدی را از مطلع فتح و فیروزی طالع گرداند، تراکم غمام حوادث حجاب انوار چهره
مطلوب او نشود، و هرگاه رابطه عنایت ایزدی و ارادت لیزلی، ماهیچه رایت صاحب
سعادت را به اوج نصرت و بهروزی رساند، تراجم خیال نوایب نقاب اشعه صورت
مقصودش نگردد. و [این] وقایع خان جنت آشیان است که از نوایب روزگار «ایمنی»
یافته، بر سر سلطنت قبة الاسلام بلخ در شهر جمادی الاول در سنه هزار و پانزده
نشسته، بساط عدل و انصاف به روی فضلا و مولی و علمای آن دیار گشادی، و تخم مهر
و محبت در «فضای» دل همگان کاشتی. از یمن مقدم همایونش بلخ غیرت سپهر بوقلمون
گردید. به اشاعت خیرات و ساختن عمارات بنایت مایل و راغب بودی، در ایام اختیار
خود بقاع خیر ساختی، مانند مدرسه عالی و مسجد جامع بنا فرمودی. لاجرم، | عنایت
| بی نهایت سبحانی، اشعه شمس قصر اقبالش را مانند نور آفتاب به اوج ظهور رساندی،
از آن جهت اسم شریفش در نکویی برگاه مبانی روزگار باقی ماند.

نظم

در خیر گوش ز آن که در اوراق روزگار باقی به ذکر خیر بود نام آدمی

خسرو | سلطان: ۲۵ سید سبحان قلی محمد بهادر خان که از شعشعة آفتاب طلعت^{۲۰} همایون س: ۸۰
روز افزون او تمامی ربیع مسکون را صفت اضیاء^{۲۱} و نصارت^{۲۲} داده، ماه منیر از آن روز
که پرتو جمال او دیدی، دیگر از خورشید اقتباس نور نکردی؛^{۲۳} و مشتری صاف غمیر تا از
بحر یوغ ناصیه^{۲۴} بهجت افزایش^{۲۵} بهره ور گردیدی، سرمایه سعادت جاودانی به دست
آوردی. و هنوز آن نihal جزیر نام داری از لواحق انوار نشو و نما سر نکشیده بود که دلایل
اثمار خلوت بخش کشور گشایی از حرکات و سکنات او ظاهری گردید.

مثنوی^{۲۶}

همان دم که گل بر فروزد ز باغ شود عطر او نشسته بخش دماغ^{۲۷}

همان دم که بناید از شرق^{۲۸} مهر کدغرب را روشن از نور چهر

۳۰ نور «بصره» شهر یاری از دیدن قره العین کامکاری روشنی در روشنی افزود.

ذکر بنا نهادن مدرسه نواب | کامیاب گردون رکاب، سید پ: ۵۵ پ
ندر محمد خان، در بلدة بلخ

در شهر "شعبان در وقت قران سعدین و ماه در برج ثور بود در سنه احدی" و عشرين
و "الف (۱۰) که جمع شدند" اکابر و مشایخ. نخست اول بهبنا را^{۲۹} قاسم خواجه
۳۵ پارسای نهادند. بعد از آن مهندسان چاپک دست و استادان "اوراق روزگار بلند

و پست آن مدرسه عالی را به اتمام رسانیدند.

قصیده

طلاق این ایوان ز روی عزت آمد آن هلال

کش^{۸۱} توان دیدن به روی^{۸۲} خسرو فرخنده فال

از بنایش چار رکن و نه فلک را ارتفاع

وز^{۸۳} هوایش | چار طبع و شش جهت را اعتدال

ت: ۱۱۵ پ

گر نه چون کوه صدابخش است بنیادش چرا^{۸۴}

بشنود سایل جواب خود در آن، وقت سوال؟

یارب این ارکان عالی را نگه دار از خلل

تا بود محفوظ قصر آسمان از اختلال

س: ۸۱ ذکر رقتن خان بلندآشیان جنت مکان | ندر محمدخان به ولایت کابل و محاصره نمودن^{۸۵} و غارت کردن^{۸۶} نواحی ولایت مذکور را روز پنجشنبه شهر شعبان در سنه ۱۰۳۷. خبر آمدن فوت^{۸۷} شاه عباس *ترد پادشاه گردون اساس روز دوشنبه*^{۸۸} شانزدهم ماه رجب در سنه ۱۰۳۸.

۸۵ ذکر آمدن شاهزاده اورنگ زیب عالمگیر به ولایت بلخ و رقتن حضرت عبدالعزیزخان

- جهت دفع او بالشکرتند و تلخ روز شنبه بیست و یکم جمادی الاول در سنه ۱۰۵۷/۱. پ: ۱۶ در آن صبحی که خاقان صف شکن خورشید، صدای نفیر در «نغم» طاق نیلگون گردون افکنده، لشکر ماوراءالنهر در رکاب خان با تهور و قهر از جیحون عبور نموده، در خواجه دوکوه شبرغان همه سپاه اوزبک جمع آمده. خان جم نگین یلنگ توش بی آلچین را بر 5 طریقۀ ایلچی گری نزد شاهزاده اورنگ زیب روان نمود. آن «امیر» نیکونهاد شرایط خدمت به جا آورده، [در] درگاه مرو با پادشاهزاده ملاقات کرده، از در صلح درآمده، شاهزاده نیز قبول کرده، روی به وطن مألوف خود آورد.
- ذکر عاجز شدن امام قلی خان و به کعبه معظمه رقتن و جلوس نمودن ندرمحمدخان در فاخرة بخارا و مخالفت امرا و نظر بروقی با ندرمحمدخان که: کسی دیگر را خلیفه می سازیم. آمدن خان جنت آشیان از راه حصار شادمان در شهر محرم الحرام در سنه احدی 10 و خمسين و الف.
- داخل شدن خان به سمرقند فردوس مانند روز چهارشنبه بیستم ماه شعبان؛ و جمعه بیستم [و] دوم، خطبه به نام میمون خود خواندن؛ و جلوس میمنت مانوس سید ندرمحمدخان بر تخت فاخرة بخارا روز نوروز بیستم ماه ذی الحجه در سنه مذکوره.
- 15 وفات امام قلی محمدخان در مدینه منوره حضرت رسالت پناه، صلی الله علیه و آله و سلم، در سنه ۱۰۵۳.
- پ: ۱۷ پادشاه برداشتن | عبدالعزیز محمد بهادرخان در خجند و تفرقه ندرمحمدخان در نسف، س: ۸۲ روز پنجشنبه ۲۳ ماه صفر در سنه ۱۰۵۵؛ و رقتن خان جنت آشیان ندرمحمدخان به جانب

بلغ روز پنجشنبه ۲۸ جمادی الاول؛ و آمدن شاهزاده مراد بخش از هند با لشکر زیاده از مور و مایع جهت گرفتن ولایت بلغ روز جمعه بیست و نهم شهر جمادی الاول در سنه ۱۰۵۷. شعرای بلغ فتح او را زخمن یافته اند.

حضرت جنت‌آشیان ندر محمد خان می و نه سال بر سریر سلطنت نشسته، می و شش سال در بلغ و سه سال در بخارا.

پوشیده نماید که این مختصر گنجایش نداشته که از آن چه از جنت‌آشیان به عالم ظهور آمده، توان تکرر کرد.^۵

در ذکر جلوس نمودن حضرت عبدالعزیز خان بن ندر محمد خان در
خجند و شنودن ندر محمد خان در نسف، ولایت را گذاشته رفتن

(*) طوطی شیرین، مقال قلم، کیفیت حال را بدین سان رقم نمود: چون خان جنت مکان
فرار برقرار اختیار کرده، به جانب بلخ نهضت نمودند، خان ظفر نشان عبدالعزیز خان عنان
سوکب گیتی نورد را از خجند با سپاه چون و چند به جانب | سمرقند تاب داده، و بعد پ: ۸۷ ر
از آنکه به سمرقند فرودس مانند رسیدند، به اورنگ تیموری نشسته، در احسان و وجود
به روی متوطنان آن دیار گشودند. از رشحات عدل و احسانش، گلشن مملکت چون
بهشت شاداب و بارآور، و از نسبات گلزار فضل امثالش نهال اقبال مثال طوطی از آب
کوثر سر سبز و سایه گستر. و در وقت تمکن بر سریر [و] تخت سلطنت و جهانبانی، از
آنجبه مقتضای عدالت باشد، به جای آوردی و نقش وجود اهل تکبر و تمدی را به تیغ
سیاست از لوح هستی ستردی، و به هنگام تواضع و فروتنی، اقتدا به سنت سنیه
| خیر البشر نمودی، بر طبق اِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ خود را با ملازمان آستان خلافت آشیان س: ۸۳
یکسان شمردی.

روزی چند | در سمرقند می بوده اند، بعد از آن به بلدة فاخرة بخارا آمده، در رعایت رعایا ت: ۸۶ پ
وسادات عظام و علمای اسلام و فضیله روزگار و شعرای بلاغت شعار هرگز تغافل و
اهمال ننوده و در هفته، دوسه نوبت کرنش داده، «همواره» [با] امرای عدالت شعار و
قضات شریعت دثار مجالست می نمود. و مهمی که روی نمودی، به مقتضای فتوای دین
به تفصیل رسانیدی. و خان درویش دوست به صحبت درویشان و گوشه نشینان و مجالس

پ: ۱۷ وعظ بسیار تشریف بردی و تعظیم و احترام مشایخ اسلام | و علمای شیرین کلام واجب و لازم شمردی و در بنای بقاع خیر و مساجد و مدارس و خوانق و «رباطات» بغایت راغب بودی. و در تعمیر قصور دلگشا و عمارات فرح افزایی و اهتمام کردی و در طرح باغات و بساطین و نظارت اشجار و ریاحین اوازم جد و اجتهاد به جا آوردی.

و خان عشرت پناه عمری در غایت دولت و اقبال و نهایت جاه و جلال اوقات
 نجسته ساعات را به نشاط و عیش مصروف می داشت که بناگاه «خان» خوارزمیان
 ابوالغازی خان بخارا نخوت و غرور به کاخ دماغ راه داده، اسباب خلاف و عناد به هم
 رسانیده، اول مرتبه تاخت آورده، سوچ (؟) و توابع آن را به یفا داده. بار دوم در سنه
 خمس و ستین و الف در کریمینه آمده، اوای مخالفت برافراخت. و تیره قتال التهاب یافت
 و شکست به جانب لشکر ماوراءالنهر افتاد. مرتبه سیم در سنه سبع و ستین و الف در
 قرآکول آمده، و جمعی جوانان به قتل رسیدند. و مرتبه رابع در سنه اثنی و سبعین و الف
 در نمازگاه «فرود» آمده، یک بیگاه در آن سرزمین می بود و جمعی رعایا و فقرا را اسیر
 کرده، رو به خوارزم نهاد. چون استیلای آن عدواز حد گذشت، بالآخر از دار دنیا
 به سرای جزا شتافت. و بعد، ولد ناخلف او انوشه به جای پدر نشست، دست ظلم و
 تعدی در ماوراءالنهر دراز کرد | و به دفعات «بر» بخارا دست یافت.

ت: ۱۷ در ذکر آمدن انوشه | ارگنجی در فاخره بخارا در عهد عبدالعزیز خان
 حاجی و همه شهر و صحرا را تاراج کردن

در آن اوقات خان پرتیور عبدالعزیز خان بهادر عازم کریمینه گردیده و حکومت بخارا به
 اسکندر دیوان پیگی سپرده. و حضرت خان داخل کریمینه «شدن» همان روز

پنجشنبه بیست و یکم شهر شعبان در شهر سنه اثنی وتسعین و الف آمدن افوشه خان ارگچی همان. و علم نگوسار را آن المان در چهار باغ نظری قطغان بر پا کردند و قلعه بخارا را محاصره نمودند، و از چهار جانب داخل شهر گردیدند.

مثنوی

مخت سرانی که کین سخت کوش آمده چون گرگ همه پوست پوش^۵

همچو سپر پرخم و چین رویشان چشم نهان در خم ابرویشان^۶

دست به غارت و تاراج مانده، جمعی از دروازه جویسار درآمده، تا مزار فیض انوار حضرت شیخ جلال به ینا داده. و گروهی از دروازه سمرقند حمله آورده، تا سرای میر ابراهیم وصال رسیده، در فتنه به روی مردم شهر گشاده، مسلمانان را از خوف جان و بیم هلاک، افغان و سوز^۷ (") برین فلک نیلگون مینافام پیچیده و کار فقرا به اضطراب رسیده، رو به جانب گوشه نشینان آورده، از باطن درویشان پاکیزه نفس استدعای دعا^۸ کردند. بنابراین، پ: ۸۸ پ همه مسلمان التجا به سده علیای حضرت ارشاد منزلت هدایت مرتبت، قطب الواصلین، غوث الاسلام والمسلمین، مرشد طوائف الامم، کاشف لطایف الحکم، بدایع الفاظ، معانی لطیف، | آخوند ملا محمد شریف [کرده]، و جمعی "تزد ولایت منقبت، مهر سیهر^۹ سی: ۸۵ حقیقت، سیهر مهر طریقت، مقتدای راه هدی، حاجی الحرمین الشریفین، بنده خاص^{۱۰} اله ایشان، شیخ حبیب الله و ندیم حضرت باری شیخ الاسلام" محمد باقر خواجه جویساری [رفته]؛ و محمد صدیق خواجه همراه جمع فقرا جهت دفع فتنه اعدا به رفق و مدارا از دروازه سمرقند برآمده، تا بر وفق مضمون و الصلح^{۱۱} خیر، به قدم مصالحت پیش آیند و شیوة

شفاعت مرعی دارند. * همه اکابر و مشادیم در چهارباغ دل‌گشای به آن پرخاش‌جوی
ت: ۱۱۷ پ | چهار | گردیدند، * از در صلح درآمد، فقر را شفاعت کردند. همان روز خطبه به
نام او خواندند. در روز جمعه بیست [و] دویسم شعبان بود که به واسطه کوتاه‌اندیشی، خاک
خسارت از روی «جسارت» برفرق خود ریخته.

استیلاي آن عدو بر ولایت بخارا زیاده از یک روز نبوده. واقعه چنان بود که خان
سکندر نشان عبدالعزیز بهادر خان عازم مرقند فردوس مانند گردیده، با لشکر ظفر اثر داخل
کرمینه گردیدند. در شب جمعه مذکور خبر وحشت اثر انگیزی به مسامع جلال رسید که
پ: ۱۱۸ | انوشه آمده، داخل قلعه «گردیده». حضرت خان شجاعت نشان همه امر را | طلب کرده،
کتکاش نمودند. عزم هر یکی به جانبی^۱ شد. اما رای مبارک حضرت، بر عزم انتقام، عنان
عزیمت به جانب بخارا تاب داد.

نظم^۲

سکندر نشان خسرو کامگار فلک قدر خاقان جهم اقتدار

به جولان در آورد رخس نبرد به سوی بخارا برانگیخت گرد

خان سکندر مثال توکل برخالق جزء وکل نموده، به اندک سپاه که در موکب همایون داشت،
روی مقاتله بر اعدا افراشت. و با وجود غلبه و کثرت دشمنان و قلت جمعیت دوستان،
س: ۸۹ | موافقت بر کلام مجید و فرقان حمید کرد و کم من فئة قليلة غلبت فئة كبيرة | یا ذن الله تعالی،
حضرت خان رستم فعال الغار نموده، به راه خواجه کعب الاحبار توجه فرموده، نیمه شب

شنبه بر موضع خامه آمده و از آنجا به سه پلان آمده، سیلابه در گرد کمر حایل کرده که گویا سیلاب است. شرار آتش شراره اش حقد از سینه مخالفان باز نشاند. و حضرت خان همراه جمعی از جان سپاران از مسجد سه پلان سر «جنیت» گذاشته، گویا یکران سبک خیزش تندبادی است که سلیمان زمان بر آن سوار، یا دیوتزادی است پری پیکر [و] عفریت رفتار، نی نی فلک الافلاکی است که آفتاب را به یک روز از مشرق به مغرب رساند، یا نسر طایر است که به یک شبانه روز گرد عالم برآید | چون در میدان جهاد پ: ۱۱۶ پ
| بر طبق والاعادیات ضبحاً به اعدای دین جولان نماید. حضرت خان نزدیک دروازه ت: ۱۱۸ ر
سلاخ خانه رسیدند. همان، گروهی از اعدای پی دین در کین می بودند. بناگاه برآمده، به آن پادشاه دین پرور حمله آوردند. چون جسارت آن جمع بی باک از حد متجاوز شد، فواره غضب خاقانی در جوش آمده، سیلابه از نیام کشیده، برفق یکی از اعدا «فرو» ۱۰
آوردند. چون اعدا سطوت پادشاه ظفر نشان و «شدت و صلابت سکندر زمان دیدند، طاقت مقاومت نیاوردند. هرآینه ذره با آفتاب تاب معارضه ندارد و رویاه با شیر طاقت مجادله نیارد. بنابراین، اعدا راه فرار پیش گرفته، حضرت خان بعافیت از دروازه حصار درآمدند و لوای یک روزه دولت خوارزمیان را نگوسار ساخته و صدای کوس و نقاره فتح و ظفر در طاس گبد فلک اخضر انداختند. ۱۵

آری، چون ملک ملک بخش، تعالی، خواهد که عنان سلطنت و زمام حشمت مملکتی به قبضه اختیار و حیطه اقتدار خلافت مرتب می سپارد، نخست هر کس را که | به س: ۸۷
ناخن نخوت و پندار، سر غرور و استکبار می خارد، به دست تأیید الهی و عنایت نامتاهی * از پای درآرد و هرگاه سلطان ممالک عالم اراده فرماید چمن ولایتی * و گلشن

پ: ۱۰۰۰ فاحشی را به آب عدالت و چشمه رعایت جمشید درایتی تازه و خرم | [و] سرسبز و شاداب سازد، اول خار تعرض و تنگی اهل عناد و خاشاک، ترمد و طغیان ارباب فساد را از صحن گلزار مملکت به تیغ ظفر نشان براندازد.

موافق این مقال، حال فرخنده فال خان سکندر مثال است. صبح روز شنبه بیست [و] سیم شهر شعبان که ترک سفیده دم، خنجر سمین^۲ از قراب خاور کشیده بود و سپهر شنگرف^۳ قلم بر کف انداخته، و تیغ^۴ زرنشان علم ساخته، بر^۵ توسن فلک مینارنگ^(۱) جلوه می نمود.

نظم

ت: ۱۸۰۰ سحر که خسرو خاور به چرخ آینه قلم کشید تیغ زراندود | صبح را ز نیام نهاد رو به هزیت قباد ملک حبش قرار یافت به دارای روم مسند شام

چوشه سوار یکه^۱ تاز خاقانی علم فتح و * ظفر بر برج قلعه ارک برپا کرده، دلاوران لشکر * ظفر اثر که شیر فلک پیش شمشیر خونخوار ایشان مانند شیر رایت بی قدر بودی و شیر بیشه بر هیأت شیر گرما به بی اعتبار نمودی، آن هریران^۲ بیشه دلاوری و نهنگان محیط گداوری، مانند معصوم بی حاجی و نعمت الله خواجه و ترمذی ایشک آقاسی^۳ و جمع دیگر از جوانان شجاعت^۴ گزین، از حضرت فاتحه گرفته، از طرف دروازه امام همام ابوحنص کبیر، رحمة^۵ الله علیه، روی قهر به جانب اعدا آورده، آتش کارزار و شعله رزم افروخته شد. و از جانب اعدای تبه روزگار جمعی از سواران کینه | گذار حمله آورده، از هر دو طرف صف آراستند^۶.

مشوی

سواران سرکش^۱ به عزم مصاف^۲ دو صف اراست کردند تا کوه قاف^۳ س: ۸۸

دلیران جنگی روان در عنان^۴ کشیده چو مرغان خوبان سنان

چون صورت مقاتله^۵ بینهما چهره گشود، مبارزان عساکر نصرت شکوه کمرینه همچون^۶ کوه برسته، بازوی ستیز از هم گشادند، قدم در طریقه دلاوری مانده، روی به دفع^۷ اعدا نهادند. اما مخالفان را از هیبت و صولت سپاه ظفر پناه آن چنان ترس و رعبی در دل افتاد که با وجود آن همه کثرت سپاه تاب نداشتند. اما عساکر نصرت متأثر از آن زمان که تیر عالم افروز بر فراز نیلگون حصار گردون^۸ تیغ زرنکار^۹ از نیام افق برمی کشید، تا وقتی که سپر سیمین هلال بر سپهر ظاهر و هویدا می گردید، دلاوران لشکر منصور به پای جلادت صف قتال می آراستند. و مردم شهر بر زبر برج و باره دست^{۱۰} به دعا برداشته، از حق تعالی نصرت می خواستند. و اعدا از یک حمله لشکر صاحب قرانی پشت^{۱۱} از مرکه گردانیده، روی به هزیمت نهادند.

مخادم و سادات عظام، مشایخ و قضات اسلام و ائمه کرام^{۱۲} ت: ۱۱۱ ر
و علمای انام و ارباب فضل که در عهد خان سلیمان حشمت^{۱۳}
خورشید^{۱۴} | رایت می بودند^{۱۵} پ: ۱۰۱ ر

از خواجگان جویری، محمد یوسف خواجه به کمال فضل و دانش، گوی از هم اقران ربوده.
دیگر عباد الله خواجه و محمد زاهد خواجه [و] محمد صدیق خواجه^{۱۶} و محمد یعقوب خواجه

۱ پ: سرکش ۲ پ: قاف ۳ س: مقاف ۴ ت: همچو ۵ پ: - ۶ ت: منع زرنکار
۷ س: + بر. روی این کلمه خط کشیده شده است. ۸ ت: بست ۹ ت: + و ۱۰ ت: -
۱۱ س: + و ۱۲ پ: و محمد صدیق خواجه و محمد زاهد خواجه

که^۱ مؤید به تأییدات الهی و موفق به توفیقات نامتناهی^۲، در سپهر^۳ جود و سخا چون خورشید تابنده واضح عطا بودند.

و از علمای اسلام، آخوند ملا بدر و آخوند ملا قاسم و آخوند صوفی ناصر. و هر یک افضل الفضلاء و اعلم العلماء، مقتدای اکابر ام، برهان علمای عرب و عجم، کشف مشکلات حقایق [و] مفتاح مغلقات دقایق می بودند. و از مشایخ وقت که بنده ایشان^۵ را ملازمت کرده بودم، آخوند ملا کمال که،

بیت

بحر نیست | که بر رُخش خمی نیست محتاج ستایش کسی نیست س: ۸۹

و دیگر، آخوند صوفی ناصر که،

نظم

ای ز الفاظ تو گوش عقل زیور یافته مجلس ارباب حکمت از تو گوهر یافته^۶

غایت مطالب روحانیه، نهایت مقاصد انسانیه، افلاطون زمان، بقراط عهد و اوان، با وجود این فضیلت و دانش که به تمهید قواعد احکام دین و تشدید مبانی اسرار شرع مبین به اهتمام سعادت مآب، مجمع حقایق علوم، مستنبط دقایق رسوم می بودند، زیاده به زهد و پ: ۸۰ تقوا شروع می نمودند، [و] خلاق را | به راه راست دعوت می کردند. ارادت حضرت^{۱۵} ایشان به حضرت سلاله الاولیاء و خلاصه الاتقیاء، آن رسته از قید هستی، آخوند ملا مستی، قدس الله روحه العزیز، است. و ارادت ایشان به حضرت قطب الاولیاء، غوث الکبراء، آن محرم بارگاه قدسی، حضرت آخوند ملا پاینده احسی^۷ است، قدس الله تعالی.

۱ س: - ۲ پ: ت: متاهی ۳ پ: شهر ۴ پ: تافته ۵ ت: احسی

وارادت ایشان به ملا خرد عزیزان است.

و از قضات که در عهد خان^۱ در مسند قضا نشسته‌اند، قاضی بقا ایشان و قاضی میرجلال ایشان و قاضی میرفیضی و قاضی ناصر. از آلم علمای ایشان، میرمیران ایشان، میرزا شریف و خواجه ماه. الحاق، هر یک از این اکابر و مشایخ^۲ که ذکر یافت، نهان ت: ۱۶۶ پ
ثانی و عمان معانی اند که طالبان حقایق عالمیه و سالکان مناهج حکمت عملیه^۳ را از ایشان
۵ حظی وافی و نصیبی کافی باشد. احوال این طبقه^۴ عالی بر همه کس أظهر من الشمس و این
من الأمس است.

ع

آنجا که عیان است چه محتاج بیان است

۱۰ چون این مختصر صفت حال هر یک از ایشان به تفصیل^۵ گنجایش نداشت، ترخیم یافت.

ذکر دست خط فرستادن حضرت عبدالعزیز خان به حضرت
قمر رکاب سید سبحان قلی محمد بهادر خان از دست قلیج بی ترکان
[و] دارالملک بخارا را سپردن، خود عازم^۶ | کعبه معظمه س: ۱۰
| گردیدن [و] حدوث این واقعه به مسامع جلال رسیدن در پ: ۱۰۲
روز جمعه بیست و هفتم شهر شعبان ۱۵

همان روز، نماز جمعه را در مسجد جلوخانه خواندند، بارگی طلب کردند. پا در رکاب
ابرش تیزوش گذاشته، عنان عزیمت به جانب بخارا تاب داده. دلاوران عرصه شجاعت
و مبارزان وادی جلادت دست در قراک رخس آن حضرت آویخته و روی توجه به
صوب ماوراءالنهر گذاشتند.

۱ پ: - در عهد خان ۲ پ: - ۲ پ: علیه ۴ ت: تفصیل ۵ پ: خواند

نظم

چو خان جهم نشان خاقان پردل ز بلخ آمد بخارا ~~کرد~~ منزل
گرفت آن مملکت را کرد تسخیر نه با تدبیر تنها بل به تقدیر

حضرت خان جهم نشان توکل به خالق جزء وکل نموده، ماهیة علم نصرت شمیم را بر لب آب برپا کرده، از جیحون عساکر نصرت نشان^۱ مانند سیل عبور فرموده. بعد از آن حضرت ۵
قررکاب چون پرتو خورشید عالم تاب از آب گذشته، امام قلی دیوان یگی یکلپی^۲ را همراه
جمع دلاوران مردافکن به فتح نصف نامزد گردانیدند. خود عنان عزیمت به راه کوه تن تاب
دادند. و حضرت قررکاب خانی [را] به تأیید آسمانی و عنایت سبغانی، تباشیر صبح
فیروزی از مطلع دولت و افق سعادت طالع گردید و نسیم الطاف الهی از مهبت^۳ عنایت
نامتاهی وزید و اعلام فتح و ریایات | نصرت سر بر اوج سپهر و فراز ماه و مهر افراخت. ۱۰
و صدای کوس ظفر بر فلک اخضر گوش ملأ اعلی^۴ کر ساخت. و لوای نهضت به
ت: ۱۲۰ صوب نصف^۵ بر افراخت. و جمعی از مبارزان جان سپار سر میر بهاء الدین^۶ را در کوه تن در
پای سمنده اعلای خاقانی گذاشتند. و امرای حضرت عبدالعزیز خان که در قرشی می بودند،
س: ۱۱ از آمدن قدوم حضرت خلافت مکانی اطلاع یافته، همه باتفاق، همراه مورطای |
قبچاق، حصار نخشب را به نواب درگاه امام قلی پی یکلپی^۷ سپرده، و قدم از سر کرده، ۱۵
برآمده، رکاب^۸ حضرت را بوسیده، کرنش کردند. و حضرت خان سلیمان مکان به
خطه قرشی کامران درآمده، پا از رکاب خالی کرده، قدم بر سربر کیوان نشان حرم سرانهاد،
خلاقی را که ودایع^۹ حضرت خالق اند، به عدل و داد وعده داده، ابواب عیش و حضور
بر روی ارباب شوق و سرور بازگشادند. فتحی^{۱۰} چنین را کلید زیور ممالک ماوراء النهر

۱ پ: - ۲ پ: کلپی ت: کلپی ۳ پ: ت: مهبت ۴ پ: ملأ اعلی
۵ س: نرای ۶ پ: - ۷ س: بهاء الدین ۸ پ: ت: س: کلپی ۹ پ: رباب
۱۰ پ: کردن ۱۱ پ: ت: ودیع ۱۲ س: فتح

دانسته، میسر^۱ آن از عنایت آفریدگار شناخته و شکر نعم ایزدی به جای آورده، فتح نامه ها به اطراف روان ساختند.

نظم

بفرمود تا منشی خوش قلم دبیر خردمند دانا رقم

ز درج سخن قفل معنی گشود روان نامه فتح انشا نمود

5

چون ولایت نسف در قبضه تصرف | آمد، روزی چند^۲ آنجا لوی^۳ اقامت افراختند. یک پ: ۱۰۳
ماه رمضان المبارک را در قرشی ساختند^۴. روز دوشنبه نماز عید فطر را در نمازگاه نسف
گذارده، روی توجه به جانب بخارا گذاشتند^۵. روز چهارشنبه داخل کاسان گردیده.
روز پنجشنبه شهریار خورشید بلارک رو به جانب خطه خواجه مبارک نهادند. و روز
جمعه آن موضع از فروغ طلعت آن خورشید اوج کشورستانی، غیرت افزای بروج آسمانی
گشت. جمعی از خواجهگان جوینار همراه مخادم شهر و امرای^۶ عدالت آثار ماوراءالنهر
اتفاق نموده، بر طریقه یاسای چنگیزی حضرت را کرنش کردند و خطبه را به اسم و لقب
همایون آن پادشاه نجسته^۷ «مآب»^۸ در موضع خواجه مبارک، بلند آوازه به نام خان جم نشان
خورشید نقاب گردانیدند [و] از هر جانب آواز مبارک باد از ذروه منبر نه پایه گردون
گذرانیدند. 15

نظم

منبری کز خطبه القاب اوزینت گرفت مشتری گوهر شار^۹ فرق | منبری کند ت: ۲۰ پ

۱ س: مسیرت ۲ پ: - ۳ ت: نوای ۴ پ: کردند ۵ ت: کذاوردند ۶ پ: کردند
۷ پ: ت: امرایی ۸ پ: ت: س: مناب ۹ پ: ت: کر ۱۰ ت: + بر

همان روز حضرت | خان فرخنده نشان کرنش فرموده، هر یک از خواجگان و امرا و
 خدام را به پرسش نوازش نموده. صبح روز شنبه سیزدهم ماه مذکور سلطان اقلیم چهارم،
 آفتابوار کرسی زر نشان را در زیر قدم گذاشته، پا در رکاب ابلق برق نشان مانده، همراه
 امرای بلغ و بخارا کامران و کامگار رایت ظفر شعار بر اوج فلک دوار افراخته، روی
 به شهر نهادند، آوازه این فتح همایون در گبد گردون انداخته. کیوان که فرمان فرمای
 هفتم ایوان است، از روی عروس جاه و جلال بخارا به آستین سعادت و اقبال غبار
 کلال و ملال می افشاند؛ و مشتری که مصدر مقصوده ششم افلاک است، جهت دفع
 چشم حساد و دیده بد اهل عناد، آیت نجسته درایت و آن یکاد الدین می خواند؛ و مرج
 نیزه گذار که مسند نشین پنجم حصار است، برای پاس دولت و سعادت یار، خنجر زرنگار
 می آویخت.

مشوی

«زخلش» کمترینه درباری مشتری داعی و شناخوانی

از سپاه پیاده اش بهرام آن که ترک سپهر دارد نام

و خسرو فیروز جنگ مهر که بر چهارم اورنگ فیروزه رنگ سپهر است، زواهر جواهر
 انجم بنا بر تهنیت برفق قدسای روزگار همایون آثار حضرت به رسم تحفه و تشاری ریخت؛
 و ناهید که نواساز بزمگاه سیم است، ساز دل گشای شوق و بی غمی نواخته و ترانه جان فرای
 عیش و خرمی بلند ساخته، عشاق را آوازه نوای مبارک باد می رسانید؛ و دبیر با تدبیر پیر
 که جلوه نمای دوم سریر است، به زبان قلم بیان صفحه تهنیت می خواند؛ و شاه | انجم سپاه

۱ پ: و امیراو ۲ س: هفت ۳ ت: س: ارروی ۴ ت: س: بخار ۵ ت: خستاد
 ۶ ت: بار ۷ پ: زخلش ۸ س: مشتری داع ۹ ت: مشتری وای
 ۱۰ ت: پیاداش ۱۱ ت: آورده

ماه که والی تختگاه اول است، بر بام قصر نخستین طبل بشارت شوق و نشاط نواخته و
طنین طنطنه ذوق و انبساط در طاس فلک گردان می انداخت.

بیت^۱

چنبر ماه نعل | یکرانش^۲ کره چرخ گوی میدانش^۳ س: ۱۳

۵ روز یکشنبه حضرت قمر رجب بر سر مزار^۴ فیض انوار حضرت قدوسی منقبت
فردوسی منزلت، سلطان ولایت | شعار، پیشوای صفار و بکار، تاج دار ممالک کرامت، ت: ۱۲۱ ر
حضرت خواجه نقشبند، قدس الله تعالی سره، پا از رکاب جنیت^۵ خالی کرده، روی نیاز
بر خاک آستان سدره نشان مالیده و از حضرت بی نیاز استمداد و همت طلبیده.
همان روز حضرت خلافت مکان عبدالعزیز خان ولایت را با برادر خود سید سبحان قلی
۱۰ محمد بهادر خان سپرده، عازم کعبه معظمه گردیدند.

۱ پ: نظم ۲ ت: بکرانش ۳ ت: منیراز ۴ پ: جنت ۵ س: + آسان. روی این کلبه با همان
قلم خط کشیده شده است.

ذکر در شهر آمدن حضرت نصرت نشان * و خاقان با جاه و
جلال * سبجان قلی محمد خان [و] از روی استقلال بر سر سلطنت
واقبال به عنایت ذوالجلال نشستن

چون عنایت و هاب ایزدی، عز شانه، مقتضی آن بود که خان منصور را بی منت غیری
از روی استقلال بر تخت سلطنت و اقبال بنشانند و تاج و هاج خلافت «را به»^۲ فرق
پ: ۱۰۴ پ فرقدسای او سرافراز گردانند، در روز دوشنبه پانزدهم شهر شوال در سنه اتنی | و تسعین
والف پادشاه سکندرنگین هنگام چاشت سلطانی از دروازه مزار فیض آثار حضرت
خواجه بزرگ، قدس سره، به شهر درآمده، همه مردم بخارا به شرف پای، بوس اقبالش
مشرف شده. و دیده اهالی و رعایای این دیار به انوار آفتاب سلطنت روشنائی دیگر
بخشیده، و فیض بی دریغ عدل و احسانش به کافه رعایا و عامه برپا رسیده.
10

نظم

کس از اهل شهر و ولایت نماند که منشور احسان او برنخواند

سادات عظام و قضات اسلام، علمای روزگار و فضلائی عالی مقدار و شرعی
شیرین گوی^۳ نادره گفتار که در انتظار «روزی»^۴ چنین، شبها به دعا گذرانیده بودند، در
س: ۱۲ جلو حضرت این بیت [ها] انشائی نمودند:
15

۱ ت: - ۲ پ ۲ پ: ت: س: از. براساس ح. س. (ج ۴، ص ۱۱۶) تصحیح شد. ۴ ت: و
۵ س: و نکین ۶ پ: بخشید ۷ س: کوو ۸ پ: ت: س: روز ۹ س: + جلو
۱۰ ت: میشود

قطعه

تا بروید^۱ آستان ای مه کیوان جناب می برد با خویشتن جاروب زرین آفتاب
 شاه کیوان منزلت اسکندر روی که هست هفت گردون پیش بحرمت تو یک حباب
 چون برم نام ستاره پیش خورشید منیر؟ نسبت جم چون کنم با شاه عالی اکتساب؟
 ۵ شاه ابوالغازی شهنشاه جهان سبجان قلی سرفراز^۲ دین و دنیا پادشاه کامیاب

| در آن روز [صدای] تقاره و نفیر از «کره آثر»^۳ گذرانیده^۴. حضرت اقبال آسا به ت: ۲۱ پ
 درگاه سپهرانتا^۵ سر مرکب رخس شکوه را تافته، همه مردم (۱) مراسم تهنیت فتح و
 فیروزی | ادای کردند. و بی شائبه تکلف و سخنوری و غایله تَصْلُف و مدح گستری، مردم پ: ۱۰۵
 را آن روز مانند عید سعید بود، و بسان ایام نوروز خرم و فیروزی نمود. و هر یک از
 ۱۰ شعرا زبان به مدح دراز کرده، * می گفتند. و جناب مولانا بلخی این قصیده در جلوس
 اعلیٰ نظم* فرمود:

قصیده

به دولت، حضرت سبجان قلی خان گرفت از شاه توران تحت و افسر
 فلک زد سکه شاهی به نامش خطیبان خطبه را خواندند یکسر
 ۱۵ به تشریف قد و مش خلق بستند ز شادی شهر را آئین دیگر

۱ ت: س: بروید ۲ س: سرفراز ۳ پ: ت: س: کوره اسیر ۴ ت: س: کزائیده ۵ س: + بر
 ۶ پ: ت: س: عنان ۷ س: + نیی ۸ ت ۹ ت: (روی کلبه ای در اینجا جوهر آبی ریخته شده است
 و قابل خواندن نیست.)

چو یوسف برگرفت از صبر آخر زلیخای عروس ملک در بر
 عزیز مصر شد نادیده خواری اگرچه بود خصم او برادر
 عدویش کی تواند رو به روشد^۱ کمینه بنده اش باشد دلاور
 من از پیر خرد تاریخ جست بگفت ای بلبل مست شاگرد
 بگو تاریخ سال شاهی اش شد بملک ما و راه انهر سرور^۲

۱ پ: عدویش ۲ س: رو برویش ۳ ت: (بالای کلمه «سرور» عدد «۱۰۱۲» نوشته شده است.)

KAYNAKÇA

- Alışık, G. S.** (2009). Yesevî Takipçisi Olarak Ubeydullah Han, *Türkbilig*. 18(13), s. 13-33
- Alpargu, M.** (2002b). “Türkistan Hanlıkları”, *Türkler Ansiklopedisi* C: 8, Yeni Türkiye Yayınları. s. 557-605
- Alpargu, M.** (2007a). “Özbekler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. C: 34, s. 119-121
- Barthold, V.V. (Haz.) Dağ, H.,** (2004). *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Çağlar Yayınları.
- Bloch, E.** (1905b). *Catalogue des manuscrits persans*. Paris: de la Biblotheque Nationale.
- Burton, A.** (1997a). *The Bukharans A Dynastic Diplomatic and Commercial History 1550-1702*. New York: Curzon Press.
- Burton, J. A.,** (1988b). “*Nadir Muhammad Khan Ruler Of Bukhara (1641-1645) and Balkh (1645-1651)*”, *Central Asiatic Journal*, C: 32(1/2), 19-33
- Burton, J. A.,** (1988c). “*Who Were the First Astarkhanid Rulers of Bukhara?*” *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, Londra Üniversitesi*, C:51(3), 1988, 482-488
- Çelik, M. B.** (2012a). Şibanîler ve Astrahanîler Devri Yerli Vakayinameleri, *Uluslararası Tarih Araştırma Dergisi*. 4(2), 96-119
- Çelik, M. B.** (2014b). İşgallerinden Önce Türkistan Hanlıklarında Tarih Yazıcılığı. *Türk Tarih Eğitim Dergisi*. 3(2), 144-165
- Çelik, M. B.** (2016c). “*Astrahanîler (1599-1756) Döneminde Buhara Hanlığı*” Bir İnsan-ı Selim Prof. Dr. Azmi Özcan’a Armağan, Lotus Yayınları.
- Dehhoda Ali Ekber.** (1998). *Farsça Ansiklopedik Sözlük*, Tahran Üniversitesi, Tahran
- Doğan, O. & Erdoğan, A.** (2019). *Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa)*, Berikan Yayınevi.
- Duman Ş. & Gülay K. Ç.** (2017). *Zübdetü'l-Âsar Işığında Özbek ve Kazak Boyları Arasındaki Münasebetler*, Altay Communities, İstanbul Esnaf ve Sanatkarlar Odaları Birliği (İSTESOB), 117-135
- Efendi, M. (Haz.) Öztürk M. Örs D.,** (2009). *Burhan-ı Katı*, Türk Dil Kurumu.
- Han, E. B., (Çev.) Acaloğlu, A.** (2020). *Şecere-i Türk (Türk'ün Soyağacı)*, Selenge.
- İvanov, P. P., (Çev.) Ünal, S.** (2020). *Orta Asya Tarihi Üzerine Denemeler (16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Ortasına)*, Selenge Yayınları.
- Kafalı, M.** “Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusu”, *Atsız Armağan I*, Altınordu, Ankara, 2017, s. 336
- Kanar, M.** (2015). *Farsça Türkçe Sözlük*, Say Yayınları.
- Kütükoğlu, B.** (2012). “Vakanüvis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 42, s. 457-461

- Macit, A.** (2016). *Şibani Özbek Hanlığı Siyasi, İdari, Askeri ve İktisadi Yapı*, Nobel Akademik Yayınları.
- M.C. Chesney** (1980). “*The Reforms of Baqi Muhammad Khan*” Central Asiatic Journal C:24, No. 1/2, 1980, 69-84
- Miklukho-Maklay, N.** (1964). *Persidskie i tadzhikskie rukopsi*, Akademii Nauk Uzbekskoi SSR.
- Mir İzzet Ullah**, (1843). “Travels Beyond the Himalaya”, republished from the Calcutta Oriental Quarterly Magazine, 1825, The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland c. 7, John W. Parker, Londra, 1843, 283-342.
- Mukhtarov, Ahror**, (2003). “*The Manghits*”, History of Civilizations of Central Asia: Development in Contrast, from the Sixteenth to the Mid-Nineteenth Century c: V, edited by Chahryar Adle and İrfan Habib, Paris, UNESCO publishing, 2003, 53-62
- Muhammad Amin b. Mirza Muhammad Zaman Bukhari (Sufiyani)**, (2014). *Muhit al - Tavarikh (The Sea of Chronicles)* . critical edition and introduction by Mehrdad Fallahzadeh & Forogh Hashabeiky, Leiden; Boston: Brill
- Muhammad Amin b. Mirza Muhammad Zaman Bukhari (Sufiyani)**, (2020). *The Sea of Chronicles (Muhit al -Tavarikh)*. critical edition and introduction by Mehrdad Fallahzadeh & Forogh Hashabeiky, Leiden; Boston: Brill
- Mukminova R.G.** (2003). “The Shaybanids” *History of civilizations of Central Asia: Development in contrast: from the sixteenth to the mid nineteenth century*, Volume5, edited by Chahryar Adle and İrfan Habib, Unesco Publishing, Paris, 35
- Omorov Timurlan**. (2012). Türkistan’daki Özbek Hanlığının Kısaca Tarihi ve Özbek Boyları, *TUBAV Bilim Dergisi*, 5(2), 7-18
- Roux, J. P. (Çev.) Lale Arslan, Ö.** (2018). *Babür (Büyük Moğolların Tarihi)* , Dergah Yayınları.
- Saray, M.** (2007a). “Abdullah Han”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, C: 1, s. 104
- Saray, M.** (2017b). *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler*, Türk Tarih Kurumu.
- Semenov, A.A.** (1952). *Sobranie vostochnykh rukopisei*, Akademii Nauk Uzbekskoi SSR.
- Sümer, F.** (2018). *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Türk Tarih Kurumu.
- Taşagıl, A.** (2012). “Türkistan”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, C: 41, s. 556
- Togan, Z. V.** (1942). *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi* , Enderun Kitapevi
- Türkoğlu, İ.** (2010a). “Şeybani Han”. *TDV. İslam Ansiklopedisi*. C: 39, s. 43-45
- Türkoğlu, İ.** (2010b). “Şeybaniler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. C: 39, s. 45-47
- Uydu Yücel, M.** (2012). “Ubeydullah Han”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: 42, s. 22-23

Vurgun Yılmaz, S. (2020a). *Türkistanda Bir Rus Diplomat Konstantin Konstantinoviç Vonder Pahlen (1908-1909)*. Babı Ali Kültür Yayıncılığı.

Vurgun Yılmaz, S. (2013b). *XIX. Yüzyılda Seyehatnamelerin Işığđ Altında Buhara Emirliğı (Hanlığı), (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

Yıldırım, T. (2003). Ubeydullah Han: Risâle-yi fi-Hakk-ı Mesâil-i Vuzü. *Türklük Bilimi Araştırmaları*. C:14(1), 127-164

